

ДАРИНА ГНАТКО

Душа окаянна

КЛУБ
СІМЕЙНОГО
ДОЗВІЛЛЯ

Душа окаянна

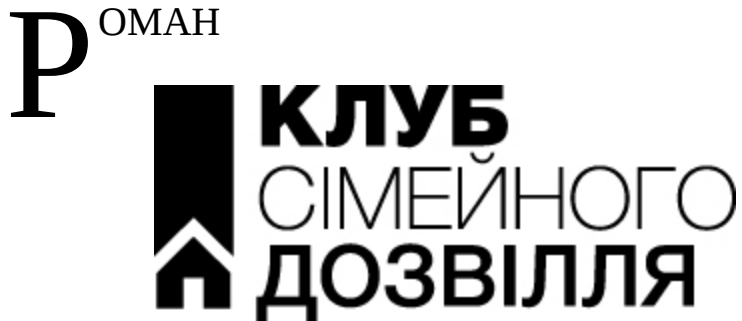
Дарина Гнатко

Початок XVIII століття. Українські землі стогнуть під владою московського царя Петра...

Лютий і жадібний піп Сава Красногляд змусить свою непокірну доньку Марту позбутися ненародженої дитини від молодого наймита та віддасть за дружину старому батуринському полковнику. Марта поклялася зраджувати нелюба з кожним зустрічним та вмить забула про все на світі, побачивши Андрія, полковникового сина. Та старий Мирон не забажє дати дружині волю заради сина. А всі біди закоханим здадуться дрібницями, коли почнеться війна... Разом із військом гетьмана Мазепи вони йтимуть від перемог до нищівної поразки у Полтавській битві. І єдине, що пам'ятатиме Марта, — вона мусить урятувати свого Андрія...

Дарина Гнатко

Душа окаянна

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
2017

© Іргізова Ю. Г., 2016

© DepositPhotos.com / Kostan-PROFF, обкладинка, 2017

© Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання
українською мовою, 2017

© Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє
оформлення, 2017

ISBN 978-617-12-2758-3 (epub)

Жодну з частин даного видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Електронна версія створена за виданням:

Гнатко Д.

Г56 Душа окаянна : роман / Дарина Гнатко. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2017. — 288 с.

ISBN 978-617-12-2498-8

Початок XVIII століття. Українські землі стогнуть під владою московського царя Петра...

Лютий і жадібний піп Сава Красногляд змусить свою непокірну доньку Марту позбутися ненародженої дитини від молодого наймита та віддасть за дружину старому батуринському полковнику. Марта поклялася зраджувати нелюба з кожним зустрічним та вмить забула про все на світі, побачивши Андрія, полковникового сина. Та старий Мирон не забажає дати дружині волю заради сина. А всі біди закоханим здадуться дрібницями, коли почнеться війна... Разом із військом гетьмана Мазепи вони йтимуть від перемог до нищівної поразки у Полтавській битві. І єдине, що пам'ятатиме Марта, — вона мусить урятувати свого Андрія...

УДК 821.161.2

ББК 84(4Укр)

Вечоріло. Над притихлим містечком кружляла пухнаста біла заметіль, голодним звіром завиваючи у полі поза містечковою межею та кидаючи у вікна пригоршні білого, лапатого снігу. Моброзко, непривітно та якось лячно. У таку негоду краще вдома сидіти.

У великому, просторому будинку панотця Сави Красногляда в цю негідь тепло та затишно, горять заправлені олією каганці, стрибають вогники лампад перед святими образами, й теплО, легке та затишне, наповнює велику світлицю, торкаючись м'яким світлом замислених мовчазних лиць трьох жінок, що сидять укупі біля вогнища за вишиванням. Дві ще досить молоді, й одна в літах — священикова дружина. Мовчать. Васса Карпівна, вродлива ще, тендітна попадає, спокійними рухами вишиває рушник і час від часу скидає світлими блакитними очима на насуплене личко молодшої донечки. Марта — її наймолодша та найулюбленіша дочка. Що вже боліло, що вже страждало за нею материнське серце Васси. Волелюбна й непримхлива, ця остання Вассина дитина була їй постійним боєм і тугою. Глибоко зачаївся страх за нею в материному серці, боялася вона, даремно боялася за Марту. Та був би отець Сава не такий лютий, не такий жорстокосердий, і бодай трішки поводився з Мартою злагідніше... Де там! Дарма що має сан і стоїть перед престолом Божим, лиха таки людина, і довгі роки служіння Господові анітрохи не пом'якшили його серця, не змінили гнівливого, жорстокого норову. Сама Васса за роки подружнього життя вже якось ізвиклася з тим його лютуванням, хоч бувало й діставала від його гарячої руки таких побоїв, що тиждень тіло вогнем пекло. Втім, усе це забувалося та пробачалося, до того ж давно вже не чіпала її важка чоловікова рука. Інша річ замолоду... Важко те пригадувати. Бо чи ж могла вона, молода й вродлива дочка конотопського писаря, подумати, що огрядний, хороший з лиця удівець, посватавшись до неї напередодні прийняття священицького сану, виявиться таким жорстоким чоловіком? Ні, тоді він був улесливим, так умів сподобатися, що наївне

її, дівоче серце розтануло, потягнулося до нього. І тому згодою відповіла вона, коли батько її запитав, чи віддасться за Саву Красногляда.

Васса Карпівна зітхнула.

Либонь, у недобру годину з'явився в її житті Сава Данилович, бо жодного дня не була вона з ним щасливою. Після весілля перед нею постала зовсім інша, незнайома доти людина. Не було вже того ввічливого, навіть улесливого, чоловіка, якого знала вона до шлюбу. Він явив нове лице, спотворене гнівом і жорстокістю. Та дороги назад вже не було, й життя її перетворилось на безкінечне терпіння, терпіння недоброго норову чоловікового, яке тільки слабшало під час виношування діточок, що їх народила вона аж дев'ятеро, а живими лишилося п'ятеро, два сини та три донечки. А може, така вже була в неї вдача, бо покірливо, мовчечки зносила докори та побиття чоловікові, тільки у вірі, у молитвах беручи сили не озлобитися, не горіти в навісному вогні злості, а пробачати кожного разу людині, з котрою повінчано її перед вівтарем та яка так часто зносила над нею дужу свою руку. І не знав ніхто, як важко було їй іноді пробачити йому. То відали тільки Господь Бог та тиша її спочивальні, про то знала тільки глупа темна ніч, коли жінка не могла заснути від болю й тихо плакала, до крові закусивши уста, аби він, мучитель, не почув того плачу.

Та все минає в цьому світі. Зникали на тілі синці, вщухав біль, а там із часом порідшали побиття: отець Сава наче й сам почав утомлюватись від лютування на дружину, чи, може ж, старішав, утрачав сили. Поступово забувала Васса ті страшні дні, коли частенько лютував чоловік, закривавленими слізьми змилося минуле й поволі пробачалось. А діти зростали...

Дві старші дочки успадкували її вдачу покривати голову хусткою покори, а ось Марта, Мартуся... Із самого малечку виявляла вона незалежний, волелюбний норов, узявши від батька більше, ніж того бажалося Вассі. Щоправда, не взяла вона від Сави найгіршого — його люті та жорстокості, серця черствого. Далєбі, ані лютою, ані жорстокою Марта, на щастя, не була, але й покірливості не виявляла вона жодної хвилини свого недовгого віку. І саме це найбільше лякало Вассу, бо дедалі дужчало невдоволення панотця Сави до Марти, її бунтівних слів... Васса, чуючи серцем материнським, чекала вибуху,

не бажала, але думала — ану ж як ізнов у чоловікові прокинеться той лютий звір, що дрімав усі ці роки, і важка, незважаючи на роки немолоді, рука отця Сави опуститься вже не на неї, а на юне тіло коханої доні. І вибух той стався. Саме тоді, коли середню дочку отець Сава віддав заміж за геть старого згорбленого пана урядника Кирила Мозолевича. Дівчата, і Марта, й Ганна, були завжди дуже близькі між собою, і Ганнин розпач від батьківської волі Марта, вдавалося, сприйняла, мов свій власний. Вона відважилась на те, чого ніколи не могла собі дозволити сама Васса, — пішла супроти батька, вимагала в нього не нівечити життя Ганни... А Васса тремтіла поруч, щомиті чекаючи, що ось зараз Сава вдарить Марту, вдарить сильно та несподівано, як вдарив колись її, смиряючи важкою рукою. І він справді вдарив, ударив лише раз, дзвінким ляпасом по лицю, але того ляпаса було досить, щоб зробити їх ворогами. Однак не допомогло нічого, Ганна стала дружиною Мозолевича, і в день їхнього вінчання у стінах церкви Васса почула від Марти слова, які змусили її здригнутися.

— Я ненавиджу його, — тихо проказала вона, не зводячи чорних очей з вівтаря, в якому стояв панотець Сава, вдоволений та пишно вбраний з нагоди вінчання середульшої доньки з багатим паном.

Васса тоді налякано захрестилась.

— Що це ти, доню, гріх таке казати.

Марта палахнула очима.

— А йому не є гріх?

Усе, і слова супроти неї не скажеш, не вкладеш у серце того, що треба прощати, як прощав колись Господь і нам заповів у Святому Письмі. Пече дитину болюча, пекельна та отруйна образа за сестру, і бачить Васса, як горить Марта в тому вогнищі, а вдіяти нічого не здужає, не має вона впливу на кохану доню, а чи ж не вміє розповісти усе так, щоб дійшли слова до доньчиного серця, торкнулися його. Ні, не вміє...

За вікном почулося іржання коней, і Васса помітила, як здригнулася Марта, як і без того її похмуре лице насупилося ще дужче, і гостра голка вколола білий палець. Донька, однак, вдавалось, і не завважила того, і крапельок крові не вгледіла, напруженим, застиглим поглядом уп'явшись у вікно, за яким карколомно кружляла віхола, чулись чоловічі голоси та іржання коней.

Отець Сава повернувся додому.

Васса глибоко зітхнула й відклала вбік своє шитво, сковзнувши поглядом по червоних маках. Чоловіка не було вдома довгенько, з тиждень тому від'їхав на архієреєве запрошення до Полтави. І ввесь той час, хоча й грішно було так думати, вільніше дихалося в хаті без нього. Явдоха, молода невістка, котра дуже боялася свекра, немов уся розквітла, та й Марта розкошувала, хоча й похмурніло її чоло в тузі за коханим парубком Микитою, а все ж і всміхнеться, і заспіває коли, чого зроду не дозволяла собі вдома при батькові.

Затупотіли чоботи в сінях, зачулися голоси, поміж яких вирізнявся гучний бас отця Сави, що так гоже красував слух у стінах церкви під час Божої відправи, навертаючи на вицвілі очі літніх парафіянок сльози. Той самий голос, який несамовито ревів у страшні хвилини панотцевого гніву. Двері заскрипіли, гойднулися, відчиняючись і пропускаючи в теплу світлицю прохолоду сіней та подих зими. Та і його ж, господаря панотця Саву, у довгій хутряній шубі та в шапці. Високий, широкий у плечах та ще доволі дужий, як на свої майже сімдесят літ, з напівпосивілим чорнявим волоссям та гострим поглядом вогняних чорних очей отець Сава Красногляд залишався ще привабливим чоловіком, а поважний вік тільки доповнював ту привабливість, не окрадаючи її. Марта була схожа на батька: таке саме темне, майже чорне, волосся, вродливе, хоча й з менш різкими рисами, лице та чорні очі. Тридцять років шлюбу не минулися даремно для Васси, і одного погляду на чоловіка їй досить було, щоб зрозуміти його настрій, побачити вдоволення на позбавленому зморшок обличчі. Хтозна, чи ласкавий прийом архієреїв, а чи ще щось відрадне утішило серце чоловікові. Від'їздив до Полтави у геть кепському настрої, похмурий та крикливий, з насупленими бровами. А тепер он удоволений який ввійшов до світлиці, мало не сяє, ще й колядку різдвяну мугикає собі під носа. Утім, Вассі ніяк не покійно від пісень його тих, навпаки, тривогою, мов імлою, серце криється.

Господарем, владним та холоднуватим, увійшов отець Сава до світлиці свого будинку, куценькими звиклими рухами перехрестився на ікони з потемнілими суворими ликами в червоному кутку і всміхнувся знайомою скупкою усмішкою.

— Ну, що залякли? Ходіть під благословіння!

Васса перша, яко старша, схилила покірно голову під ієрейське благословіння чоловіка, човником склавши долоні.

— Чи добре ж із'їздив, батечку?

Отець Сава знов усміхнувся, поблагословив її та вдоволенним голосом загудів:

— Ой, і не питайся, матінко. Ще таких вдалих відвідин Владики в мене не було. Пишайся, матінко, твого дому торкнулася велика благодать Божа. Аз, многогрішний, — зарокотів отець Сава, гордовито поблискуючи чорним недобрим оком, — ієрей, слуга Господній, сподобився честі бути нагородженим коштовним золотим хрестом і...

— Батько поважно змовк, обвів поглядом лице кожної з жінок, і на мить, коли поглянув на Марту, в очах його промайнула тінь темного невдоволення, — і грамотою, — провадив далі, — згідно з якою я тепер протоієрей та благочинний Диканьки.

Васса радісно сплеснула руками.

— Батечку...

Красногляд добродушно шикнув.

— Цить, матінко, і радій з того, що першою дістала благословіння від протоієрея, та ще й благочинного. А стривай-но, я тобі ще щось покажу. — Обережними, повільними рухами розстібнув він свою шубу, зняв її, кинувши разом із шапкою в руки догідливо застиглого поряд служки й, залишившись у чорній, шовком гаптованій на горловині дружининими руками, рясі, поліз до кишені, з якої витягнув білу вишиту хустинку. Немов найбільшу коштовність простягнув він її до Васси однією рукою, а другою розгорнув обережно, і Васса з Явдохою зачудовано ахнули, побачивши на білій тканині хустки сяючий золотий хрест, щедро цяцькований червоним та синім самоцвітом. Марта ж холодно зиркнула на батьківську нагороду від архієрея та відвернулась.

Отець Сава поцілував благоговійно хрест.

— Дякувати Господові, зацінував таки Владика мою багаторічну працю та вірність святій матінці церкві, не оминув милістю. — Отець Сава поманив до себе Явдоху. — Ну, майбутня матінко, ходи-но сюди.

Явдоха, невеличка на зріст, миловида молодиця з темним волоссям та покірливими темними очима, негнівливе, лагідне створіння, яке починало дрижати, щойно господар гаркав могутнім голосом, несміливо наблизилась. Важка за першою дитиною, вона, бувало, й неприємна від страху перед свекром, але не послухатись його... О,

таке навіть не спадало їй на гадку. Донька звичайного сільського дячка, одна з вісьмох його дітей, вихована в простоті та невибагливості бідної багатодітної родини, вона за велике щастя вважала заміжжя своє з Панасом, сином хоча й не надто заможного, але й не бідного ієрея Сави Красногляда, і свекруху, мов матінку рідну, до серця впустила. Та ось свекор, такий не схожий на батечка, тихого та благоговійного служки Божого, наганяв на Явдоху часом добрячого холоду. Які відправи він чинив і як чарівно лунав голос його в словах святої молитви з одного боку, та яким потворним ставав той голос ієрейський, коли панотець Сава лютував. У ті хвилини Явдоха була ладна бігти, куди очі дивляться, аби подалі від гніву його страшного.

Отець Сава поблагословив її хрестом.

— Як онучка? — запитав він доволі приязно, та Явдоха віри тій приязності не мала, бо знала, що свекор полюбив її через силу, і за бідність батькову, і за посаг досить скромний, та помовчував, побоюювався гніву сина свого старшого, Панаса, котрий силу та норів успадкував батьківські, та молодим був, тому й дужим, і не дозволив життя свого калічити, зі своєї волі одружився з Явдохою, не став коритися батькові, як сестри.

Явдоха поцілувала хрест.

— Добре, батечку.

— Ієрея майбутнього носиш, — упевнено та вдоволено проказав Красногляд і обернув очі до Марти. Васса відразу ж уся напружилася, благально поглянувши на доню, неначе прохала: не гніви ти батька, не пробуджуй своїм норовом у ньому звіра лютого, вколисаного милістю та щедрістю єпископовою. Де там! Марта вже норовливо виблискувала очима й, непорушно стоячи, усім виглядом своїм давала на розум, що під благословіння до батька не піде. Немов не помічаючи того її стану, отець Сава промовив: — Ну, дочко, чого стоїш? Ходи, і тебе поблагословлю.

Марта відступилася на крок.

— Не треба мене благословляти!

Васса простягнула до неї руку.

— Доню, що ж ти...

— Облиш її, Вассо, — обірвав жінку Красногляд, і Васса відчула, як затислося серце. Добродушність чоловікова та привітність умить зникли, і посеред світлиці стояла вже постать знайомого родині

похмурого панотця Сави. — Не бажає засягнути Божого благословіння, то й нехай, може, воно й на краще, нема чого брудними вустами каляти святині. — Він любовно загорнув у хустинку хреста й не помітив, як здригнулася Васса від його слів та як палахнули вогнем чорні Мартині очі. Перехрестившись, він поклав свою високу нагороду під іконами і якусь мить постояв, певне, молитовно дякуючи Господові за дістану милість. Васса з болем завважила вираз презирства в очах доньки. А Красногляд уже випростав спину й хитнув головою на порожній стіл. — А що, Вассо, попоїсти мені дадуть?

Ураз дружина заворушилася.

— Зараз, зараз. Улько! — гукнула вона до прислужниці й неспокійною птахою полинула до дверей кухні, полишивши чоловіка з дочкою в напруженому, ворожому мовчанні. Явдоха, сторожко поближуючи на свекра темними очима, обережно притулилась на краю стільчика, взяла до рук своє шитво, але вишивати не стала, завмерла, роздивляючись візерунок і скоса позираючи на Марту.

А Красногляд пройшовся світлицею, солодко потягнувся та й усівся за стіл обідній на широку лаву, що була заслана витканою Вассиними руками ковдрою в червону та блакитну смужку, але важкого, ворожого мовчання, яке опанувало світлицю, не порушив. Лише вряди-годи позиркував на Марту, котра, закинувши гордовито голову, застигла посеред світлиці.

За п'ять хвилин Васса повернулася, тривожно поглянула на Марту й всміхнулася до чоловіка.

— Зараз вже Улька борщику внесе, — доповіла вона, жалкуючи, що втратив Сава той добродушний настрій, з яким приїхав із Полтави, — чекай тепер знову люті, а все через Марту з її нестриманістю, з гордощами її красноглядівськими.

Отець Сава промовчав, зашепотівши «Отче наш». Перед обідом він майже завжди мовчав, шепотів ото молитву про себе, хрестився та благословляв наїдки. А попоїсти любив. Навіть зараз, у піст, не відмовився від доброї миски гарячого борщу, пісного, з квасолькою та з пухкими пампушками. А за борщем присунув до себе ще добрий полумисок гречаних галушок, засмажених золотаво-коричневою цибулею, і запив узваром із сушених груш. Поки він їв, жінки у світлиці мовчали, та мовчання те було різне. Явдоха при свекрові робилася геть німою, Васса тривожилася за Марту, а Марта... Марта, з

усього видко, ледве стримувалась, аби не наскочити на батька з гнівливими словами, аби не вилити йому всієї образи, що переповнювала зараз бунтівливу її душу.

Нарешті панотець Сава покінчив зі смачною вечерею і побожно перехрестився на ікони в мовчазній подяці за земні блага. Васса хитнула головою до Ульки, щоб та прибрала зі столу. Дівчина хутко кинулась виконувати наказ. Слухняна та моторна, ця темнокоса дівка була сирота й глибоко віддана Красноглядам, особливо ж Марті, з котрою була й віку одного, і зростала разом, після того як ще малою дитиною підбрала її Васса. Але і її життя торкнулась важка рука отця Сави, а проте Уляна, свята душенька, зла на нього не тримала, тільки очі опускала, покірливо приймаючи волю господаря, кожне слово якого було для неї волею Господа, і, на відміну від Марти, вона і в думці собі не клала, що можна не послухатися.

— Маю для вас іще новину, — заговорив Красногляд, і Васса звела на нього запитливо очі, зачувши в голосі вдоволення, нову, ледве стримувану радість, що робила голос його більш оксамитовим.

Жінка обережно відклала шитво.

— І що ж це, батечку?

Отець Сава вдоволено примружив чорні очі.

— Велике диво лучилося, матінко, — пророкотів він, ще раз побожно перехрестившись на ікони. — І за диво те я відслужу ввввтра ж Господові подячного молебна.

— Та що ж таке сталося?

— То слухайте ж. — На мить він скинув замислено очима на вродливе напружене лице Марти, і у Васси затиснуло серце недобрим передчуттям. — В архієрейському домі, у тому палаці, куди люб'язно запросив мене Владика, випало мені познайомитися з вельми шанованим, заможним чоловіком, поважним полковником, улюбленцем самого гетьмана Мазепи паном Мироном Карповичем Ковальським. — Він помовчав, дивлячись на Марту, і казав далі: — Жаль стало мені того полковника. Чоловік він уже не молодий, у літах, удівцем лишився зовсім недавно — втратив кохану дружину через важку її хворобу. Три роки минуло, як живе одинаком, проте таке життя не любе йому, і шукає він тепер дружину. Та не просту дружину, бо натхнений коханням нашого гетьмана, що полюбив Мотрю Кочубеєвну, бажає цей полковник і собі знайти молоду та вродливу

дружину, бажано з Диканьки, де вроджуються такі красуні, як Мотря Василівна.

Васса застигла на мить, метнула оком на Марту і відразу ж уторопала, серцем своїм учула, яку дружину бажає для того полковника чоловік, учула й захолинула.

Марту!

— Батечку, — заговорила вона з благанням у голосі, хоча знала, що даремні ті слова її, зроду не було такого, щоб чоловік дослухався до її, жінчиного, голосу. Могла вона й цілісінський день умовляти й благати, однак ніколи не слухав він тих умовлянь, відхрещувався від жінчиних слів. Оце й зараз погрозово нахмурих брови.

— Цить, матінко, — шикнув на дружину Красногляд. — Ковальські ті такі люди заможні, що наш пан Кочубей і вві сні не снів їхніх статків. Отож хоч кричїть, хоч коси рвїть, а я запросив цього пана полковника до нас на Рїздво. Відправимо для нього врочисту святкову службу, із Мартою познайомимо...

— Ні! — Несамовитий пронизливий крик Мартин оглушливим відлунням прокотився світлицею та почувся в усьому будинку, змусивши здригнутися й затремтіти прислужників. Васса відразу ж кинулась до дочки, спробувала вхопити за руку, та де вже там, вирвалася та від матері, підлетїла до столу, безстрашна й стрїмка, нахилилась до батька й не промовила, а просичала прямо в вічі: — Ні, я вам не Ганя, й не Марусина, покірливо покалічити свого життя не дам.

Отець Сава вмить почервонїв, а там як гаркне:

— Ану цить, бісова угоднице! Що накажу, те й робитимеш! Це ж де таке хто видав — щоб супроти батька йти.

Марта у відповідь лиш вуста свої покривила гарні та пишні, але очей, що палахкотїли ненавистю та випромїнювали дух непокори, не відвела, зустріла погрозовий погляд батьків без остраху, яко справжня Красноглядївна.

— Що хоче мені робїть, хоч до смерті забийте, — правила своє вона, така молода та гарна, що бери й милуйся, — а за того вашого полковника я не віддамся.

Красногляд напружився.

— Віддасися, нікуди ти в мене не подїнешся, — запевнив він норовливу дочку, гнївно поблискуючи очима та змушуючи серце Васси

затинатися від болю, гіркого болю за кохану дочку. Бачила мати, що прокидається вже в чоловікові той звір заснулий, що наливав очі його лютим злом та кривавою імлою, і робився він тоді спроможним на будь-що. — Треба буде, я тебе й напівживою за коси потягну до вівтаря, а за пана Ковальського, аби засватав, віддам, не роздумуючи.

Марта гнівливо зиркнула чорним оком.

— Хоч би там що, не піду! Вдавлю себе, візьму гріх на душу, а по-вашому все одно не буде! — вигукнула, гордовито випростовуючись. Васса від тих слів її похолонула й дрібно-дрібно захрестила груди. Он як позиркує, гаряча та нестримна, а що як справді заподіє собі щось? Господи, заступи й помилуй її від такого гріха, про який і подумати страшно, не то що промовити.

Вона кинулась до доньки.

— Мартуню!

— Ану цить! — заревів могутнім голосом отець Сава з такою силою, що пополотніла Явдоха трохи не зомліла, але Марта навіть не здригнулась, гордовито стояла перед розгніваним батьком, чия лють дедалі дужчала. І Васса знала, чом суперечить йому Марта, чом спокою вона не має, чом кидає в лице батькові ці непокірливі слова. Не може вибачити, бідолаха, йому того, що забрав у неї Микиту, нещадним крадієм украв у молодшої дочки перше кохання. — Досить пестити вже її, бісову душу, і так випестила та викохала зміюку в домі моїм! Та я свого не полишу, пана полковника через примхи дурної дівки не втрачу. Затям собі добре, Марто, ти все одно вволиш мою волю.

— Ні!

Мить, і важка, з товстими пальцями рука, що в храмі Божім чинила відправи, саднула в ніжне біле личко Мартине. Гордовита голівка з важкою, товстою косою гойднулась назад, а з розбитої нижньої губи червоною стрічкою зазміїлася свіжа кров.

— От душа проклята, окаянна, — засичав Красногляд і вдарив ще раз. Почервоніла від ляпаса того ліва бліда щічка ніжного лиця попівни затряслася вся. Нажахана Васса заклала й не здужала поворухнутись, але Марта гордо звела голову, сміло дивлячись на батька очима, сповненими ненависті. — Я навчу тебе, як бути послушною батькові! Досить вже ховатись за материними спідницями, дорослою вже стала, коли з парубками кохатися ласою зробилась,

блуднице вавилонська, душе окаянна! І молися в піст, молися до самого Різдва, аби пузатою від того клятого Мірошника не стала, бо своїми ж руками вдавлю.

Марта безстрашно закинула голову.

— То давіть уже зараз!

Отець Сава підозріло зіщулився.

— Невже пузата?

Васса недовіжливо поглянула на дочку. У чорних очах Мартиних жеврів переможний вогник. Господи, донечко люба, донечко ж ти ріднесенька, що ж бо ти накоїла? Як змогла ти, дитя чисте та невинне, віддатися чоловікові, нехай і коханому, до святого вінця?

Очі Красногляда налилися кров'ю.

— Кажи, тварюко! Пузата?!

Марта тільки коротко кинула у відповідь:

— Так!

Серцем відчула Васса, що чоловік зараз кинеться на донечку, кинеться вже не тільки личко вродливе вдарити, а й тіло юне стусанами бити, красу нівечити, що її вона, Васса, викохала. І похопилася до чоловіка, затуляючи тілом свою кровиночку. Та де там! Відкинув він її, мов ведмідь птаху, пазурами нещадними вхопився в тіло під свиткою і з такою силою жбурнув об стіну, що Васса на мить утратила пам'ять від гострого болю в руці. І вже між Мартою та її кривдником не залишилося нікого, хто б захистив, закрив собою дитя Вассине від нещадного гніву батька рідного, від — сором людям сказати — ієрея Божого, котрий вмів так службу правити, що навіть звиклі до всякого в боях козаки не стримували сліз. Та чи знав хто, яким міг бути цей служитель Божий у хвилини страшної, нелюдської люті? Чи уявляв хто, що не тільки дружину духопелами був спроможний почастувати, а й власне дитя, плоть від плоті своєї здатен кинутись душити? Господь, певне, в ту мить відвернувся од дому свого служителя, і Васса скрізь туман болю побачила, як дужі руки чоловікові зімкнулись на тонкій білій шийці доньки, і долинуло до неї його нелюдське гарчання.

— Я тебе породив, я тебе й задавлю!

Васса закричала, страшно закричала, зійшовши на хрип, і крик той був криком смертельно враженої в саме серце живої істоти, криком пораненої гострим страхом та болем за дитину матері, на очах у якої

інша людина, що прожила з нею тридцять років і куцою, далекою ласкою подарувала їй це дитя, тепер намагалась відібрати безцінне життя рідної кровинки. Забувши про біль, Васса знову кинулась до чоловіка, силкуючись відтягнути його дужу, кремезну постать від донечки, відтягнути руки ті сильні, що нещадно вп'ялися в шию Марти.

— Саво, батечку, відпусти! Благаю!

Та чи чув він її, цей звір, що вселився в немолоде вже тіло її чоловіка? Хто його знає, засліплений нападом люті, він навіть не здригнувся, тільки знову штовхнув Вассу ліктем, ослабивши на мить тиск своїх сильних пальців на Мартиній шиї. І можливо, саме ця мить урятувала їй життя. Нараз гучно застогнали всінешні двері й до хати, впускаючи морозяне повітря, увійшли сини отця Сави.

— Здурили, батьку?

Панас, дужий та високий, весь у Красногляда, зараз ведмедем кинувся на батька, який геть стеряв розум від люті. Марта вже хрипіла, коли дужі братові руки відтягнули від неї панотця, і знесилено впала на руки Данила, молодшого з братів.

Отець Сава рвався з Панасових рук.

— Пусти, іроде! Нехай вдавлю блудницю кляту!

— Вгамуйтеся, батьку, — спокійним голосом озвався Панас, міцно тримаючи панотця.

Васса кинулась до доньки.

— Жива, донечко, жива! Жива, лебідонько! — тихо заплакала вона, притискаючи дочку до себе, до свого серця зраненого, намагаючись не дивитися на страшні червоні знаки від чоловікових пальців, що проступали на білій шиї Марти. Дівчина, немов утративши всі сили після батькового нападу, довірливо притулилася до теплого тіла матері. Прохолонув трішки й Красногляд у міцних руках старшого сина, вже не рвався до Марти з такою силою, а тільки позиркував зле. Запала врешті важка, немирна тиша. Васса тримала доньку й налитими слізьми очима вглядалася в скорботний, мовчазний образ Богородиці, і серце її у відчаї волато до Неба — за що ж нападсть така їхній родині, за що їм нещастя таке? Та вони ж і постів дотримуються, і панотець відправи які чинить, і пожертви бідноті не жалкує. То за що ж лишенько отаке родину спіткало, за які гріхи та беззаконня не вгледіла вона доньки своєї виплеканої? За що, за що ж рідний батько, слуга

Божий, мало не вдушив рідну доню? Та мовчало Небо, мовчала Пречиста, скорботна та сувора мальованим ликом.

Урешті отець Сава заспокоївся.

— Відпусти, — тихо промовив він до Панаса, пересмикуючи плечем і невдоволено поглядаючи на сина. — Не займатиму я вже її! Нехай живе, блудниця вавилонська!

Панас відпустив, але очей з батька не зводив. Та Красногляд не кидався більше до Марти, і той звір, що оволодів був ним з такою вбивчою силою, полишив його розгарячіле тіло. Утомленою, старечою ходою попрямував отець Сава до столу, важко опустився на лаву й зі здивованим виразом поглянув на свої руки.

— До гріха мало не довела, нечестивиця, — просичав він, обпікаючи застиглу стихлу Марту ненависним поглядом. У світлиці ще вчувалася напруга. Забута всіма Явдося, як кликав дружину Панас, бліда, мов тільки-но вибілена стеля, сиділа непорушно, затиснувши зсудомленими пальцями непотрібне вже їй шитво. Марта тихо хлипала, ткнувшись головою в материні груди. А з відчинених дверей кухні обережно заглядали, лупаючи очима, перестрашені прислужники. — Замкніть у кімнаті, вражу дочку! — гримнув Красногляд.

Васса сіпнулась.

— Батечку...

— Цить! — Знов іскра люті проскочила в неспокійних очах панотця. Васса налякано змовкла й швидко потягнула вже покірливу Марту зі світлиці, а отець Сава ще довго сидів за столом, замислений та мовчазний, геть утративши радість свою від архієреєвої милості.

Темна похмура ніч облягла стихлий будинок отця Сави Красногляда, повновладною господинею нишпорила вона по кімнатах, зазираючи у втомлені лиця та навіюючи кому легкий, а кому важкий, немирний сон. І тільки з Мартиної відпочивальні втікала роздратовано, зазирнувши та побачивши жовтувату імлу каганця та напружену дівочу постать, що застигла нерухомо на встеленому пухкою, з лебединого пуху, периною, ліжку.

Марті все не спалося, налиті не випланими пекучими злими слізьми очі вперто не хотіли стулятися, виривавшись на жовтуватий вогник каганця, та не помічаючи його. Мама вже заснула, утомлено притулюючись спиною до стіни. Як сиділа над нею, ллючи гіркі сльози, так і здолів її сон. Хотіла пробудити її, вкласти на свою м'яку перину, хай би поспала по-людськи, та не гоже, гадала, будити її, зривати той сон, що опанував рідненьку, бо ж чи засне вона так міцно, як зараз, а чи знов почне плакати болюче.

Марта зітхнула. Годі було зрозуміти її материнське смирення й терпіння, оту вражаючу здатність роками потерпати від важкої вдачі чоловікової, а проте, й слова не сказати супроти нього, зносити все в мовчанні. Марта б такого не здужала витримати. Таки різної вони були з ненькою вдачі, і дочка подеколи жалкувала рідненьку за терпіння її багаторічне, а коли й заздрила незрозумілою заздрістю, що мала та злагідну й смиренну вдачу, яка помагала зносити все необтяжливо, і з доброти своєї вибачала батькові усі його кривди. Такими ж, як мати, були й старші сестри. Маруся, та й бровою не повела, коли батько засватав її за немолодого вдівця з купою дітей, пішла без нарікань заміж у Полтаву, і слова не сказала про те, що не до серця їй той удівець, що інший серцю милий. Ні, як та вівця покірливо попленталась у ярмо, тиха, плоха душа... А Ганя... У Марти й досі серце кров'ю обливалося, коли згадувала про сестру свою любу. Чи ж знає хто, чи бачив, хай би й матінка, скільки сліз пролилося з ясних очей блакитних Ганнусиних, скільки гірких слів нашепотіли вуста її юні соковиті, зім'яті нещадними цілунками старого діда Мозолевича.

— Мартуню, ріднесенька, — проказувала пошепки Ганя два роки тому, за скількись днів до весілля, схожої безсонної ночі, і жовтуватий вогник каганця нетутешнім світлом миготів на її вродливому блідому личку з материними блакитними очима та батьковими рисами під пишним чорним волоссям. — За що ж батечко так гнобить мене, чом не пожалує? Як я його вже прохала, у ноги йому падала, чоботи ладна була цілувати, аби не калічив життя мого молодого, не віддавав за того бридкого діда.

Марта хапала сестру за холодну ручку, зазірала в сумні, повиті журбою очі.

— А що ж він, Ганю?

Ганна досадливо кривилась.

— А те, що й завжди! Хіба ж нашого панотця ієрея обходять почуття інших? Навіть і слухати не схотів, велів не вигадувати дурниць, а йти дошивати посаг, та й по всьому. І слова більше не скажи. А мені ж, Мартуню, як згадаю того бридкого Мозолевича, й жити на світі не хочеться, вже хоч зараз іди та мотузку шукай та до дерева першого, чи до льоху.

Марта знову хапала сестру за руку.

— Що ти, Ганю, не кажи такого!

— А що ж мені ще робити лишилось? Ой, Мартуню, жорстока вдача недобра в нашого батька, а ми народжені виконувати його волю. Ти ж бачила того Мозолевича, та йому ж час вже в домовину лягати, а не до дівчат молодих сватів засилати. А про тебе, Мартуню... дурно мені робиться на саму лиш гадку про те, яку долю тобі готує батько. Чи не знайде й для тебе такого ж Мозолевича, чи не занапасть і твого життя?

Тоді Марта яро хитала головою.

— Я не дамся! Не погоджусь!

А Ганна тільки сумно всміхалась.

— А хто ж тебе, дурненька, питатиметься?

І знову сльози, день у день сльози Ганни, страждання та погляд приречений. Саме з того часу виникла та почала зростати безодня прірва між Мартою та батьком, а шлюб Гані зі старим Мозолевичем перетворив їх на справжніх ворогів. Ніколи не забути їй того клятого весілля, не забути блілого, нещасного лиця сестриці, її стрункої постаті поряд з негарним, згорбленим паном урядником, не забути, як здригнулась від огиди Ганя, коли чоловік нахилився до неї, щоб поцілувати. Не здужає забути вона й радощів батька, як дзвінко й весело лунав голос його, коли вінчав він доньку на нещасливий шлюб. Тоді, саме тоді, того клятого дня зрозуміла Марта, що з нею такого не станеться. Ні, вона боротиметься, яро та відчайдушно боротиметься, але дружиною якомусь стариганові не буде. За ці роки ненависть у її серці до батька тільки дужчала, вона отрутою поїдала його зсередини, а з появою Микити забуяла сильніш.

Микита!

Русочубий, з гарним, по-жіночому ніжним лицем, юнак з'явився в батьковій церкві через півроку опісля Ганниного весілля. Безрідний сирота, якого виховала старенька бабуся, примандрував він до

Диканьки слідкома за отцем дияконом з невеличкого села. А отець диякон був великий цінитель гарних баритонів і, як почув голос молодого та стрункого Микити Мірошника, як виводив той незрівнянно «Алілуя» на відспівуванні сільського писаря, так і зманив його до церкви панотця Сави Красногляда, дозволивши оселитись у своїм домі.

Отак і з'явився в диканській церкві високий сіроокий, гарний на вроду Микита Мірошник. Людина побожна, навчена від покійної бабусі любові до Бога, він і на криласі співав, і грамоти був навчений, і Апостола з Псалтирем почитував, а що вже голос мав чудний. І бентежив, нещадно бентежив дівочі серця вродою своєю трішки дивною, мов неземною. Як погляне було сірими очима, так дівчата мало не падали від млості, вражені красою того погляду. І тягнулася нескінченна вервечка виряджених, мов до великодневої відправи, дівчат до церкви святого Миколая, та не так служби Божої прагнули вони, як на вродливого Мірошника помилувати, оком метнути на нього лукавим, спокусливим, ану ж обдарує котрись цікавим поглядом, ото б уже щастя було серед дівчат. Та, на жаль, щастя те не випадало жодній, навіть дочці отця диякона рудій зеленоокої Харитині, що в її садибі мешкав Мірошник. Микита наче не помічав бісиків тих дівочих, співав тільки та читав, а деколи ще й у вівтарі прислужував, та на дівчат ані оком. Харитина, язиката дівка, ще було й хмизу підкине у вогонь дівочого захоплення Микитою, хитро виблискуючи очима, промовляла:

— То він красуні гідної собі не знайшов у нашій забитій Диканьці, ото й верне свого носа. Либонь, гадає до Києва податися, там польських панн, мов бджіл на пасіці, може, й знайде до краси своєї таку ж незрівняну вродливицю.

Дівчата дружно загуділи у відповідь.

— У-у-у, який вередливий!

І з того дня звабити Микиту Мірошника стало для них мало не головною справою. Чого тільки не вигадували, аби звабити зухвальця, навіть стіни храму Божого їх не зупиняли. То зомліє одна, то друга, падаючи на руки розгубленого Микити, а то братів благають стоваришуватися з Мірошником, та все даремно.

Марта ж у тих упаданнях дівочих коло вродливого парубка участі не брала. Нецікаво якось було, та й не до пустощів, бо від Ганни

надходили тривожні вісті про те, що, важка дитям, утратила вона його, і тепер борюється між життям та вічністю. Хоч би як рвалася до сестрички Марта, батько не пустив, навіть маму. Сам молебні правив за здоров'я важкохворої Ганни. Та що для Марти ті молебні, коли серце її прагнуло до любої сестрички, ладне було птахою полинути з Диканьки до далекого Батурина. Вона й помічала вродливого юнака, та не до зваблення теперечки їй було. Однак саме цей сум її, туга за сестрою, зробив те, чого не вдалося двом десяткам наполегливих дівчат.

Того вечора Марта прийшла з Уляною раніше до початку відправи, аби помолитися в тиші та спокої порожнього храму. І поки Уляна куняла в куточку, опустилася навколішки перед образом сумної Богоматері Казанської, та так щиро молилася, що й не почула, коли люди посходились і почалася відправа. А як зібралась додому, до неї раптом Микита підійшов. Купка дівчат, що кружляла в бабинці, так і завмерла. Здивувалася Марта: чого це її Микита кличе несміливо?

— Стривай, Марто!

Вона зупинилась тоді знехотя, обернулася звільна й скося поглянула на подруг, котрі допитливими сороками збились неподалік у зграйку, жадібно зиркаючи на них.

— Чого тобі, Микито? — запитала Марта не надто привітно, змусивши парубка зашарітися. Гадала, що промовчить, засоромиться балакати, бо ж був до дівки неповинної подібним, та ні, озвався.

— Горе в тебе яке, що так молилася?

Марта поглянула сумно.

— Горе! Сестра трохи не помирає.

— А ймення яке в неї?

— Ганна вона. А тобі ж навіщо?

— Помолитися, — коротко відказав Микита й поглянув на дівчат, котрі ськ і так пнулися вхопити бодай слівце з їхньої розмови, зніжковів такечки, що маками розквітли його порослі пушком юнацьким щоки, і гайнув геть, а дівчата ринулись до заляклої Марти й ну термосити, що ж бо таке він їй сказав, той Микита.

Насилу вирвалася вона тоді від дівчат, а ночі тієї й заснути не могла. Горить лице вогнем пекучим, стуляєш повіки, і перед тобою вже не сумне та ніжне лице сестриччине, а висока та струнка постать Микити з сірими, мов туман у вранішньому небі, очима. Так і

пролежала до ранку не спавши, а коли забулася сном коротким, уявився він їй уві сні. Прокинулась, а Микита, мов намальований, стоїть перед очима.

І з того дня втратила вона спокій, захвилювалось серце молоде, потягнулося до парубка. А він, мов пес наполоханий, уникав чарівної чорноокої попівни. Аж ось надійшла від Ганни звістка про одужання. І наважилась тоді Марта відшукати Микиту й подякувати.

Знайшла юнака в трапезній храму. Сидів, підперши долонею ніжну щоку й читав уважно якусь грубу книгу. Уздрівши Марту, смикнувся, зіскочив з лави, мов обпечений, і здивовано заблимав очима.

— Ти чого, Марто, прийшла? — пробурмотів він розгублено, зашарівшись.

Лице Марти осяяла усмішка.

— Прийшла подякувати тобі.

Микита зачервонів іще дужче.

— За що ж мені дякувати?

— А за Ганю, за сестричку мою, — весело відгукнулася Марта, трохи не пританцьовуючи та сяючи до Микити щасливою, вдячною усмішкою. — Ти ж пообіцяв помолитися, і вона одужала.

Микита геть зніжковів.

— Та хіба ж то я її вимолив?

— Ти! Ти! — гаряче заперечила Марта і, спонукана якоюсь незрозумілою силою, що штовхнула її вперед, простягнула до юнака ручки, вхопила Микитині руки з довгими, чутливими пальцями, окрилена почуттям щирої подяки. — Спасибі тобі, спасибі, Микито, за твою молитву скору.

Микита застиг, мов закам'янів, на якусь мить, уп'явшись у лице Марти своїми сірими очима, що світили незнайомим досі, дивним почуттям. Промайнула ця мить — і він раптово сам ухопив її за ручку та притягнув до свого юного тіла під старим підрясником, притиснув так міцно, що Марта почула сильне, неспокійне биття його серця, і гаряче зашепотів у її чорне волосся, заплетене в товсту гарну косу.

— Марто, зоре моя ясная, що ж ти робиш зі мною? Навіщо чаклуєш мене очима своїми чарівними, навіщо покою лишаєш, розум засліплюєш?

Марта звела на нього здивовані чорні вічка, побачила перед собою нове, мов незнайоме, лице Микити, на якому по-особливому горіли

сірі його, замислені очі.

Видихнула ледь чутно, тремтячи від щастя.

— Микито.

— Мартусю, зоре, — з болісним виразом прошепотів Микита, торкаючись руками ніжного дівочого личка, зазираючи в темні, мов та ніч, очі глибокі, мов прірва, що поглядом своїм зводили його з розуму, вабили до себе, неначе найбільша в світі спокуса.

Він не втримався тоді, поцілував Марту першим у її житті цілунком, торкнувся вуст дівочих легко та несміливо, і відразу ж відсахнувся, немов злочин зробив, винувато опустил долу очі.

— Пробач, — прошепотів ледь чутно й забрав руки з її лица, мов обпікся, відскочив убік, з прикрістю запустивши долоню в густого чуба. — Я не мав цього робити! Господи, та я ж узагалі маю триматися від тебе якомога далі, не маю права навіть пальцем тебе торкнутись... але це сильніше за мене. Господи, прости! — Він заплющив очі, завмер на мить, і Марта з дрібного ворухіння його гарних губ зрозуміла, що він молиться. Коли ж він знову розплющив очі, не було вже в них того дивного, незнайомого виразу, горіла там рішучість, а коли заговорив, то голос його пролунав твердо: — Немає нам з тобою, Марто, спільної дороги. Я з дуже бідного роду, не маю за душею ані гривні поганої, живу з милості людей. А твій батько хоча й служитель Божий, та дуже вже перед багатіями запобігає, і для тебе, певне, шукає мужа багатого. А злидня, такого як я, він і до порогу не пустить.

Марта мовчала, бо чула гірку правду в словах Микитиних. Ні, не дозволить батько їй утнути такого — побратися з Микитою, людиною хоча й гарною, та ж бідною, мов та церковна миша. І байдуже йому, яким буде майбутній зять, кульгавим чи клишоногим, а чи й геть огидним, аби тільки статки мав хороші, та побільше, а ти вже, доню, страждай. Була й для неї вготована доля сестер, Марта це відчувала. Але ж вона не Маруся, й не Ганна, вона не вродилась на світ такою ж покірливою ягничкою й задарма не віддасть на поталу батькові свого життя. Ні, вона ще побореться за власне право бути щасливою, бо вродилась, можливо, із занадто схожою на батька вдачею, аби покірливо схилити голову у вготоване ним ярмо.

— Отож, Марто, не шукай зі мною більше зустрічей, — провадив далі Микита, позиркуючи на неї замислено. — Знала б ти, як важко боротися мені зі спокусою, як важко опиратися бажанню поглянути на

тебе, бо ж не маю на те права. А ти сама прийшла, зухвале дівча, навіщо ти прийшла?

Марта знизала плечима.

— Подякувати за молитву, за сестру.

— І все?

— Усе, — відповіла дівчина, хоча й піймала себе на тому, що говорить неправду, адже бажала зустрічі з ним, зустрічі наодинці.

Микита похитав головою.

— Не вмієш ти, Марто, брехати.

— А хоча б і так! — вигукнула вона хоробро, зустрічаючись поглядом з його збентеженими очима. — Ти ж гірше за відлюдька живеш, жахаєшся дівчат, від мене, мов від прокаженої, втікаєш. Чому ж ти, Микито, чому уникаєш не тільки інших, а й мене? Чи зле що заподіяла?

— Що ти, ніколи в житті! — гаряче заперечив Микита. — Але ж не рівня я тобі, я злидень нещасний, котрий і поглянути не сміє на таку попівну, як ти. Зроду твій батько не дозволить мені посватати тебе, та він вижене мене геть з Диканьки, варто тільки бовкнути про те, які почуття ти в мене викликаєш.

Марта приступила до нього ближче.

— А які ж то почуття?

Микита болісно скривився.

— Ой, та вже краще не питай.

— А ти скажи, — не відступилася вона, охоплена незнайомою відвагою, наснажена силою його, яку відчувала всім єством. Та він не сказав, видихнув лиш тихо: «Пропав навіки», — та й припав палким та жадібним поцілунком до вуст її дівочих. Вона тоді немов причаклювала його до себе, цілувала невміло, та він не уникав її вже більш, а, втомлений боротись, цілковито поринув у глиб першого кохання.

З того дня Марта мов розквітла вся. Охоплена почуттям першого в житті кохання, осяяна думкою про Микитину любов до неї, вона вже не страшилась того, що знайде батько для неї якогось там Мозолевича. Ні, тепер вона була не сама, тепер у неї є Микита, який зможе захистити, який вкриє її від батька, а той нехай скаженіє, хоч що робить, а вона вже вирішила для себе, що все дозволено кохання, і неодмінно ж стане за дружину Микиті. Та й Микита, немов перейнявся її сміливістю, вже й сам готовий був засилати сватів у Красноглядів

двір, і на майбутнє намагався заробити хоч якусь копійчину, пішов у найми до двору пана Василя Кочубея, наказного гетьмана. Пропадав там від світанку до заходу сонця і за старання дістав невеличку хоч, та все ж свою хату, до якої мріяв увести колись Марту дружиною та господинею. Саме там, у тій хатині, і згрішили вони з Мартою. Віддалася вона Микиті з двоїстим почуттям, бажаючи зробитися жінкою в обіймах милого, аби, як батькове гратиме та віддасть він її за якого бридкого діда, то щоб не йому дістатися невинною, йшла Марта тоді на гріх, ваблячи Микиту. Адже пекла ще зсередини, шкрябала серце ненависна думка про те, що не дасть батько стати дружиною Микиті. Вона й утекти ладна була з ним подалі від Диканьки, аби побратися, дарма що в чужій стороні. Та де там, Микита в цьому був непорушний, мов скеля.

— Без батьківського благословіння не буде нам щастя, — твердо відгукувався він на всі вмовляння Мартині втекти хоча б до Полтави й там таємно повінчатись. — Та й не візьму я на душу гріха такого, і так вже нагрішив — як сповідатися буду?

Марта тільки зітхала у відповідь і тихенько молилась, аби Господь дав Микиті сміливості, пом'якшив жорстоке серце батька. Та, очевидячки, слабкою була молитва її, не дійшли палкі слова дівочі до Небес і забрали в неї Микиту. Підступність та хитрощі батька позбавили її щастя. Пішов Микита на сповідь до Красногляда, певне, зізнався в усьому, не схитрив, а батько не забарився завдати дочці удару потайки. І не знала Марта, що наказав батько парубкові на тій сповіді, та з того дня зробився Микита надто замисленим і похмурим, і словом до нього не озвися, мов чужа людина дивилась тепер на Марту його сірими очима, і вдавалось їй, що ця нова людина вже наче й ненавидить її. Не всміхався вже ніжно він при зустрічі, не пригортав до себе міцно та не кликав більше своєю лебідкою, і Марті серце затискалось від збентеження, чула вона, як лихо наближається, знала, що не на добре було те батьківське мовчання після того, як по сповіді Микитиній батогом її відходив, та все мовчки, потайки від матері. А вона й змовчала, не звірилась неньці про побиття, бо знала, що згрішила, страшно вкоїла, пішла супроти звичаю, віддавшись парубкові до шлюбу. Але не жалкувала, жодної хвилини не жалкувала про той свій гріх, не жалкувала навіть тоді, коли батьківський батіг з болючою силою впинався у її ніжне тіло.

Серце, що не давало їй спокою увесь цей час, припишло перед різдвяним постом, на заговлі. Після відправи вже звично похмурий Микита торкнув її за руку біля дверей.

— Побалакати треба, — похмурим дерев'яним голосом промовив він тихо й посунув з церкви, навіть не чекаючи Марту. У куцому латаному кожусі, стрункий, з прямою напруженою спиною та буйним чубом русого волосся, він ішов від неї, і вдавалось Марті, що вже йде назавжди з її життя, що передчуття оте, яке кігтями роздряпувало її серце, було передчуттям розлуки, близької та неминучої. І кортіло на очах усієї церкви гукнути його, аби не йшов, повернувся. Проте вона тільки зітхнула важенько й поплентала бездумно назирці. Був уже листопад, надворі стояла холодна непривітна погода. Вийшла з задуми Марта й здригнулася, коли пронизливий вітер війнув на її тендітну постать у теплому кошуку з овечої вовни та строкатій зеленій хустці, завмерла перед Микитою, який чекав на неї в дальньому кутку церковного дворика. Юнак мовчав, наче не міг зважитися сказати щось важливе, мовчала й Марта.

Нарешті позирнув Микита винувато на кохану, зітхнув глибоко та й завів:

— Марто, голубонько, чи віриш ти в те, що не бажаю я завдати тобі кривди, але мушу. Не йти нам з тобою вкупці однією стежкою. Твій батько сказав мені на сповіді, що ніколи й за жодних обставин не дозволить нам з тобою побратись і думки своєї не змінить.

Марта звела на нього очі.

— То... тоді втечімо, — промовила без особливої надії, бо знала, що не погодиться, як не погоджувався і раніше.

— Ні, тікати не будемо. — Важко зітхнув Микита, постояв мовчки, дивлячись на похмуре небо. Марта ж дивилась на нього, немов намагалась зберегти в серці кожну рису його вродливого лиця. Микита знову зітхнув і покривився, ніби від гострого болю. — Твій батько ніколи не пробачить нам шлюбу, навіть грозив проклясти тебе, якщо ми поберемося.

— Ну то нехай кляне, — відгукнулася Марта. — Та чи ж послухає Господь його дурних прокльонів?

Микита похитав головою.

— Е ні, Марто, не зневажай так батьківське слово. Є така сила від Бога в батьків, те мені ще бабуса казала, і я на себе такого гріха не

візьму, щоб через мене батько рідний та доньку прокляв! Ні, мені за краще зовсім поїхати з Диканьки.

Марта сіпнулась, немов дістала ляпас.

— Микитко... — Прилинула до нього й хотіла обійняти, та не дозволив Микита, відтрутив від себе.

— Не треба, Мартусю!

— Микитко!

— Я піду! — Тверда рішучість світилася в його очах, і Марта з боєм збагнула, що й справді піде, піде назавжди. — Замолю гріхи я свої перед Господом у стінах монастиря його святого, може довіку й вимолю прощення, щиро вимолюватиму те, що загубив тебе, що взяв те, чого брати не мав жодного права, навіть думати про це.

— Микитко...

— Мовчи, Мартусю. Мені й без того важко, бо крається серце на дрібне шмаття, варто тільки подумати про те, що маю тебе покинути. Але й зостатися не можу. — Він швидко, навіть зле поцілував розгублену Марту у вуста й відсахнувся, мов відірвав самого себе від її стрункого стану. — Прощавай, Мартусю, і будь щаслива. А я помолюся, завжди буду молитись за тебе, аби Господь тебе помилював.

— Куди ж ти?

— До Києва, до Лаври.

— Микитко...

Гукнула з відчаєм, зі стражданням у голосі, та він пішов, позирнув востаннє і швидко попростував до церковних воріт, мов утікав від неї. А вона лишилася стояти, крізь густу імлу сліз ледве бачачи високу постать, що віддалялася, вгрузаючи у вогку землю затертими, розбитими чобітьми.

Пішов. Пішов назавжди.

А вона зосталася. Зосталася, щоб жити звичним життям попівни, дочки отця Сави Красногляда, зосталась, щоб одного дня дізнатися, що й для неї, як і для старших сестер, знайдено заможного нареченого. Днями вона просиджувала у світлиці, гаптувала сорочки, слухала зичливі перемовини мами та невістки, вдавала, що залишилася такою, як і була. А насправді... Насправді вона стала іншою. І під спокоєм її вирувала справжня негода, серце її до самого краю було наповнене отруйним почуттям ненависті. Палаючої, небом проклятої, недоброї ненависті до власного батька.

А потім вона довідалася, що понесла від Микити.

Нова днина зимова ясна зазирнула зі сходом сонця у вікна попівського будинку й побачила там неспокій та похмурість. Насуплений отець Сава заковтував нашвидкуруч борщ із квасолею, пиріжки з капустою. Потому хутко кудись побрався і слова ні до кого не промовив.

Явдоха, налякана вчорашнім нападом люті свекра, нездужала. Бідолаха так перестрашилася, що не спала майже всю ніч, раз у раз хапала холодними пальцями чоловіка за руку, позираючи широко розплющеними очима на двері спочивальні, чи бува не лютує знову лихий свекор. Панас терпляче впокоював її, мовляв, батько давно вже сплять, бо надворі глупа ніч. Не вірила, все поглядала недовірливим оком на двері й до ранку так і очей не стулила, здригаючись від кожного шереху.

Марта теж не заснула та так і просиділа до ранку на ліжку, згадуючи Микиту та відчуваючи образу на нього за втечу. Здавлене батьком горло боліло немилосердно, заважало балакати, і на всі слова мамині вона відповідала тільки бентежним поглядом великих чорних очей, у котрих стиг відчай, а ще страх, та не за себе так, як за дитя Микитине, що росло в неї під серцем. Ще не обродившись, вона вже відчувала дивний, тісний зв'язок з тим дитям, і серце її материнське, немов віщуючи біду, страшенно боялося за нього, за дитя її, за те єдине, що лишив Микита на спомин про себе.

— Куди ж він подався, Господи? — чи не вдсяте повторювала мати, непокійно метаючись з кутка в куток невеличкої Мартиної спочивальні. — Марто, доню, навіщо ж ти так прогнівила батька, нащо на гріх пішла? Аби докорити йому, допекти, еге? — Васса на мить зупинилась біля ліжка, стривожено зазирнула в доньчині очі, але Марта від того погляду запитливого материнського відвернулася.

Васса зітхнула й заплакала.

— Доню, що з тобою коїться? Хто зурочив тебе, любя моя, хто наслав оцю норовливість, оцю бісівську непокірність батькові? Це ж не по-Божому, донечко. Із давніх-давен заведено так, що ми, жінки,

маємо коритися чоловікам, батько то, а чи чоловік, і вволювати волю їхню, яко волю самого Господа. Така вже вона є, наша жіноча доля, і наші бабусі віками скорялися перед чоловіками.

Марта важко сковтнула.

— А я не така, — прошепотіла ледь чутно.

— Донечко. — Тільки й видихнула Васса сумно та затихла, притиснувши до себе буйну доньчину голівку. І Марта притулилася до теплих материнських грудей, до сорочки її, вишитої маками, від якої пахло слабко ладаном та бузком, знайомими ще з дитинства, коли малим дівчам шкандибала вона до неньки ноженнями, дерлася до материнських колін, шукаючи ласки. Шукала й зараз, бо погане передчуття шматувало немилосердно її серце, саму її душу.

Так і просиділи вони годину, а може, й усі дві, допоки Васса не поцілувала її ясне чоло та не промовила:

— Донечко, ти б попоїла.

Марта хитнула головою.

— Ні! — прошелестіла, мов вітер у листовинні.

— Не можна так, — заперечила Васса, поцілувавши Марту знову. — Ти ж не сама тепер, любя, майбутня дитинка в тобі, ти маєш дбати про неї. Ну, лебідонько, може ж, пиріжечка з капусткою, га?

Марта зітхнула.

— Давайте.

Пожувала вона той пиріжок, випила ще кухоль киселику вишневого, коли в двері застукали й почувся перестрашений голос Улянин.

— Батечко Сава приїхали, якусь бабу привезли.

Марта трохи не похлинулась, поглянула на матір, а та, як Уляна сказала «бабу», пополотніла й часто та дрібно захрестилась. За дверима почулась важка хода дорідного батька. Ось уже він відчиняє двері, й вимальовується на порозі його дужа постать. Похмурим поглядом обвів Красногляд Мартину спочивальню, сковзнув байдуже по заціпенілій дружині й зупинився на дочці. Марта закам'яніла, відчуваючи, як холодне серце від ненависті до цієї людини, яка, давши їй життя, намагалась учора його відібрати, задушити попівськими руками. Та хай би вже душив, не боялась вона смерті, нічого вже не боялась.

Ступив отець Сава мовчки до доччиної спочивальні, а за ним ускочила вертка баба з хитруватими темними очицями. У сірій свитці, довгій синій спідниці та в гарному синьому очіпку, немов господиня, увійшла до Мартиної спочивальні, кинула на стільчик клунок з потертої шкіри й вп'ялася в лице Марти пильним поглядом. Потому мовчки підійшла ближче, торкнулася холодним пальцем підборіддя ніжного лица дівочого, покрутила в різні боки.

— Либонь, і справді важка, — промовила до панотця низьким, мов чоловічим, голосом, і без того похмуре лице батька спохмурніло ще дужче. Він недобре позирнув на Марту, та сказати й слова не встиг, бо ожила раптом заціпеніла Васса, сплеснула розпачливо руками, зойкнула, мов від болю, й кинулась навколішки до ніг чоловіка.

— Не губи, батечку, рідне ж онуча, — заголосила тужно, розхитуючись головою та хапаючи чоловіка за поділ чорної ряс.

Отець Сава роздратовано відступився.

— Не галасуй, Вассо!

— Гріх же який, ти ж ієрей Божий!

— Замовкни, жінко!

— Змилуйся, — водала все заплакана Васса, принижена та нещасна, навколішках перед хмурим чоловіком. — Не вбивай живу душеньку, батечку, не бери гріха страшного на душу, ти ж ієрей, як служити будеш, убивши власне онуча?

Вгодоване лице Красногляда почервоніло.

— Цить! — проричав він, відпихаючи від себе важким чоботом, з нерозталим на ньому ще снігом, дружину. — Породила мені бісову дочку, нечестивицю, клятву блудницю вавилонську. І не онуча моє в неї в череві, а плід блудливий та нечистий, якого треба позбутися.

Васса перехрестилась.

— Батечку, пощади! Не дам донечки!

— Заціп рота, дурна бабо! — бризкаючись слиною, просичав піп Красногляд і шулікою метнувся до дружини. Із силою вдарив у заплакане біде лице, залишивши на ній швидко почервонілий знак від своєї важкої руки, потому вхопив за косу не вбраного під очіпок волосся, намотав і з дужою, нелюдською силою, жбурнув об двері.

Марта схопилася з ліжка.

— Мамо, — мало не задихаючись від гострого болю в горлі, прохрипіла вона й кинулась до матері, яка непритомною сповзала на

долівку, а по її розбитому лицю юшила свіжа кров. — Матусю!

Звір, лютий звір у батьковій подобі, боляче вхопивши за плече, відкинув її назад.

— Геть, нечестивице!

— Мамо...

— Нічого з нею не станеться. — Отець Сава присів над непритомною Вассою, легко ухопив за косу й підвів на ноги. Вона застогнала, розплющила каламутні очі й спантеличено поглянула на чоловіка. Пригадавши все, закліпала страшно зіницями й заметалася, шукаючи доньку. Кинулась до неї, але Красногляд схопив її та виштовхнув геть зі спочивальні, палицею підперши двері.

— Саво, змилуйся! — загукала Васса, стукаючи в двері.

Красногляд тільки роздратовано покривився, одійшов від дверей та зиркнув на Марту важким оком.

— Починай, — коротко промовив він до гості й тяжко опустився на дерев'яний стільчик.

Марта сторожко поглянула на батька.

— Що... що ви збираєтесь робити? — тихо запитала, покосивши темним оком на незнайому бабу, яка неквапливо виймала зі свого клунка невеличкі перев'язки сухих трав.

Отець Сава недобре ошкірився.

— Гріх твій омивати кров'ю, блуднице, — озвався вороже, мов і не дитя його кривне стояло неподалечку, завмерши в білій сорочці. — Сором твій зі світу зводитиму, щоб не паскудив святої земельки вишкварок приблудний!

Марта охопила руками ще плаский живіт.

— Дитя не дам!

— А хто ж тебе питатиметься? — Хижі очі Красногляда схрестилися поглядом з осліпленими та збентеженими очима Марти, і та зрозуміла, що милості не дочекається, не пожалкує він ані її, ані дитя її ненародженого. Не було, немає й не буде жалю в серці, яке б'ється в широкий груднині батька. Вона ладна була благати, навколішках слізно благати не чіпати її дитинча, пожалкувати невинне, безгрішне життя. Вона готова була принизити себе перед ним, готова була на все, аби дитя врятувати... Та завадила та страшна баба.

— Треба вогню, зілля заварити, — проказала та спокійно, і батько важко звівся зі стільчика.

— Іди, в кухні дадуть.

Коли Красногляд відчинив двері, щоб випустити бабу, Васси під ними вже не було. Він обернувся до Марти. І в цю мить зрозуміла вона остаточно, що це не мара жахлива та страшна, не сон бридкий, що урветься, варто тільки прокинутися. Батько й справді ладен убити, витравити Микитину дитину з її черева, і та баба пішла заварювати вбивче зілля, що про нього пошепки перемовлялись дівчата. Відчай та страх враз заповнили все її єство, витиснувши могутньою рукою гордощі та непокору батькові. Забула вона про все й кинулась, як мати, навколішки перед ним, звела налиті слізьми очі, захрипіла від болю в горлі:

— Не губіть дитя, батьку!

— Он як заговорила! Шкода приبلуду?

Марта затрусилась усім тілом.

— Шкода! Бо то ж моє дитя!

— Приبلуда! — Отець Сава гидливо плюнув. — Вона помре, твоя приبلуда, як не благай!

— Батьку!

— Цить! Невже ж ти гадаєш, що я поступлюся можливістю поріднитися з такою людиною, як полковник Ковальський, заради твого приبلудного байстрюка? — Він нахилився, наблизивши своє розлючене лице до заплаканого лиця Марти, зазирнув злими зіницями в її очі. — Ніколи, чуєш, бісова твоя душо, цього не буде. Те, що ти маєш у череві, є для мене не більше, ніж перешкода породичатися з полковником, і я позбудусь її.

— Я не дозволю!

— Дозволиш, куди ти подінешся? Та я сам заллю до твого поганського рота те вариво, що його принесе Вівдя, а не допоможе, вона ще знайде спосіб. Я на все піду, аби до приїзду полковника у твоєму череві вже не було того байстрюка!

Марта палахнула злим поглядом.

— А чи візьме ж він мене отаку — ославлену?

— Візьме, як побачить вроду твою нечестиву, то на все згодиться, та, може, й не вгледить нічого. — Отець Сава відтрутив від себе доньку й вдоволено всміхнувся. — Але ж як заважають мене всі, коли дізнаються, що зять мій є полковник Ковальський. Та інші попи

луснуть від заздрощів, коли довідаються, яких висот домігся диканський батюшка, панотець Сава Красногляд, з ким породичався.

Марта мовчала, тільки зиркала налитими слізьми та ненавистю очима, собі присягаючись, що не полишить цього його злочину без помсти.

— Я помщуся, — видихнула вона нарешті, з ненавистю видихнула, мало не плюнула словами цими злими у вгодоване лице батька. — Таким брудом та соромом покрию ваше та своє ім'я, що не пишатись ви будете перед попами, а від сорому дременете в найдальше село.

Отець Сава нахмурився.

— Що се ти балакаєш, бісова дівко? — з тривогою запитав, зазирнувши в палаючі очі доччині, але Марта промовчала, зачувши бабин голос.

— Вариво готове, батюшко, — гукнула та, чалапаючи з череп'яним глечиком у руках. — Нехай тільки трішки охолоне.

Марта позирнула на неї недобре й повільно підвелася з колін, заплаканими очима простежила за тим, як відносить знахарка глечик до столу й обережно наливає гаряче зілля в невеличку скляночку. Запахло травною, надто полином, його особливою гіркотою, і Марта здригнулась. Страшне то було, кляте зілля, у ньому смерть чаїлася для її ненародженої дитини, що мала жертвою лягти на кривавий вівтар гордовитих замислів свого лютого діда. А вона — мати — не могла захистити його, дитятко своє. Тільки помолитися, але й молитва не йшла до її затемненого ненавистю серця. Лишень одне торкалось її серця — чорна хмара ненависті. Страшно то, зовсім не по-Божому, та інакше вона не могла.

Баба-знахарка простягнула їй скляночку.

— Випий, дитино.

Марта відповіла злим поглядом і похитала головою.

Знахарка поглянула на Красногляда.

— Пий! — похмуро наказав той Марті з натиском у голосі і раптом опинився поряд, ухопив дочку за руку й просичав прямо в залите слізьми лице. — Пий, тварюко, інакше сам залю тебе цим зіллям.

Марта вперто захитала головою.

— Ні!

Ще мить, і розлючений Красногляд жбурнув Марту на ліжку з такою силою, що в неї заболіло все тіло. Вона заметалась, запручалася

в його дужих руках, хотіла крикнути, та горло боліло нещадно.

— Лий в неї зілля, Вівдю!

Марта хрипко загарчала, запручалася з новою силою, та не дарма ж панотця Саву кликали причащати одержимих нечистим духом, котрі з такою силою зціплювали зуби, що аж щелепи скреготали. Боляче, немилосердно вп'явся він пальцями в лице дочці, примушуючи розтулити рота, і як не пручалась та, як не боролася відчайвно, та переміг сильніший батько, й огидна, гірка рідина потекла їй в рота, змушуючи кашляти, захлинатись, але ковтати, ковтати ту огиду й тим убивати дитину.

А батько хрипів над нею.

— Давай, Вівдю, ще! Вона ж половину пролила!

Вівдя засумнівалась.

— Не знаю, батюшко, померти може.

Отець Сава позирнув на затихлу Марту.

— Нічого з нею, нечестивицею, не подіється. Лий!

Вівдя Цапчиха, удовиця коваля Зиновія Цапка з невеличкого хутора під Диканькою, жіночка була байдужа. Вправно від матері навчена знання на травах, могла зілля зварити таке, щоб дівці котрій парубка привабити, небажаної дитини позбутися або й взагалі суперницю з світу звести. Тільки обернулася, позирнувши на Красногляда, й послухливо налила ще зілля в скляночку. Знесилена Марта вже не так відчайвно пручалась, і Цапчиха з легкістю влила в неї ще півсклянки того зілля. Випростала спину.

Красногляд поглянув запитливо.

— А тепер що?

Вівдя спокійно всілася на стільчик.

— Будемо чекати.

Отець Сава поглянув на дочку й наткнувся на її ненависний погляд.

— Бог покарає вас за це, прийде час, і ви гірко поплатитеся за смерть мого дитяти, — тихим, утомленим голосом проказала Марта, здригаючись від холоду й закутуючись у ковдру.

— Гріх проклинати батька, — звучним, ієрейським голосом виголосив отець Сава. Марта промовчала, зневажливо покрививши блідніми вустами, та відвернулася. Ще має нахабство повчати, тиран, який знає тільки одне — догоджати собі, топчучи почуття інших, ще й гріхом лякає. Дарма, вона ще помститься йому, нехай і стане

дружиною того полковника, та ославить і себе, і його, тепер вже все байдуже, пику вона батьківську вткне в багно, аби не пишався родичанням тим клятим з полковником, а проклинав той день, коли заскочила йому думка покалічити її життя.

Спливав час. Отець Сава постояв мовчки посеред спочивальні Мартиної, чекаючи, певне, скорої смерті небажаного ненародженого онучати, а потім вийшов геть, тихо причинивши за собою двері й залишивши Марту під наглядом Вівді. Важко ступаючи, пройшов до світлиці й відразу ж наткнувся на осудливий, скорботний погляд блакитних дружининих очей. Покірنا, за все подружнє життя вона й слова навсупокір йому сказати не важилась, а оце ж бо крила розпустила, мов та квочка, що обороняє своїх курчат, такечки обороняє Марту. Та йому все байдуже, головним для нього є й залишається віддати Марту за Ковальського.

Мирон Ковальський.

На саму лише згадку про полковника, отець Сава відчув, як швидше забилося серце. Коли Владика в приватній бесіді по-приятельському розповів йому про свого гостя, Красногляда годі вже було спинити, відкинув він усі гордощі та першим пішов знайомитися з поважним архієрейським гостем, а тоді вже не жалкував барв, розмальовуючи вроду й чесноти молодшої доньки, згадав, яка вона вже лебідонька покірлива, і навіть не почервонів, спускаючи з вуст цю брехню, тільки покривився непомітно, згадавши норів Мартин. Клята дівка, і вродилася ж такою змією, що нею не покеруєш, як Вассою та старшими дівчатами, де там, лемент такий учиняє, хоча полковник про це знати не конче має. Та що вродлива, тут він не збрехав, бо вродилася з усіх дочок найбагатшою на вроду, в його рід пішла, у матір покійницю, першу красуню Миргорода Степаниду Красноглядиху. Старші доньки теж доволі гожі вродились, а проте в Марти було щось таке, чого вони не мали. Повіддававши досить вдало їх заміж, Красногляд чекав для Марти вже не просто такого заможного пана, як Мозолевич, ні, його донька була варта когось заможнішого та шляхетнішого.

І ось дочекався. Щоправда, разом із вродою дістала бісова дівка й натуру блудливу його матері, котра майже все подружнє життя зраджувала покійного батька, синя ходила від биття, але свого не кидала. І ця душа окаянна така ж уродилась. Змія хитра та лукава,

звабила того злидня Мірошника, справжня онука дячихи Красноглядиhi. Як кортіло йому тоді завдати тварюці такої наминачки, щоб і місця живого не лишилось, нехай би скуштувала пекла ще тут, на грішній землі. Та ні, того робити не можна було. Пошкодив би вроду оту, від Васси викохану, спробуй тоді багатія для неї знайди. Ні, він хитро вдіяв, відібрав у неї тихенько Мірошника, а от про те, що може понести вража дочка, і не подумав, не взяв до уваги. А з якою ж радістю вертав він учора додому з Полтави, мов на крилах летів, не помічаючи ні холоду, ні заметілі. Що відзнака архієрейська серце зігрівала, а що несподівана прихильність пана полковника. Господар десяти прибуткових маєтків та безкінечних десятин масного чорнозему, тисяч посполитих душ, полковник, нащадок шляхетного, вельможного польського роду, він не погордував досить скромним містечковим попом, зацікавився дочкою його, та ще й вислухав приязно, і відповів згодою на запрошення в гостину. Як радів тоді Красногляд.

А тут маєш. Приїхав додому, а та клята блудниця такої свині йому підклала, прямо в лице кинула, що є пузата, а бодай їй те та се. Де й радість його поділася, не тямив він вже самого себе, кинувся на неї з єдиним бажанням — задавити тварюку. Забув і про Ковальського, і про все, і якби не Панас, удавив би гадину потайну.

Васса повільно звелася з лави.

— Зробив своє чорне діло? — тихим докірливим голосом запитала вона, поглянувши чоловікові прямо в вічі.

Отець Сава того погляду не витримав.

— Помовч, Вассо.

Вона у відповідь лишень головою похитала.

— І не шкода тобі дитяти? Не болить біля серця?

— Помовч, жінко.

— Досить, і так усе життя мовчала, — з непокорою в голосі відгукнулася дружина, і Красногляд відчув, як знову прокидається в ньому злість. — Мовчала, і як Марусю примушував за Прокопчука йти, і Ганну за того діда, приборкана тобою змолodu мовчала, а за Марту не можу.

Красногляд кинув на неї погрозливий погляд.

— Добалакаєшся ти в мене, Вассо, що поб'ю, і не встанеш.

Васса тільки покривила лице у відповідь, торкнулась пальцями розбитого чола й кинула:

— Ти вже й так побив, та не забувай, що я вже не та беззахисна молодиця, з котрої ти знущався за молодих літ. Сини, Саво, зросли й тепер зможуть мене захистити.

Красногляд промовчав, тільки позирнув недобре й опустився дорідним тілом на ослін. Сини в нього справді дужі зросли, особливо він побоювався Панаса, Данило чіпати його не важився.

Васса холодно запитала:

— Пустиш мене до доньки?

Красногляд майнув рукою.

— Та йди вже.

Васса ще поглянула на нього наповненими гіркотою очима й повільно вийшла зі світлиці, залишивши його наодинці з невеселими гадками.

Марта лежала тихо, спала, а чи втомлено дрімала, а знахарка, що її Сава привіз, спокійно сиділа на стільчику, вириваючи щось зі свого клунка. Непривітно метнула на Вассу темним оком, але змовчала.

Господиня хитнула головою на двері.

— Можете йти, я сама посиджу біля доньки.

Знахарка покривилась.

— Ні, не піду, мені наказано піклуватись про неї.

— Я й сама про доньку попіклуюсь.

— То вже ваш клопіт, та я нікуди не піду, — досить байдуже знизала плечима Цапчиха, знову схиляючись над клунком своїм. Васса помовчала, подивилась на дочку, яка спала, а потім не втрималась, обійшла стілець, на якому сиділа вбивця її онучати, і тихо запитала:

— І не страшно вам гріха отаке робити?

Вівдя знову знизала плечима.

— А що ж мені його боятися, пані попаде, коли й чоловік ваш, піп, служитель Божий не страшиться його? Гріхи, їх на те й вигадано, аби скоювати, а потім каятись, інакше що ж піп у церкві пороблятиме?

— А діти у вас є?

— Є, — позіхнула Цапчиха, — синами Бог не нагородив, а вже дочками обсипав, мов снігом, а ще онучат цілий хутір.

— І не шкода вам чужих діточок губити?

— Не шкода, — холодно відгукнулася знахарка, і Васса здригнулась, уражена бездушністю цієї жінки. Хотіла ще щось сказати, та на ліжку своєму заворушилась Марта, і Васса кинулась до неї, зазирнула в вічі.

— Мартуню, донечко!

— Мамуню, як ви? — Марта нахмурила чоло, з тривогою поглянула на матір, на її розбите лице.

Васса тільки рукою майнула.

— Та то пусте, доню. Заживе воно, як на тій собаці. Ти скажи краще, як ти? Як відчуваєш себе?

— Не знаю, — непевно відказала Марта й болісно, запитливо поглянула на маму, мов та єдина могла знати, який біль розриває зараз її серце. І Васса знала, серцем материнським добре чула, і мало не розривалося воно від гострого болю за дочку рідненьку.

Марта знову заплющила очі, відчуваючи дивне хотіння спати, а з мамою було так затишно, і покійніше робилось на її збентеженому, наляканому та самотньому серці. А бездушна вона таки, бо ж як може кортіти їй до сну, коли десь у глибинах її єства гине отруєна знахарським зіллям її дитиночка. Дитя Микитине. Маленьке створіння, яке могло б уродитися, з буявим русим чубом та сірими оченятами, в батька, або ж успадкувати її, Мартині, риси. Часточка Микитина, вона б простягала до неї рученята, зорила б зірочками очей та квітла б янгольською усмішкою. Дитинко рідненька, гинеш ти зараз, беззахисна кровиночко, вбита ворожою рукою рідного діда. І вона — Марта, мати — не могла нічого вдіяти, лежала тільки, слабка не знати чому, дослухаючись до чогось. А до чого ж то? Чи не до крику сокровеного своєї ненародженої дитини, який мала б почути не слухом звичним, ні, а чимось набагато глибшим — серцем своїм? І вдавалося Марті, що чує вона його, той тихий, відчайний та безпорадний крик свого дитяти, що линув до її серця закликком про допомогу.

— Мамо, — заметалась Марта у тому напівсні, зашепотіла гаряче: — Мамуню рідненька, дитя моє...

Васса уловила її за руку.

— Що дитя, доню?

— На допомогу кличе, — видихнула Марта, розплющуючи каламутні очі й вдивляючись у рідне лице мамине, що миготіло перед

нею, мов ув імлі туману. Раптом вона відчула, як обривається щось усередині неї, і тіло заповоняє біль, а пальці впинаються в м'яку материну руку. — Мамуню!

— Що, що, Мартусю? — Мамин голос, схвилюваний, турботливий та ніжний, на якусь мить перекрив відчайний крик її дитини, і Марта заметалась.

— Дитя... гине... — прохрипіла вона, відчуючи, як лине з її тіла гаряча неспинна хвиля, вологою намочує сорочку. — Мамо, мамо, що це?

Усе навколо неї закружляло, а сама вона почала швидко падати в темну широку прірву, стрімко скочуючись кудись донизу. І не чула вже, як забігали біля неї мати з бабою-знахаркою, як стягали вони з її онімілого, непритомного тіла, що лежало, мов мертве, на закривавленому ліжку, мокру від густої крові сорочку. Як ридала мама над нею гірко, як перестрашена, з виряченими очима Уляна принесла гарячої води, щоб омити її тіло, і пополотніла, глянувши на молоду свою господиню. Навколо стояла лиш темрява й відчувалася близька прірва, в яку вона падала, і плач дитини, її дитяти, яке було десь поряд, зовсім близько, але вона не бачила його, силкувалась побачити, рвалася усім тілом, усім єством, та тільки плач лунав, а там і плач затихнув, потонув у нескінченній темряві, що обгортала Марту зусебіч.

Отямилась вона вже глупої ночі, підняла важкі повіки й забликала, напівосліпими очима вдивляючись у сіру імлу своєї спочивальні, яку досить слабко розвіювала жовтувата іскра каганця. Застогнала від болю в тілі, і відразу ж поруч опинилася мама, вхопила прохолодними пальцями гарячу її долоню, і Марта скрізь імлу побачила її лице.

— Мартусю...

Марта спинила на ній погляд каламутних очей.

— Дитя... мамо...

Васса опустила очі, ховаючи від доньки біль, що не оминув її серця, і непевно проказала:

— Немає, доню, вже його.

Марта гарячково сіпнулась на ліжку.

— Убив, убив таки, — простогнала, відкидаючи теплу ковдру. — Ненавиджу, ненавиджу клятого вбивцю! За що, за що згубив дитя моє невинне? За що ж, мамо? Через багатія того?

Васса вхопила її за блукаючі руки.

— Мартуню, донечко! Заспокойся!

— Ненавиджу! — зле хрипіла Марта, відчуваючи, як знову стрімко котиться до прірви, й зникає перед затуманеними імлою очима бліде, тривожне лице мамине, й знову струмить кров гаряча з її заанімілого тіла, й немов здалеку лине до неї відчайний материн крик.

— Вівде, клята бабо! Знову кровить!

І все, а далі тільки тиша та м'які обійми темряви.

Два тижні нездужала Марта після того викидня. Два тижні її життя провисіло на тонкій вервечці між прірвою смерті та слабким світлом буття. Васса за ці дні додала до свого русявого волосся чималий жмут сивини, і якимось із покірної, смиренної попаді перетворилась на тигрицю, яка трохи не побила налякану бабу Цапчиху, коли в Марти тієї ночі відкрилась кровотеча й охопила її важка лихоманка. Либонь, забагато влили Марті того клятого зілля, і подіяло воно на неї так, що мало Богові душу не віддала дівчина.

Отець Сава, наляканий таким станом доньки та стрімким наближенням Різдва, що Божий день правив молебні за здоров'я тяжко хворої Марти, біля престолу зачитував, навіть до Лаври в Київ помин подав. А Марта гасне, мов свічка на вітру, тріпотить життя в її тілі молодім. І страшно, страшно панотцеві протоієрею не стільки дочку втрачати молодшу, скільки пана полковника Ковальського, отакого зятя. Він вже заради Марти попустив їй і пост, і корівне велів для неї варити, й курку зарізати. Та де там, не хоче нічого, відвертається, та й несе Уляна назад і кашу молочну, й відвар курячий тривний.

— Не хочуть панночка, — трохи не плаче прислужниця у відповідь на мовчазне запитання господареве. — Шепочуть, що помирати зібрались.

Отець Сава почервонів від люті.

— Я їй помру, душі окаяній, я їй зараз так помру! Неси все назад! Дівчина розгублено забликала очима.

— То ж не їдять!

— Неси!

І знову крик навісний та могутній лунав у приишклім було від нещастя будинку, до доньчиної спочивальні вривався Красногляд, вимагаючи, щоб Марта їла. А та тільки позиркувала байдуже й одночасно вороже та відверталась до стіни, аби батька не бачити.

На захист дочки кидалася Васса.

— Ну чого ти займаєш дитя, Саво? Невже ж не бачиш, що їй і так зле? Чи замало того тобі, що вже наробив?

Красногляд боляче вхопив її за руку, змусивши Вассу тихо зойкнути, й просичав у змарніле лице:

— А чи не занадто ти, матінко, хвоста розпустила за цей час? Давно я тикав тебе пикою об одвірки? Ти що хоч роби, а Марта до Різдва повинна одужати, і без отих дурниць про небажання жити.

Марта обернула до нього бліде лице з порожніми очима.

— Пустіть! Не чіпайте мами! З'їм я ваше кляте м'ясо.

Отець Сава всміхнувся.

— Оце вже інша розмова!

І Марта їла ту молочну кашу, давилась тією куркою, і все заради матері, аби не чіпав її батько, а саму ж нудило від самого погляду на їжу. Так і миналися дні. Марта почала поволі убиратися в силу, чи то молебнями вимолена та поминами в Києві, а чи материнською гарячою та слізною молитвою, а чи, може, то навари густі тривні ставили її на ноги. Потроху, поволі хвороба відступилася, й за три дні до Різдва почала Марта виходити зі своєї спочивальні, сідала біля вогнища у світлиці й мовчки сиділа там, мов не жива. Та вона й справді вже не відчувала себе живою, наче те дитя ненароджене, вбите злісною батьковою рукою, забрало з собою і її життя. Кровиночка рідненька, воно ще снилося їй довгими зимовими ночами, біляве та сірооке, у Микиту, воно й усміхалось, і простягало до неї свої крихітні рученята, і Марта теж тягнулася до нього, жадібно вдивлялася в дитячі риси, шукаючи в них щось своє. Але хтось забирав її немовля, дитя зникало в темряві, а з темряви тієї раптово випливало лице батька — страшне та люте, і Марта прокидалася від власного крику.

А будинок у той час, немов вулик гудів. Отець Сава з нервовістю готувався до приїзду високого гостя. Марта тільки байдужим оком косувала на усі ті приготування, потайки, від душі бажаючи тому полковникові заблудитися десь у полі дорогою від Батурина до Диканьки та ніколи не увійти в цей дім зі сватанням. Тому й кривила

вуста презирливо, спостерігаючи ту метушню домашніх, до якої прилучилась навіть Явдоха. Ні, вона й пальцем не поворухне, щоб зробити щось на догоду тому полковникові, котрого ненавиділа вже до знайомства.

А батько все кружляв навколо неї, невдоволено роздивляючись бліде лице з глибокими темними тінями під очима.

— Щось ти, Марто, занадто бліда. Чуєш, матінко? Поведи-но дочку надвір, на морозець, нехай хоч трішки лице зарожевіє, а то ж чисто як смерть, — бубонів він, нервово походжаючи світлицею. — Пан Ковальський сповістив, що прибудуть на святкову вечерю й нічну відправу вислухають у моїм храмі. Тож, давай, жінко, веді її на свіже повітря.

І Васса кутала байдужу, відчужену від усього Марту в теплу хустку й довгу шубу, та й вела надвір, умовляючи хоч трішки ожити.

— Донечко, люба моя, — дзюрчав джерельцем її м'який голос, — що ж ти, мов і не жива. Отямся, люба, благаю, не край мого материнського серця. Повір, доню, я добре знаю, що це воно таке — втратити власну дитину, бо ж чорними жахливими днями чотирьох немовлят поховала, бачила на власні очі, як помирали вони, крихітки, бачила, а вдіяти нічого не могла.

Марта тулилась до мами.

— Знаю, мамо. Але нічого не можу із собою вдіяти, життя вперто не бажає повертатися в моє спустошене тіло, мов вилилось воно все тієї ночі. І тільки ненависть пече в серці розпеченим, жалючим тавром до нелюда в попівській рясі, котрий вбив моє дитятко та відняв Микиту.

Васса наполохано махала руками.

— Гріх то великий так ненавидіти батька, донечко, Господь може покарати за це тяжко...

Марта обурено відхилилася від мами.

— А чому ж Він батька не карає?

Васса перехрестилась.

— Ой, доню, на все ж свій час, і мені інколи навіть страшно буває подумати про те, як помиратиме твій батько. Чи пом'якшить Господь хоч трішки його зачерствіле, жорстоке серце? Чи відкриє ж серце те для покаяння, чи зможе він побачити свої гріхи на порозі смерті? Бо ж роки його вже не молоді, сімдесят вже, і життя звертає до свого заходу.

Марта промовчала, не здужаючи відшукати й краплини жалю до батька. Ні, не пожалкувала б вона його навіть у домовині.

Наступного дня на притихлу й засніжену Диканьку м'яко опустився святий вечір. Остання ніч перед Різдвом стукалась у вікна, вже була поряд, і родина Красноглядів чекала першої зірки, щоб сісти за святу вечерю з дванадцяти пісних страв. І якщо вічно голодна Явдоха не могла її дочекатись, то свекор мало не підстрибував, чекаючи іншого. Вже сутеніло, ось-ось мала зійти перша зоря й наближався час сідати за вечерю, а пан полковник все не їхав, чи не заблукав бува де?

Васса внесла до світлиці миску з кутею.

— Зірка от-от зійде, батечку. Чи подавати вечерю?

Отець Сава виричив на неї роздратовано очі.

— Яка вечеря, жінко? Чи тобі повилазило, еж пана полковника ще немає. Всякого в дорозі може статися, часи теперечки непевні, молились би краще за мандрівців, бо їде пан полковник до нас зі своєю сестрою, шанованою панною Марією Карпівною. — Він підійшов до дверей, дослухався та знизав плечима. — Та й куди воно ото годиться? Повсідаємось за стіл, жерти будемо, а пан полковник приїде, втомлений та голодний, на наші ситі пики видивлятися та недоїдки харчувати? Ні, чекаємо гостя, хоч і до півночі.

Голодна Явдоха кинула тоскний погляд на вікна, за якими так стрімко темніло, й зітхнула. Панас невдоволено поморщивсь, а Данило, готувався ж до вступу в бурсу, вже розгорнув грубу книгу, з церковних, і заглибився в читання, геть байдужий до всього.

Уся родина цього святого вечора була вбрана надзвичайно пишно, святочно. Явдоха з Вассою, як заміжні жінки, прикрасили себе напродиво гарними очіпками, білими, мов сніг, цяцькованими краплинами щирих перлин. Свитки теж зодягнули білі, з блакитною вишивкою, дрібного шиття на руках та горловині. А спідниці які багаті, з синього та червоного оксамиту, а сап'янці святочні, м'які та гарні. Марту ж обрядили в оксамитову свитку блакитної барви та таку саму спідницю, а у важке довге волосся вплели червоні та блакитні стрічки, прикрасили її дукачами, великим з вибраними перлами намистом, але повернути життя в застигле, оніміле лице, в спорожнілі очі не змогли. А проте отака сумна та набурмосена була вона все ж гарна, і отець Сава, вдивляючись у трішки засвіжіле лице, втішав себе

думкою про те, що не зможе вона не сподобатись полковникові, бо що вродливою вродилась дівка, то того навіть хвороба не була здатна в неї забрати.

На вечірнім яснім небі ледь помітно замерехтіла перша різдвяна зірка, коли до світлиці, мов той справжній буревій, увірвався Ілько, молодий служка, що його отець Сава виставив на варту до воріт.

— Їдуть, їдуть, батюшко! — заволав радісно хлопець, червонолиций з морозу та голодний до гикавки.

Красногляд розмашисто перехрестився.

— Ну, Господи, поможи й благослови! — побожно обернувся до святих ікон в червоному кутку й гукнув до Ілька: — Давай, хлопче, зустрічай ясновельможного пана полковника якнайкраще.

Ілько, просявши усмішкою від наближення такої жаданої вечері, веселим лошам гайнув з хати, а отець Сава завмер на місці, дослухаючись до криків за вікном. Обряджений у святочну, з шовку вишиту, чорну рясу з широкими рукавами, високий та величний, він постояв якусь мить, а потім майнув рукою й хутко вийшов зі світлиці, намисливши собі, що негоже висилати зустрічати такого гостя прислужників, ні, тут треба самому.

Панас глянув на зачинені батьком двері, потім на застиглу Марту й мовив стиха:

— Ну, готуйся, сестро, зараз доля твоя в особі багатія-полковника ввійде до нашої скромної господи.

Марта здригнулася, мов дістала від брата гучного та болючого ляпаса, а Васса кинула на сина красномовний та докірливий погляд.

— Панасе!

— Чи ж неправду сказав? — образився Панас.

— Неправду! — кинула Марта зле, підіймаючись зі стільчика та обпікаючи брата поглядом, однак сказати більш нічого не встигла, бо двері сінешні заскрипіли й зачувся пересолоджений, аж тягучий, мов тільки-но висотаний мед, догідливий голос панотця Красногляда.

— Проходьте, проходьте, любий Мироне Карповичу. Обережненько, бо тут високий поріг, не забийтеся.

Сердитою та злою, з гордовито піднятою головою й зустріла Марта свого майбутнього нареченого. Очі її чорні з ледь помітною гидливою байдужістю поглянули на невисокого, десь середнього зросту, але величного пана в шубі з дорогого хутра. Той повільно увійшов до

світлиці, і його невеликі бруднувато-сірого кольору очі відразу ж угледіли серед присутніх у світлиці гордовиту постать Мартину й вп'ялися в неї зацікавленим, умить спалахнулим поглядом.

Сам же полковник мав зовнішність досить просту та невиразну, мов і не пан був зовсім, а звичайний сільський тесля, посполитий. Темне волосся виглядало з-під хутряної шапки, довгувате, простої вроди лице з дрібними невиразними рисами не викликало цікавості. Невеликі очі, тонкі губи, гачкуватий ніс — ні, не міг пан Ковальський пишатись своєю вродою, хоч статками пишатися міг. А оте, як застиг він на порозі, промовляло, що врода Мартина таки справила на нього враження, та ще й яке, хоч і прив'ялою була вона після хвороби. Зрадів Красногляд, завваживши це миттєве захоплення полковника дочкою, немов крила відчув за спиною та мало сам ганебно не простягнувся на встеленій витканим килимом долівці, забувши про той клятий поріг.

— Прощу, прощу й вас, люба Маріє Карпівно, — солодкоголосим півнем урочисто виспівував він з такою пишністю, з таким виглядом, мов і не гостей запрошував до світлиці, а чинив святкову відправу. — Давайте, Мироне Карповичу, я вам допоможу роздягнутися.

Запобігливо заметушившись, панотець Сава допоміг досить низенькому супроти нього панові Ковальському зняти важку шубу та шапку, і полковник залишивсь у гаптованих золотим шиттям козацьких кунтуші та киреї, синіх шароварах і теплих, на хутрі, чоботях. Цікавим оком сковзнувши по Вассі та решті Красноглядів, Ковальський знов спинився на застиглій постаті Марти. Немов тягнула до себе його погляд чоловічий краса її молода зваблива, постать струнка та велична. А Марті мороз поза спиною бігав від того споглядання його. Що за нахаба, вирячився так, мов уже належала вона йому, мало руки не простягає свої бридкі, аби торкнутись її. І сестра в нього далеко від привітності та приємності. Незрозумілого віку, на відміну від брата дебела, високого зросту, баба ця поважно увійшла до світлиці, трохи не по самі брови вкутана в хутра, розхристалася трішки, явивши схоже з братом лице, і з неприхованою зверхністю обдивилась доволі скромну світлицю.

Отець Сава кинув полковникову шубу Ількові, допоміг зняти верхню одіж його сестрі, і Явдоха тихо зойкнула, побачивши сукню панни Ковальської. Зшита на московський лад з важкого синього

оксамиту, розшита тонким мереживом, то була не сукня, а справжнє диво.

— Проходьте, проходьте, любі гості, зараз гарячого відвару з м'яти скуштуєте, враз зігрієтесь, — соловейком виспівував панотець Сава, запрошуючи поважних гостей до столу. — А ми вже вас зачекались, та починати без вас святу вечерю навіть і гадки не мали.

Полковник приємно всміхнувся.

— Що ви, батюшко, не варто було через нас завдавати собі зайвого клопоту, — низьким, хрипкуватим голосом промовив він, приймаючи у Красногляда кухля з гарячим м'ятовим відваром.

Отець Сава мало не підстрибнув.

— Та що ви, Мироне Карповичу, який то є клопіт? — Він прокашлявся. — А кращу річ дозвольте зробити, ніж слухати отакого, дозвольте познайомити вас із рідними моїми. Ось матінка моя, Васса, а по батькові, як і ви — Карпівна вона. А це сини мої — один майбутній ієрей, Панас, із дружинонькою Євдокією, і менший, чернець у майбутньому, — Данило. Дуже, скажу я вам, головата це в мене дитина, навіть я його мудрості не маю.

Полковник поцілував ручки у Васси та враз зашарілої Явдохи, приязно привітався з Панасом і Данилом, та очі його так і линули птахами до блілого Мартиного личка.

Отець Сава нарешті обернувся до неї.

— А се, пане полковнику, моя донечка наймолодша, світ ясний нашого з матінкою життя, найкоханіше дитятко, Мартуня наша.

Ох, панотче Саво, і не запалась під тобою земля, коли вуста твої ієрейські випустили з себе таку брехню. Марта тільки позирнула на нього, блиснувши чорними очима, й змусила себе простягнути руку на поцілунок до полковника, котрий обгортав її захопленим поглядом і розтягував тонкі вуста в усмішці.

— Марто Савівно, я просто не маю слів, — промовив він низьким голосом, доторкаючись прохолодними з морозу вустами до ніжної її руки, і не поспішаючи відпускати, мов насолоджуючись самим тим дотиком. — Ваш батечко розповідав мені про вашу вроду, але... — Ковальський всміхнувся чарівною, на його думку, усмішкою, яка залишила Марту геть байдужою, вона навіть і слабо не всміхнулася у відповідь, та то полковника не знітило. — Але я й гадки не мав,

наскільки ви вродливіші за описи вашого батечка. І зараз, зараз я просто приголомшений вашою чарівністю!

Він запитливо вирячився на неї, чекаючи, певне, що впаде вона навколішки й почне мало не благоговіючи, дякувати за такі слова, але Марта мовчала, бо й не знала до пуття, що казати на таке співання, а ще й тому, що боялась сказати правду, правду про те, що її нудить від нього й від цих слів його пишномовних. Що єдиним бажанням її було зараз те, аби забрав він свою шубу, а разом з нею й неприємну свою сестрицю, та забралися вони геть, туди, назад до свого Батурина, й щоб ніколи вона вже не бачила його у своєму житті. Та звідки ж було знати йому, цьому заможному дядькові, що пустеля тепер є її серце, що й не жива вона вже, а лишилась від неї вже спустошена оболонка, сама тінь бліда колишньої Марти, що батько її рідний вбив її дитя. Та він цього не знає, і поки знати не має.

Помітивши тінь невдоволення в очах полковника від Мартиного мовчання, отець Сава швидко заговорив:

— Вибачте, Мироне Карповичу, Марта в нас уже так вихована, що не наважується балакати з незнайомими людьми, сором'язлива трішки.

Полковник усміхнувся в вуса.

— То є похвально, дуже похвально, — захитав він головою, відпускаючи нарешті Мартину руку. — Сором'язливість та покірливість — то є найдорогоцінніші прикраси кожної дівчини. І я дуже радий, отче Саво, що ви спромоглися виховати сі чесноти у своїй доні.

Красногляд поважно хитнув головою.

— Так, Мироне Карповичу, ми з матінкою Вассою завжди виховували дітей наших у дусі євангельських заповідей та законів смирення.

І знов земля не запалась під тобою, ієрею Саво, коли вдруге збрехнув. Зроду Марта в тебе не була смиренною, та й не виховував ти її в заповідях євангельських, то лише в церкві ти вчив народ з Євангелії, а вдома було в тебе інше навчання, в якому царем і Богом був ти сам, і лише твоя, а не Божа воля мала виконуватись.

— Та годі вже, любі гості, годі, — співав Красногляд, підступаючи до столу. — Ви, певне, зголодніли з дороги, довгої та холодної, а я вас теревеннями своїми тримаю. Прошу, щиро прошу до столу, та не

погидуйте вже нашими скромними пригощаннями, скуштуйте святочних наїдків.

Полковник люб'язно всміхнувся.

— З дорогою душею, отче Сава.

Марія Карпівна, яка за весь цей час не промовила жодного слова, обережно сіла до столу, широкими полами сукні своєї зайнявши замалим не цілу лаву, змусивши Данила, котрий примостився скраєчку, мало не потонути в тому синьому оксамиті. Полковника всадовили на місце панотця Сави, сам Красногляд умостився праворуч, а Марту, удавши з себе любого родителя, впихнув по ліву руку від Ковальського. Потім блимнув красномовно на Вассу, й до світлиці потягнулась вервечка прислужників.

Посередині столу поставили багату кутю з відбірної пшениці, задобрену медом та горіхами, а навколо розставили обов'язкових дванадцять пісних страв, хоча отець Сава заради таких гостей не пожалкував і молодого вгодованого поросяти, та то вже на завтра, на розговіння. А поки на столі красували начинена пшоняною кашею та запечена щука, узвари, киселі, різноманітні пиріжки, пухкі гречані вареники з капустою та картоплею, борщ холодний з квасолею, і запивалося все це медом, добре звареним Уляною.

Підвелися. Отець Сава побожно перехрестився й забубонів поважно «Отче наш», прикривши чорні очі свої, в яких яскравим вогнем горіло вдоволення. Вдоволення тим, що Марта так уподобалась полковникові, справила на нього таке враження, бо на те й був він чоловік, щоб зрозуміти, що той пан геть втратив від неї розум, і сватання то вже є річ майже вирішена.

— Янгола за трапезою, — широко перехрестив він стіл з різдвяними наїдками й гепнувся на лаву.

Усі їли, і полковник також, із задоволенням, бо що не кажи, інколи голод таки бере своє. І лише Марта ниділа над тією трапезою, та ще панна Марія повільно дзьобала рибу, бо чи то посту до першої зірки вона не тримала й добряче попоїла дорогою, а чи гидувала харчуватись зі столу простого ієрея, хто ж знав її, цю пихату панну, котра кидала по кутках світлиці такі погляди, що Марта ледве стримувалась, аби не висвятити бабу за це високомудре споглядання. Чого прителіпалась тоді сюди, коли не до смаку трапеза з простими людьми? Сиділа б у своєму тому Батурині та куштувала вишуканих багатійських страв на

золоті та на сріблі поданих, аж ні, припхалась за братом, до далекої Диканьки, в люту зиму до скромного попа, і все то заради чого? Про все це міркувала Марта, від часу до часу помічаючи на собі хоча й зацікавлені, та далекі від доброзичливості погляди тієї панни Марії. Чого вирячувалась вона на неї? Чого побачити бажала, якого дива?

Отець Сава вкинув до рота вареника з капустою і нарешті второпав, що гостя майже нічого не куштує.

— Що ж це ви, Маріє Карпівно, — зауважив він, заблимавши очима та захитавши головою. — Справді так мало їсте, як птичка Божа? Не можна, матінко, з морозу треба добре попоїсти, щоб не захворіти.

Панна Марія нарешті заговорила, і Марта вразилась тому, який гарний голос має ця неприємна та пихата жінка.

Красногляд розгублено блимнув.

— Як це — не їли весьденечки й не зголодніли?

Тонких вуст панниних торкнулася слабка презирлива посмішка, яка зовсім не зачепила її холодних очей.

— Чому ж не їла. О, я дуже смачно попоїла в одному селі, в заїзді, де мені запропонували такий вишуканий стіл, не гірш як де-небудь у Москві. А яку гиндичку мені там засмажили!

Отець Сава мало не вдавився вареником.

— То... то ви не постуєте? — запитав він вражено.

На личку гості з'явилася слабка примирлива усмішка.

Полковник кинув на сестру швидкий погляд.

— Гадаю, батюшко, вас це вразить — моя сестра не належить до віруючих людей. Ще й більш від того, маю вам сказати, що за юних літ Марія жила в Пруссії, в нашої далекої родички фрау Єви, і саме ця наша тітка й затруїла невинну душу Маріїну огидною отрутою боговідступництва й навчила віри в сатану. — Присутні зжахнулись, а Красногляд таки вдавився тим вареником злощасним. Полковник похитав головою: — На жаль, батьки наші померли, а я не мав на сестру належного впливу.

Красногляд перехрестився.

— Не знаю, що вам і сказати. Я, панно Маріє, як ви знаєте, православний священик, і безвір'я ваше є для мене річ неприйнятна.

— Не бійтеся, біснуватися вона не буде, — з незрозумілою усмішкою промовив полковник і знову метнув на сестру швидким

гострим поглядом.

— То... то вона й на відправу святочну не піде?

Панна Марія підвелася з лави.

— Чому ж не піду? Піду, бо я, від брата намагаючись не відставати, всюди за ним ходжу. Але ми втомилися, бажано б відпочити перед стоянням...

Отець Сава вистрибнув з-за столу.

— Авжеж-авжеж, для вас уже давно приготовлено найкращі відпочивальні, перини перетрушено, а пічки аж пашать, щоб же тепленько було дорогим гостям. Прошу за мною.

Він поважно рушив до дверей, мало не пританцьовуючи, і Марія Карпівна павою виплила слідкома, покосивши очі на брата, який повагом зводився з лави. Та відразу не пішов за сестрою, а взяв у руки прохолодну долоню Марти й поцілував, прошепотівши:

— Ви будете на відправі?

— Так.

— То чекатиму на неї з нетерпінням.

Ще один цілунок, і полковник вийшов із світлиці, а за столом надовго запала тиша, яку порушив Данило, що примудрявся одночасно й їсти, і очей не зводити зі своєї книги.

— Ет, яка баба нечестива, цур їй та пек. Оце сидів біля неї, а воно духом бісівським так і тхне, хоч носа затуляй, а хоч геть біжи. — Він зітхнув. — Ото ж бувають люди. А я оце подумав собі, може, з неї біса спробувати вигнати, вичитати бабу, я про таке у святих отців читав.

Васса налякано перехрестилась.

— Що ти, синку, вже вигадав таке? Не займай краще нечистої сили, і вона тебе не зачепить.

Данило закрив свою книгу.

— А я ж на то й чернець майбутній, щоб займати ту силу й вести з нею нескінченну боротьбу. Та ви не хвилюйтеся, мамо, не боюся я тих нечистих, у мене сила Хреста є супроти них. — Він важко зітхнув. — А от Марти мені шкода. Що чекає на неї в цій родині в тому Батурині? Невідомо. Та дарма, я буду за неї молитися, слізно молитися.

На очах Васси заблищали сльози, лагідним поглядом торкнулася вона байдужого лиця Марти й так тихо, що Данило ледве розчув, прошепотіла:

— Молися, синку. Молися!

На нічну різдвяну відправу зібралося чи не все населення Диканьки, і у великій просторій церкві панотця Сави не було де й яблуку впасти. Рум'яні, з морозу, по-особливому щасливі святочним щастям люди заходили й заходили до притвору церкви, ставали тихесенько, шепочучись про щось зі знайомцями, але вголос не балакали, бо отець Сава був до говорунів у церкві суворим, міг і за двері спровадити, аби не робили з дому Божого ярмарок. А поговорити кортіло, ой як кортіло, бо то ж така подія очікувалась — прибуття якогось пана полковника, та такого заможного, що навіть місцевий Кочубей, славили, не дорівня йому.

— Чувала я, що наш піп Сава, — шепотіла дячиха-вдова Кириченчиха, що поховала чоловіка свого ще років десять тому й особливої любові до Красногляда не мала, на вухо кумі Мотрі Дуденчиси, а до того вуха Мотриного тягнулося ще чи не з десятків допитливих вушок, — надібав сього полковника в Полтаві, у самого архієрея, і пазурами в нього вп'явся, аби за Марту ж просватати. Ну, ще подивимося, що з того вийде, бо Марта ж... — Кириченчиха закотила під лоба свої витрішкуваті, риб'ячі, каро-зелені очі й простогнала страшним голосом. — А ви ж чули, кумонько, що сталося з Мартою?

Мотря похитала головою, а очі їй при цьому заблищали від цікавості, й уся вона аж задрижала.

— Ні, не чула.

— Ото ж бо й є, бо про таке, кумонько, не гутарять на кожному кутку, таке від людей хоронять так, що й не знаю. Але ж від мене не втаїш, бо попівська кухарка Килина, то моя найперша товаришка, і розповіла вона мені таку страшну таємницю, що не можу й сказати.

Мотрю вже всю аж теліпало від цікавості.

— Та скажіть бо, кумонько. Що за таємниця?

— Марта була важкою від того вівтарника Микити Мірошника, а піп Сава наш змусив її витравити приبلуду, — на єдиному подиху видихнула Кириченчиха, й Мотря, а з нею ще з трійко жінок так

голосно та вражено зойкнули, що отець диякон просунув голову з вівтаря.

— Ви чого, раби Божі, галасуєте? — голосом, подібним до грому, запитав він, насупивши густі рудаві брови. — Батюшка готується до служби, а ви репетуєте. Чи надвір вам закортіло?

Жінки побожно захрестилися й поховались за широкі спини чоловіків, та очі їхні так і пломеніли від почутої новини. А як отець диякон зник за дверима іконостаса, так і помандрувала чутка ця пошепки церквою.

І коли біля церкви зупинилися багаті сани полковника Ковальського, храмина вже неначе гула від мовчазного подиву, що інколи буває промовистішим за слова. Люди розступилися — до церкви увійшли дужі гайдуки полковника й поставали коло дверей. Потому ступив усередину й полковник, під ручку ведучи Марту з пустими очима та байдужним виглядом. Жінки ледь чутно вражено зітхнули, забачивши на стрункій постаті попівни нову шубку з розкішного хутра чорно-бурої лисиці, й на якусь мить забули про нещодавню новину. А ось пан той полковник їм не сподобавсь. Сказати б, яка вже Марта красуня, а який той дядько — підтоптаний, мужицького вигляду, на пана ж справжнього й геть-то не скидається. А ступає, погляньте, як поважно, мов павич біля пави. Та поява високої, вкутаної до брів у хутра панни Марії вразила їх ще більш, бо панна та, пихата й набундючена, як увійшла до святих стін церкви, так ні разу жодного лоба не перехрестила й не вклонилася до святих ікон. А коли баба Терентівна, удовиця кошового козака, який поцупив у католиків єрусалимського хреста, що його вся Диканька вважала за велику святиню, наблизилась до панни з отим самим хрестом, щоб і поважна гостя приклалась до святощі, та від неї гайнула так, що й нечистий від ладану такечки не втікав.

— Хреста святого цурається, — вражено прошепотіла баба Терентівна й швидко захрестилась. — Господи помилуй! Апокаліпса апостола Івана! Антихрист у церкві святій!

Глухуватий дід Зінько гаркнув чи не на всю церкву.

— Га? Де антихрист? Ото в хуторах?

Діда зашикали, й почалась відправа, кожне слово якої панотець Сава вже такеньки виводив, немов перед архієреєм. А люд не так до вівтаря погляди свої звертав, як до килимка, що був простелений біля

правого криласа й на якому відстоював відправу полковник. Молився він гарно, хрестився широко, вклонявся низько, а ось Марта стояла поряд, мов заморожена — перехреститься раз і наче засне на якийсь час, що й могутні голоси батька та диякона не спроможні були пробудити її від того напівсну. І стояла вона, як сновиди, не бачила нічого й не чула, а тільки дивилась на іконостас, на вівтар, з котрого не раз виходив Микита, і минулого Різдва він теж з'являвся з вівтаря, а зараз... Зараз Микита далеко, десь у Києві, у монастирі, дитячко їхнє загинуло від поганського зілля жадібної до грошей баби-знахарки, а сама вона волочить життя своє це тільки заради мами. Бо якби не вона, рідненька, не жила б дівчина на цьому світі життям пустим та клятим. Серце та душу пече ненависть, яка не полишає її навіть у цю ніч, коли страшно й думати про грішне. Як на те ще й пан цей стоїть поряд, очі б його не бачили, — позиркує вологим оком, видко, припала йому до серця, то й зі сватанням не забариться. А для Марти не було б зараз нічого жаданішого, аби зробитися огидною для цього пана полковника, викликати в нім таку огиду, щоб і дорогу забув до Диканьки. А воно ж ні, он мало не дрижить увесь, торкаючись її, та ще дарунок цей привіз, оцю шубу. Ще й у церкву батько примусив її зодягнути, аби люди не Богові молились, а шубу її тую обдивлялись та пана полковника з його сестрицею. Чи помічають вони, що стоять, мов ті образи, хоч молись на них?

Закінчилася служба вранці, ще до сходу сонця. Люди висипали з церкви, та розходитись не поспішали, чекали на вихід пана, позиркуючи на його багаті сани, що стояли під охороною шести гайдуків. У морозній імлі досвітку тільки й чути було веселі, радісні вигуки.

— Христос народився!

— Славимо Його!

Нарешті у дверях з'явилась огрядна постать отця Красногляда. У шубі, розхристаній на могутній широкій груднині, виводив він з церкви гостя свого шанованого, якого за зятя майбутнього вважав, бо не сумнівався вже, що полковник посватав Марту, недарма ж замалим не всю відправу зиркав потайки на той килимок біля криласа з вівтаря й бачив, як зорить полковникове око в Мартин бік, і втішався серцем. Онде й зараз як під ручку веде Марту, мов дружину, труситься над

нею, мов над коштовністю, і дарма що сестра його невдоволено дмухає: кому вона рада, та баба безбожна, служка сатанівська.

Удома на них вже чекав святочний багатий стіл, чого на ньому тільки не було. І порося вгодоване, запечене з гречаною кашею та яйцями, і завиванець духмяний, і гуси-кури тільки-но з печі, що аж пара з них димілась, і заливне з судака, й заливне з підливкою з міцного хрону, а вже напечено було стільки, що очі розбігались, і мантулі, й короваї, і пухкеники, а киселів скільки!

— Прошу, любі гості, до столу! — промовив Красногляд.

Усі розсілися. Після «Отче наш» отець Сава поблагословив стіл, і почали трапезу з куті, а тоді вже смакували, що кому сподобне було. І на відміну від учорашнього вечора, панна Марія вже не дзьобала птахою пригощення, а накинулась на м'ясо з такою жадібністю, що наче тиждень тоскно дотримувалась найсуворішого посту.

Данило штовхнув Панаса в бік.

— Поглянь-но, як біс ізголоднів у баби, курей трохи не з кістками трощить, — прошепотів він ледве чутно, й брати загигикали в кулаки, викликавши докірливий погляд батька.

Горілку вигнали для свята щонайкращу, прозору, мов сльоза, і ось тут виявилось, що пан полковник дуже шанує оковиту, бо не встигала чарка його спустошуватись, як наповнювалася знову, й він із задоволенням перехиляв щоразу, все більше хмеліючи.

— Мартуню, — голубом вуркотів він до Марти, погикуючи, — чого ж ви, моя голубонько, так мало кушаєте?

— Не голодна я!

— Е, зоре моя світанкова, — хитав головою п'януватого полковник. Розвезений, з червоним лицем, він був ще менш привабливим, ніж тверезий, і Марта ледве стримувалась, аби не чкурнути з-за столу кожного разу, коли пазури його гарячі, засалені жиром, хапали її за руку, — не гоже це, ниньки ж таке свято, треба ж і смачними наїдками Христа народженого славити опісля довгого постування. В цьому немає гріха, а гріх, навпаки, в утримуванні від їжі. — І він тягнув до неї вже непевною рукою гусячу лапу, дурнуватого всміхаючись.

І Марта брала ту лапку, ледве стримуючи огиду. Він і тверезий не викликав у неї приязні, а напідпитку вона взагалі не могла на нього дивитись, та він знов і знов наповнював чарку, ще й прицмокував.

— Смачненька у вас, батюшко, горілочка!

— Чистий первак, Мироне Карповичу, — вдоволено відгукувавсь отець Сава, виставляючи на стіл нового, повного бутеля. — Сам жену, щонайкраще.

— Поважаю! Будьмо! — п'яним голосом пробубонів полковник і знову засмоктав горілку. — Ми, козаки, добру горілку завше поважали, бо воно, знаєте, війна є війна, тут тобі й смерть близенько, а жахи які, надивишся, як криваві ріки течуть повз тебе, мов джерела, і потім уночі все те ввижається. А горілочки випив, та й забув усе, і такечки ж хороше зробиться, як оце зараз поряд вас. — Він позіхнув широко, неохайно. — Гарна таки родина у вас, батюшко.

Красногляд погодливо хитнув головою.

— Гарна.

Полковник хрипко реготнув.

— А ось у мене не така. Жінка, покійниця, з москалів була, княжого роду, стеменнісінька тобі пройда, вірності геть мені не берегла, і сина породила лишень одного. Он Марію і дотепер гризуть сумніви, що єдиний мій син, єдиний спадкоємець, не моє дитя по крові, а прибудний байстрюк дружинин. — Полковник покосив на сестру. — Еге ж, Марусько?

Марія Карпівна наїжачилась.

— Я ж просила тебе не кликати мене цим дурним холопським іменням, — смачно гикнувши, невдоволено відгукнулась вона.

Полковник усміхнувся.

— Але ж Андрія прибудною вважаєш?

— Уважаю.

Ковальський важко зітхнув.

— Ось бачте. Сама повірила своїй вигадці й мене труїть нею вже майже тридцять літ, от дурна баба. А я й сам інколи не знаю, чи моєї крові син. Він на мене й краплі не схожий. Русявий, кремезний, у князів Шувалових, як казала покійниця Варвара. А Маруська бісом у ліве вухо все цькує, що яких там Шувалових, котрогось із жінчиних коханців постать має, а від Ковальських — ані тобі поганого, як у нас із Маруською, гачкуватого носа. Хоча, — він усміхнувся, — сином я пишаюсь надзвичайно, мій він, чи ні. Красень, а який з нього козак, який вояка! Тогідь підполковника дістав, сам уже полки до бою водить, а воює так, що навіть цар Петро про нього вже прочув. Та, на жаль,

прокляття мої на нас, успадкував мою долю, побрався з такою ж пройдисвіткою, як і покійниця Варвара.

Марія Карпівна підвелася з-за столу.

— Чи не надто ти, Карповичу, перед чужими людьми сповідаєшся?
— запитала вона брата, а той у відповідь тільки рукою майнув.

— Та хіба ж це, Марусю, чужі? — п'янувато, з хитринкою знов усміхнувся він, і рука його важкою чорною печаткою вкрила Мартину долоню, та не обійшлася тільки цим, а піднялася, разом з Мартиною ручкою, вгору, до вуст його, схованих під козацькими вусами, і гарячі слиняві губи торкнулись її руки поцілунком. — Це ж, Марусю, наша майбутня рідня. І не блимай на мене косоокою жабою, бо як вирішу, так воно, сестро, й буде.

Красногляд напружився, збагнувши, що ця пихата панна є противниця шлюбу свого брата з Мартою, однак примусив себе заспокоїтись, аби не гаркнути на цю панну-антихристку, бо невідомо, як поставиться до цього полковник, чи не образиться за сестру. До того ж він сказав, що вирішувати все буде сам, без довгого носа сестри, а він, Красногляд, зі свого боку, зробить усе можливе, аби полковник кожної хвилини перебував поряд з Мартою і закохувався у неї щораз дужче. І нехай ця бісова баба тільки спробує стати йому на заваді, змете до дідька, де їй і місце.

Ситі й хмільні гості та господарі підіймалися з-за столу. Отець Сава вже мріяв, як солодко засне зараз на перині, під теплою ковдрою, міцним сном праведника, якому явив Господь свою милість, і солодко потягнувся.

— Ну, тепер не гріх і поспати!

Полковник лупнув п'яними, почервонілими очима.

— Як спати? Та ви, батечку, ображаєте! Хто ж це спить на Різдво? Зроду-віку я такого не робив, бо це час, призначений для колядування, і тому зараз ми поїдемо по Диканьці вашій колядувати.

Красногляд прокашлявся.

— Та то ж ви, молоді, колядувати ласі, а я вже втомився, не ті літа, Мироне Карповичу, на жаль, вже не ті літа, усе минулося. — Він майнув рукою. — Ех, та що там казати, а ви вже їдьте, розважтеся.

Ковальський ухопив за руку Марту.

— А Мартуню з нами відпустите?

— Аякже, он і Данило, й Панас із вами, еге, хлопці? — відказав, немов медом помазав, отець Сава, зловтішно споглядаючи на панну Марію, яка при цих словах покривила лице своє довгоносе так, мов кислиць скуштувала. — А ви, Маріє Карпівно, поїдете?

— Ні, я не маю бажання брати участі в сьому холопському гулянні, — пихато відгукнулась вона й повагом вийшла зі світлиці, мабуть, спати.

— От відьма, — просичав їй услід полковник і голосно вигукнув: — Полк, за мною! Гайда колядувати!

Яке то було колядування, Марта згадувала з огидою ще не один день. Геть захмелілий полковник ще в саннях горланив, як дурень, колядки, а сани ті мчали по Диканьці в супроводі гайдуків, змушуючи люд обертатися вслід із подивом та глузуванням. Данило підспівував гостеві тихенько, а Марта сиділа, немов мертва, соромлячись полковника.

Колядувати за Даниловою забаганкою подалися вони до отця диякона. Ступаючи у двір нерівною ходою та похитуючись, пан полковник закуликав, мов невиспаний півень:

Коляд, коляд, колядниця
Добра з медом...
Добра з медом...

— А хай йому грець, забув, — пробубонів він, гикнув та й завалився спокійно на руки вірних своїх гайдуків і солодко захропів.

Марта зачервонілась від сорому, а отець диякон голосно розсміявся.

— Ох і пан полковник, от так молодець!

Гайдуки мовчки віднесли господаря до саней, а брати стали реготати, глузуючи з дияконом. Марта метнулася слідкома за гайдуками до саней, в яких уже смачно, з присвистом хропів полковник і щось бурмотів.

— Дозвольте, панночко, — почула вона зовсім поряд гарний чоловічий голос і, обернувшись, побачила просто перед собою високого червонолицього з морозу та чорновусого козака, що простягав до неї міцну руку, щоб допомогти сісти в сани.

Марта хитнула головою.

— Дякую.

Тепла, не зважаючи на чималий мороз, долоня торкнулась її руки, і Марта завважила на собі уважний погляд темних очей козака. Завважила, та зосталась байдужою, хоч чоловік був досить вродливий і молодий.

Козак прокашлявся.

— А за полковника, панночко, не хвилюйтеся. Не вперше йому отак напитися трапляється, ми вже звикли. До ранку буде як новий.

Марта зупинила на ньому погляд своїх чорних очей.

— А я дякуватиму Богові, якщо він узагалі не проспиться та й ніколи не прокинеться вже!

Гайдук здригнувся, зачувши в словах її неприховану ненависть, позирнув ще уважніш, але сказати нічого не сказав, бо до саней підійшли брати Мартині, і він відійшов геть, глипнувши наостанок пильним та цікавим оком на напружену, застиглу біля полковника Марту.

Вдома чекала на неї стурбована мати, яка відразу ж заходилася поїти дочку гарячим відваром шипшини й вкладати в ліжко, боючись, аби не захворіла Марта знову. Однак ненависть, що темнила зараз серце, неначе додавала сил її недужому тілу. І зростало, дужчало в ній пекуче бажання помститись батькові, за все помститись, і за Микиту, й за дитя, і за п'яницю оцього огидного, за якого батько її сватає.

Васса розплела її товсту косу.

— І як воно, доню, поколядувалося?

Вуста Мартині склалися в злу посмішку.

— Як поколядувалося, мамо? Ганебно поколядувалось, отець Назарій мало живота не надірвав, регочучи з поважного пана полковника, який звалився, навіть колядки не доспівавши, і гайдуки віднесли його до саней.

Васса тільки зітхнула.

— Донечко.

Марта палахнула поглядом.

— І за сього старого пияку батько, аж труситься, бажає спровадити мене заміж. — Вона пройшлася спочивальнею, глянула на ліжко, на якому гинула її дитина, і відчула, як повертається життя до її тіла, гаряче, справжнє дихання життя. Повертається, хоча б для того, щоби помститися. — Дарма, матусю, він ще гаряче пожалкує про те, я таким соромом вмию його чесне ймення!..

Мати налякано захрестилася, з жахом слухаючи слова доньчині й не знаючи, чи ж радіти їй з того, що пусті, погаслі очі Марти знов запалюються вогниками життя, — не для щасливого ж бо життя, не для кохання, а для помсти.

— Донечко, гріх же мститися.

Марта роздратовано знизала плечима.

— Мамо, не лякайте мене гріхом.

— Але ж людина, яка грішить, проклята...

— А я й так проклята, — заперечила Марта, поблискуючи очима.

— Чи ви гадаєте, що батько не прокляв уже мене? Хочете почути його прокльони? Та варто ж мені тільки словечком обмовитись, що хоч ріжете мене, а полковнику я не віддамся, так заляне, що й земля здригнеться.

Васса заплакала.

— Мартуню, донечко.

Марта присіла на ліжко.

— Не треба, мамо, втомилась я вже, спати хочеться. Я свого не полишу, хоч би й ви прокляли душу мою окаянну.

— Що ти, доню, — злякалася Васса, відсахнувшись назад. — Та хіба зможу я чого поганого тобі побажати? Та серце моє що Божий день обливається за тебе кривавими слізьми. І не клясти, а тільки молитись я можу, аби Господь змилювався над доленькою твоєю.

Марта похитала головою.

— Не змилюється. Батько не дозволить!

— Нечистий твого батька плутає, доню.

— Та який вже там нечистий, мамо. Він сам як той нечистий, дарма, що ієрей! Та ви очі його бачили, коли кинувся він мене давити? То ж не людські були очі, а звіра лютого, вихідця з якогось з пекла, тієї сили, котра губить людей. Він же одержимий, мамо.

— Що ти, він же ієрей!

— Поганий з нього ієрей!

— Господи, Марто, та де ж ти навчилась такого говорити про рідного батька? Та ще про батюшку! Отямся, доню, допоки Господь не покарав тебе за такі страшні слова.

— А мене вже й так покарано!

— Марто!

— Все, мамо, годі. — Марта прилягла на перину, вкрившись ковдрою. — Я не хочу посваритися ще й з вами. І спати хочу, справді хочу, мабуть, починаю одужувати, коли на сон потягнуло, як ви колись казали.

Васса поцілувала доччину голівку.

— Спи, доню, і нехай Господь залікує твою душевну рану.

І Марта справді заснула, солодко та міцно.

Назавтра, коли вона вийшла до сніданку, її ледве можна було впізнати, бо бліде личко порожевіло та посвіжішало, чого годі було сказати про полковника Ковальського. Той прокинувся геть пом'ятий та невдоволений і набундючено сидів над кухлем із огірковим розсолом, сьорбаючи його потрошку, коли до світлиці, м'яко ступаючи в шкіряних сап'янцях, увійшла посвіжіла Марта. Де й поділось те його похмілля, тільки зиркнув на неї, враз із місця зсочив і молодикуватим півнем кинувся до неї.

— Марто Савівно, ви сьогодні просто надзвичайні.

— Дякую.

Сестра його спохмурніла, але змовчала. За два дні полковник вже мав від'їжджати до Батурина, і Красногляд увесь мало не дрижав, чекаючи від нього найважливіших слів, але полковник мовчав, мов у рота води набрав. А Красногляд починав нервуватися, бо єством своїм відчував, що травить Ковальського супроти шлюбу з Мартою сестриця його нечестива, і хоча й далі був досить люб'язний із нею, ледве стримував гнів свій супроти баби негідної. А полковник усе частіше хмурився, розмірковував щось про себе, і нарешті перед самим від'їздом звернувся до панотця Сави.

— Батюшко, прошу вас не образитись, але я маю намір просити вас віддати за мене донечку вашу, любов Марту Савівну. — Він помовчав, знову спохмурнівши. — Я розумію, що, як виражається моя сестра, зовсім не пасую до такої красуні, як ваша донька, але Марта Савівна викликала в моїм серці давно заснулі почуття, і я б радо взяв її за дружину.

Отець Сава ледь стримав полегшене зітхання й урочисто, мов на відправі, промовив:

— А мені, полковнику, буде втішно мати такого зятя, як ви.

Ковальський швидко й непевно всміхнувся.

— Вірю, батюшко, вірю. Та ж чи погодиться люба Марта Савівна віддатися за мене? Чи погодиться сприйняти мої почуття, бо ж роки...

— Любий Мироне Карповичу, — усміхнувся Красногляд, подумки святкуючи перемогу над бісовою бабою панною Марією, — Марта в мене навчена слухатись батьківської волі, можете не хвилюватись.

Ковальський звеселішав.

— Не маю вірити своєму щастю.

— Запевняю вас, що се так.

— То я можу засилати сватів?

Красногляд перехрестився.

— Та любий же Мироне Карповичу, хоч зараз робіть се, і будьте певні, Марта власноруч подасть вам вишиті рушники.

Щасливий Ковальський від'їхав до Батурина, пообіцявши за тиждень надіслати сватів, а там і з весіллям не баритись, бо ж він є чоловік військовий, на службі при панові гетьмані, а йде війна, він може знадобитися військові будь-якої хвилини, і так засидівся вдома. Та отець Красногляд із того поспіху тільки радів. І полковник від'їхав, забравши з собою невдоволену сестру, котра холодно попрощалася з Красноглядами.

— Бувайте здорові, — вичавила вона скрізь стиснуті зуби, і всілася в сани, негарна, замотана в хутра, відвернувши своє лице невиразне.

Полковник поцілував Мартині пальчики, проникливо зазирнув у чорні очі, в яких горів вогонь незрозумілого почуття, і зітхнув.

— До скорої зустрічі, люба Марто Савівно. Бувайте здорові й хоч трішки згадуйте про мене.

Марта прохолодно всміхнулась.

— Згадаю.

— Дякую! — Знову палкий поцілунок Мартиної ручки, і полковник по-молодечому застрибнув у сани та наказав візникові рушати. Гайдуки засвистіли, взявши сани під варту, і попереду виступив той самий чорноокий. Глипнули на Марту з-під хутряної шапки його уважні очі, запалали вогнем потайним, зустрівшись із поглядом дівочим, і зникли у сніговій імлі.

Андрій Ковальський вертав додому.

Натомлений доволі довгою важкою дорогою, виснажливим, песячим життям вояки, вертав він додому з Волині, де стояв його полк, і гріла лишень думка його про те, що пан гетьман, який любив Андрія як сина, обіцявся дати йому невдовзі звання полковника. Так, любили його ясновельможна милість Андрія, мов батько любили, а може, й дужче від батька, бо батькова любов, та й стосунки з ним, усе життя були для Андрія досить болючі.

Утім, гадати про ті взаємини не бажалося, вистачало гадок і про Оксану, чарівну, але зрадливу дружину, яка стрибнула в чуже ліжко, лишень тиждень минув по весіллі з Андрієм. Тітка Марія плювалася вогнем і роздратованою змією шипіла за Андрієвою спиною, що привів додому справжню подобу матінки своєї. Андрій відмовчувався.

З Оксаною Дуківною познайомив його її брат Ілько, з котрим Андрій затоваришував ще в бурсі. Добрими друзями вони стали тоді, та потім якось розійшлися шляхи-дороги їхні. Ілько вернув до Гадяча, а Андрій почав із батьком у виправи ходити. Його, молодого та гарячого, так вабила до себе козацька вольниця, вечори біля вогнищдесь у безлюднім гаю, коли навколо тебе тільки безкрайне поле, а над тобою — всеохопне небо, вправляння у військовому ремеслі, бойовища, герці та звитяги, які підносили дух. Носився він Україною, мов той дух неспокійний, намагаючись ухопити кожную мить неповторного козацького життя. Так, за час його виправ і померла мати, а сина не було поряд, щоб прийняти останній подих, чого дотепер не міг собі вибачити. Та трапилось йому якось їхати додому через Гадяч, згадав про товариша свого бурсацького Ілька Жука, та й завернув у гостину, бо додому вже ніщо не тягнуло. Мама лягла в сиру землю, батько все у виправах, а тітка Марія ще з дитячих літ не любила небожа, прямо в вічі обзиваючи приблудним байстрюком. Ото й не поспішав він до розкішного батуринського двору, в якому порядкувала тітка.

Родина Жуків була з дрібних гадяцьких міщан, особливими статками не володіла, але й бідняцькою не була. Андрія прийняли тут як рідного, а коли вийшла до обіду молодша сестра Ількова, блакитноока чарівна Оксана, Андрій і про борщ смачнющий забув, так вразила його врода дівоча, що глипнула на нього прозорим оком, усміхнулася ледь помітно й засоромилася.

Тоді, в ту мить вдалось Андрієві, що прийшло в його серце кохання, яке все якось оминало його, і тільки з часом зрозумів він, що сплутав те святе почуття з захопленням красою Оксани, з пристрасстю, що викликало в нім її молоде спокусливе тіло. Однак, повабившись на її вроду, він умовив батька дати призові на шлюб і птахом полинув до Гадяча сватати Оксану. Жуки від сватання його мало не оніміли, а потім дали гарячу згоду, батько Микола навіть у голову його поцілував, як сина.

— Віддамо, синку, авжеж, віддамо ми за тебе найдорожче, що в нас є — Оксанку. Але ж зрозумій, Андрійку, дочку я не силуватиму, як не захоче за тебе віддатися, то й я не змушу.

Оксана, дізнавшись про те сватання Андрієве, усміхнулася, зазоріла щасливими очима й тихо прошепотіла:

— Я згодна!

Як пишався Андрій молодого нареченого, чия вродою захоплювалися всі гості, як потім жорстоко розчарувався, коли дізнався, що взяв за дружину не дівчину чисту невинну, а попсовану вже кимось розпусницю, котра у відповідь на обурення його розреготілась прямо чоловікові в вічі.

— А то я вже такою вродилася, ласою до чоловіків.

Андрій відсахнувся.

— Але... але ж ти дівчина, з батьками жила.

— То й що? Братів у мене шестеро, а я найулюбленіша дитина, бо єдина доня. — Вона вдоволено потягнулась. — Як спершу зблудила, батько цупом скавав навколо мене, все грозив так ціпком відходити, щоб і сісти не змогла. Та де там, навіть ляпаса не здужав дати, бо я ж викохана, люба доня. Простилося все, як і вдруге зблудила. А заміж не кортіло, бо навіщо ж мені перед кимось скорятися, коли вільна живу, купаюсь у любовощах, і горя мені немає.

Андрій зіскочив з ліжка.

— А якого ж тоді дідька за мене пішла?

Оксана розтягнула в усмішці повновиді вуста.

— Дурненький ти, Андрійку. А може, тільки прикидаєшся таким. Ти ж із роду панського, та ще такого заможного. Та в нас у Гадячі навіть найбільший багатий Кожухівський супроти вас, Ковальських, злидень злиднем.

Андрій був уражений.

— То ти з-за грошей за мене пішла?

— Здогадався, нарешті.

Отак Андрій з власної волі дістав таку дружину. Погано вихована, ласа до грошей та чужих чоловіків, вона зраджувала його так часто, що він зробився справжнім посміховиськом у Батурині, а тому й тікав з міста в походи, аби подалі від жінки-блудниці, аби не бачити насмішкуватих людських поглядів. Він розсварився з Ільком, який не попередив його про блудливість сестри, котру всі брати Жуки відчайдушно бажали спихнути бодай у сяке-таке заміжжя, аби не соромила більше родину.

Так минуло два роки їхнього подружнього життя. Андрій усе десь воював, на декілька днів повертаючись до Батурина, а Оксана жила в Жуків, розкошувала, щоправда, страшно гризлася з тіткою Марією, яка й духу клятої блудниці не зносила, та Андрія ті їхні чвари мало обходили. Він приїздив додому, аби відпочити від незручностей похідного життя, але який то був відпочинок, коли поруч, немов скажені кішки, б'ються дві крикливі баби, що ніяк не дійдуть згоди, хто з них є господиня великого розкішного двору Ковальських у Батурині.

Та зовсім показалися вони, коли батько признався, що має намір одружитися вдруге, мовляв, удівцем помирати не збирається, та й не такий він, зрештою, старий. І майбутню панію полковницю Ковальську не має наміру шукати посеред поважних удовиць та старих дівиць, ні, надивився на Мазепу, котрий закохав у свою особу Мотрю Кочубеївну, та й вирішив, що й він нічим не гірший од ясновельможного, і дружину шукатиме молоду й гожу.

Тітка Марія зеленіла від злості.

— Геть із розуму сплив у старих літах?

А Оксана іржала на весь дім.

— Старий дурень, ото вигадав! Не вийде нічого, я тут господиня!

Сам же Андрій не надав особливої уваги тому батьківському намірові, подався у виправу. А отепер, минаючи затишні вулиці Батурина, вже мимохіть замислився про те, чи й справді не знайшов батько йому за цей час молодой мачухи, молодшої літами навіть за Оксану. Не заздрих він тій нещасливиці, бо тітка з Оксаною відразу зжеруть її, якщо сама нова полковниця не покаже гострі зуби.

Білий його кінь, керований уздами, звернув на всаджену липами дорогу, яка вела до батуринського двору Ковальських. Із затягнутих сірими, важкими хмарами небес сипався дрібний сніжок, ховаючи землю в білий пух, укриваючи голі дерева. Попереду з'явилась брама батьківського двору, і гайдук, що чатував біля неї, відчинив її перед молодим господарем.

Двораки вибігли назустріч, прийняли повід у втомленого Андрія, і він повільно поплентав східцями до будинку, в якому народився та зріс. Колись порядкувала тут його мила та лагідна матінка, нещасна дружина Мирона Ковальського, котру постійно цькувала сестра чоловікова і яка віддалася за пана Ковальського не з любові, а з волі дядька, князя Шувалова, у чиїм домі з десяти років жила безправною сиротою. Однак і нова домівка не дала їй щастя, бо верховодила в ній сестра чоловікова Марія, молодиця тоді досить дивакувата, як не сказати більше. За юності тинялася десь по Європах, набралася богомерзенних учень, а тоді й взагалі сплуталась із шанувальниками сатани. Зверхня, різка у виразах, тітка Марія звикла господарювати й матір Андрієву до влади в домі не допускала, а та й не наполягала, бо за вдачею була людина м'яка, не любила сварок, і поступалась, аби тільки мир був у господі. Тому й віддала все в руки чоловікової сестри, а сама, обродившись Андрієм, поринула в його виховання.

Зроду Андрій не відчував на собі тітчиної любові. Навпаки, зненавиділа вона його мало не від народження, вигадавши, що мама все життя з батьком зраджує того й він, Андрій, не є рідний син полковника, а лише прибудне байстря, яке мати невідь від кого придбала. Пам'ятав він, скільки сліз вилила матуся потай від гіркої образи, а батько... А батько вагався, мов ті ваги, гойдався сюди-туди й вірив то сестрі, то дружині. А страждав від усього цього чи не найбільше Андрій, бо завжди любив батька, тягнувся до нього, та той, отруєний цькуваннями сестри, ніколи не наближав сина до себе.

— Страшна вона людина, синку, — не раз казала мама про тітку. — А батько твій наскрізь отруєний отрутою її, мов зачмарений. Пам'ятаю, як був ти малим, приїздив до нас із Пруссії якийсь там пан, головний поміж тих безбожників. Граф фон Майне. Дуже неприємна, синку, людина, з чорною наскрізь душею, і саме з його приїздом зрозуміла я, чому Марія так обливає мене брудом, чому тебе, кров від крові, плоть від плоті Мирона Ковальського, взиває байстря. Ти

завада їй, синку, велика завада, бо є спадкоємець батьківських статків, а вона жадає сама заволодіти всім, аби віддати тому прусському графові. — Мама плакала тоді, і плач той досі боєм відгукувався у серці Андрія, точив саму душу його. — Але Господь усе бачить, синку, і я тобі життям присягаюся, що не було в моєму житті жодного чоловіка, окрім Мирона, і ти його рідний син, хоч би що казала Марія. Вір мені, синку.

Андрій пригортав до себе маму.

— Я вірю вам, мамо! Вірю!

На жаль, батько такої віри маминим словам не йняв, і що далі зростав Андрій, то гіршали стосунки з батьком, оливи до вогню яких не втомлювалась доливати ворожа тітчина рука.

У домі було незвично тихо, та не встиг Андрій здивуватись, як з побічних дверей з'явилась покоївка Оксанина, досить вродлива дівка, здається, на ймення Ївга. Глипнула на нього вологими темними очима й тихо перестрашено зойкнула, вирячившись так, немов примару чи духа побачила.

— Ой, пане!

Андрій стягнув із себе теплого кожуха й кинув його в руки поплотнілої дівки.

— Чого залякла? Де паня твоя? Чи вдома?

Ївга важко сковтнула.

— Удома паня.

— А пан полковник?

— Їх немає, поїхали зі старою панею десь до Диканьки, наречену споглядати, — вже сміливіше озвалась Ївга, непомітно косуючи в бік вітальної світлиці.

— А паня твоя?

— Спочивають.

Із-за зачинених дверей вітальної світлиці зачувся верескливий сміх Оксани, на який відгукнувся густий басовитий чоловічий регіт. Ївга вже геть ізблідла, та перечити панові не наважилась, коли рушив він до тих дверей, вже знаючи, що Оксана зараз у вітальні з черговим коханцем. Цікаво, з ким цього разу, бо ж коханців тих чортів тиск. І як утомився він від цієї подоби подружнього життя. Час вже класти край цій комедії. Рішуче штовхнувши важкі старосвітські двері, Андрій увійшов до пишно вбраної тіткою на європейський манір вітальні.

Веселий сміх Оксани та її кавалера різко обірвався, а Андрій лиш презирливо всміхнувся, угледівши дружину, котра зручно вмостилась на колінах сотника батькового полку, досить привабливого одинака Семена Пилипчука, і лагідною кішечкою горнула до його козацького кунтуша. Огида переповнила серце.

— Розважаєшся, люба?

Оксана глипнула осоловленими, певне що на підпитку, блакитними очицями й поволі звелася з сотникових колін. Вродлива, ставна, наділена згубною привабливістю, з товстою косою біляво-золотавого волосся, котра вінцем лежала навкруги голови, вона спробувала всміхнутись.

— Андрію?

— Не чекала, люба?

— Признаюсь — не чекала. Ти ж навіть не сповістив про повернення, й ми чекали тебе не раніш як напровесні.

Андрій пройшовся вітальнею.

— Я бачу.

Красномовно поглянувши на Пилипчука, на відкупорену пляшку зі старим вином, вкриту мохом та пліснявою, на срібні пугарі в руках Оксани та сотника, Андрій з насолодою опустився в м'який фотель, випростав замілу спину й глянув на дружину.

— Ну, розповідай, дружинонько, що нового?

Та знизала плечима й, пройшовшись по м'якому килиму, швидким оком метнула на Пилипчука, який заляк на місці, боячись і поворухнутися.

— Батько твій геть з глузду з'їхав. Винайшов у Диканьці доньку якогось попа, таку там вроду неземну, й подався на оглядини з наміром посвататися. — Вродливе лице Оксанине на мить спотворила злісна усмішка. — І бачив би ти, як лютувала, зачувши про се, та стара відьма, твоя тітка. Дурнем старим озивала свекра, плювалася на нього, а коли той все одно заходився з наміром їхати, якогось дідька попхалась за ним.

— І давно вони поїхали?

— Та ще перед Різдвом.

— А коли повернуться?

— А хіба ж я знаю.

Андрій помовчав, замислено споглядаючи на Пилипчука, який нервово м'яв довгими гарними пальцями пугар, аж раптом йому саянуло: цікаво, щоб відказав цей дженджуристий сотник на його пропозицію одержати не одну тисячу талерів за те, щоб одружитися з Оксаною. Отетерів би певне, а Оксана б учинила такий лемент. Що ж, нехай вчиняє, бо він, не вагаючись, відруба зараз від себе цю суху гіллячку свого невдалого шлюбу.

Андрій поглянув на пляшку з вином.

— А ви щось святкуєте?

Оксана глипнула знову на Пилипчука.

— Ні, просто Семен зайшов мене провідати, а то ж сиджу тут, у цьому склепі, самотня та забута всіма.

— Бідна, — глузливо відгукнувся Андрій і поглянув на Пилипчука.

— Красно дякую, друже, що розважив мою дружину, та зараз попрохаю тебе залишити нас. Я маю важливу розмову до дружини.

Пилипчук зірвався на рівні ноги з таким поспіхом, мов хто ткнув його з фотеля шилом.

— Так, Андрію Мироновичу, звичайно.

Оксана провела його до дверей.

— Бувай, Семене. Дякую, що зайшов.

Пилипчук промовчав і прожогом кинувся з панської вітальні, а Оксана повільно обернулася. Постояла, даючи Андрієві змогу помилуватися станом її тонким, пишними персами, струнким тілом, удягнутим у сукню з гаптованого сірого шовку. Гарна, зваблива, як тягнула вона його колись до себе та якою байдужою була тепер. Чужа йому, далека людина, якій він ніяк не міг пробачити оману, брехню якої так вразила його серце, що відразу ж витруїла з нього всі почуття, які він ще мав.

Оксана сторожким оком покосила на його мовчазне лице, мов почула лихо якесь для себе в тому мовчанні, пройшлася вітальною, погойдуючи спокусливо широкою шовковою спідницею сукні.

— Щось сталося? — не втримавшись, нарешті запитала.

Андрій розлігся у фотелі.

— Сталося.

— І що? Кажі вже, не тягни kota за хвоста.

— Добре. Річ у тім, Оксано, що я багато передумав за час походу про своє життя. Ти не можеш не визнати, що з шлюбу нашого нічого

путнього не вийшло, ти своєю оmanoю вбила його ще тієї першої нашої ночі, а потім вже добивала численними зрадами.

— То й що?

— А те, що я втомився. Просто втомився від життя з тобою, втомився бути посміховиськом усього Батурина, знаючи, що моєю дружиною користується мало не все козаке товариство й осміює мене. — Він зіщулив сині очі. — Тому я маю намір їхати до митрополита й просити дозволу на розлучення.

Оксана вирячилась на нього, застигла на якусь мить, мов закам'яніла, а потім засичала розлюченою змією.

— Дідька тобі лисого, а не розлучення!

Андрій погрозово нахмурився.

— Оксано!

— Забирайся до дідька! Ніякого розлучення не буде!

— У мене є підстави!

— Які ж?

— А твої зради!

Ковальська закрутила дулю й, розлючена та розчервоніла, тицьнула під носа чоловікові.

— А ось тобі! Чим доведеш, що я тобі зраджую?

Андрій зле всміхнувся.

— Батурин обійду, а хоч із десятків віднайду молодців, котрі причастилися твоїх принад.

— Еге! Шукай дурнів!

— І знайду! Хто шукає, той знаходить!

Оксана важко задихала.

— Не вийде, любчику! Я нікому, а надто ж тобі, не дозволю позбавити мене панського життя! Хочеш кинути мене назад у ті поганські злидні?

— Грошей я тобі дам.

— А бодай тобі, юдо! Що для мене жалюгідні твої дрібняки! Ні, я залишуся панею Ковальською, бажаєш ти того чи ні!

Андрій підвівся з фотеля.

— А це вже вирішить митрополит.

Оксана знову закрутила дулю.

— А ось же йому!

— Кажи що хочеш, лементуй, та хоч скаженій, а я все одно розлучуся з тобою! — кинув спересердя Андрій і рушив був до дверей, та Оксана прожогом кинулася слідкома, загородила собою двері, розкинула руки й пригорнулася раптом до Андрія, тісно притулилася тілом струнким до його кунтуша й зашепотіла гаряче:

— Андрійчику, любий мій! Не пущу! А чи забув ти вже своєї Оксанки, забув нашу першу ніч?

Андрій нахмурився.

— Забери від мене свої брудні пазури!

— А не заберу! Знаю я, знаю, іншу десь знайшов, ось і женеш мене від себе! Та я не віддам, нікому в світі тебе не віддам!

Андрій ухилився від нахабних вуст, що смерділи вином та міцним козацьким тютюном, живосилом відірвав від себе настирливі дружинині руки, які вже обіймали його за шию, і рвучко відштовхнув Оксану від себе. Та п'яно залящала й гепнулась на ворсу м'якого килима, але звестися не змогла, заплутавшись у широких полах своєї розкішної сукні.

Андрій голосно розсміявся.

— Полеж, люба, відпочинь!

Оксана гнівно покрикнула:

— Андрію, не смій мене кидати!

Та дарма, Андрій рішуче ступив за поріг, зачинив за собою двері й попрямував до сходів. Женучи геть будь-які думки про цю жінку, він намагавсь обміркувати свій відпочинок, якого так потребував.

Оксана ж лютувала та скаженіла чи не до самого вечора, і коли далеко за полудне у двір заїхали сани з полковником та панною Марією, паня Ковальська, вихиливши добрячого самогону чарок із десять, вже спала у своїх покоях, залишивши у вітальній світлиці цілковите безладдя.

Андрій тільки-но спустився повечеряти, як забігали прислужники, почувся свист гайдуків, і за хвилину до будинку швидкою ходою увійшов полковник. У довгій теплій шубі, затрушений снігом, вдоволений, аж сяє, а за ним надута, мов сичиха, важко ступала тітка Марія.

Полковник забачив сина й розквітнув усміхом.

— А, Андрію, повернувся! Радий бачити! Не поранений?

— Ні, батьку, Бог милував.

Панна Марія з небожем не привіталась, зиркнула тільки недружно й нагримала на служницю.

— Чого залякла? Допоможи шубу зняти, не бачиш, що я втомлена?

Полковник підморгнув синові.

— Поглянь, Андрію, яка злісна сьогодні твоя тітка, так і дише вогнем, мов дух зла. — Він вдоволено засміявся. — А знаєш чому? Лютує баба, бо вирішив я таки одружитись, привести в бідний дім наш справжню господиню, нехай покаже сій сварливій бабі й твоїй Оксані їхнє місце. А що вже красуня яка! Заздро всім буде, коли побачать, яку пишну панянку я собі здобув.

Тітка плюнула собі під ноги.

— Тьху, і слухати огидно! З глузду на схилку віку скрутився, ще й радіє з того!

Зиркнувши недобре на Андрія, панна Марія зняла запорошену снігом хустину й рушила до вітальні. А за мить, не встиг полковник сам роздягнутись, як пролунав її жахливий вереск.

Полковник з Андрієм кинулись до вітальні.

— Ти, бабо, чи блекоти обжерлась, так волати... — закричав було Ковальський, та так і змовкнув, здивовано вирячившись на найулюбленішу кімнату сестри, на випещену її руками за європейським смаком вітальну світлицю, від краси та розкошів якої лишилася слабка подоба. Неначе буря пройшлася світлицею: картини позривано зі стін і потрощено, вази з мюнхенського кришталю та севрського фарфору, різні вишукані дрібнички, такі милі тітчиному серцю, розтовчено на дрібні друзки, що густо засіяли дорогий пухнастий килим, а важкі портьєри з гаптованого оксамиту позривано з вікон. І посеред усього цього гармидеру застигла перестрашена Ївга, притуляючи до рота закривавленого пальця.

Панна Марія обернула бліде розлючене лице.

— І яка ж осе тварюка вчинила?

Андрій зітхнув.

— Певне, що Оксана.

Полковник аж присвиснув.

— Оксана? Та що вона геть здуріла?

— Не знаю, батьку, але думаю, що розлютилася так страшно через мій намір розлучитися з нею.

Панна Марія зашипіла, мов стривожена на Здвиження гадюка, й прожогом кинулася з вітальні.

Полковник розсміявся.

— Зараз заведе Євине кодро таку бійку, що не всі козаки здужають.
— Він раптом обірвав сміх і похитав головою. — Якби ти знав, Андрію, як набридли мені нескінченні чвари осих двох сварливих баб! Твоя мати хоч тихо вживалася з Марією, а ся Оксана... Нехай Господь милує!

Андрій швидко поглянув на батька.

— Я вирішив розлучатися з нею.

— То добре. — На тонких вустах полковника розквітло знову вдоволення. — Бачив би ти, яка тиха та смиренна ягниця моя наречена, не те, що сі дві відьми. А що, попівська родина, виховання таке.

Андрій згадав маму.

— Мама теж була тиха та вихована.

— Так, не заперечую.

Помовчали, згадавши покійницю Варвару Петрівну, та спомини ті були різні. Полковник метлявся між вірою та невірою в сестрині слова про численні зради дружини, а Андрій міг пригадати про маму тільки хороше, тільки те, що гріло серце його й досі. І обидливо, що не цінує батько вдачі її тихої, а хвалить ту попівну свою.

Зверху долинув до вітальні крик, щось оглушливо гепнулось, і геть пополотніла Ївга швидко захрестилась закривавленою рукою.

Ковальський похитав головою.

— Хоча б не повбивали одна одну, навіжені. — Він глипнув оком на Ївгу. — А ти, дівко, чому стоїш і дрижиш, мов вербиця на вітру? Пан приїхали голодні, гайда подавати вечерю.

Ївга вклонилася.

— Так, пане.

Мить і хутко зникла вона за дверима, а Андрій пройшовся по битому кришталю, що рясно вкривав килим.

— Що ж воно се коїться на білім світі, батьку? — промовив сумно, поглянувши під ноги. — Навколо війна, люди страждають, від голоду й смерті мруть, а моя дружина трощить прикрас не на одну тисячу талярів. Де ж очі були мої того дня, коли надумав з нею побратися?

Полковник поклав йому руку на плече.

— Не сумуй, Андрію, все воно якось минеться. Війна, хоч би яка довга була, все одно колись скінчиться, оговтаємось ми від неї, а ти розлучишся з тією відьмою Оксаною, віднайдеш собі гарну дівчину, таку, як Марта Красноглядівна, і заживемо ми так щасливо, що й у Москві заздритимуть.

Андрій похитав головою.

— Не одружусь я більше, батьку, на мій вік однієї Оксани вже вистачить, більше вже не бажається.

На те батько тільки рукою майнув.

— Куди ж ти подінешся, коли зчарують тебе милі чорні очі? Нікуди!

Андрій промовчав, не відаючи, що вже незабаром і справді втратить він спокій, коли зазирнуть у серце його зневірене чарівні очі чорнії його молодой мачухи.

Через тиждень опісля Водохреща подала Марта полковникові власноруч вишиті рушники, як того й бажав батько.

З вигляду спокійна, але внутрішньо напружена проживала вона останні дні свого золотого дівочтва, бо через два тижні після подання рушників мала стати дружиною полковника, панею полковницею, і вінчання та весілля Ковальський, всупереч бажанню панотця Сави, був настроєний справити не в тихій Диканьці, забитому містечку, а в столиці, в Батурині. Отець Сава був набурмосився, та діставши від майбутнього зятя щедрі дари що на церкву, що на родину, та ще й відмову від посагу за Мартою, звеселішав, бо обдарував їх закоханий у Марту полковник з гетьманською, якщо не царською, щедрістю.

А Васса ж потайки ревіла мало не кожную ніч, сумуючи з близької розлуки з любою донечкою. Заберуть Мартуню від неї до далекого Батурина, й опустіє ж відразу домівка без любої доні, сумно, сумно зробиться, як у церкві на страсний тиждень. Народила, викохала, і для того лишень, аби віддати чужому чоловікові, відрізати, як окраєць хліба, від рідної домівки. Та з серця свого не відріже, плакатиме за донею любою чи не кожного дня, аби помилував Господь душеньку її непокійную.

Супроводити родину Красноглядів на весілля до Батурина надіслав полковник найвірніших своїх гайдуків, посеред яких головним був той чорновусий та чорноокий козак, що так витріщався на Марту. Тепер знала вона, що зветься він Степан Яровий, і з мстивою злістю вже вирішила, що скоїть із сим козаком гріх, а батькові помститься тим, що стане він першим, хто допоможе їй це зробити. Бо не життя вже чекало на неї попереду, ні, життя своє справжнє, сповнене щастя та кохання життя втратила вона з дитиною. Тепер зосталося саме існування, пусте, непотрібне та мстиве існування на цьому світі, отруєне гірким присмаком втрати. І тільки воно, те бажання помсти, додавало їй сил жити, для того, аби терпіти слиняве цілування полковникове її руки й навіть усміхатися йому, а не кидати в вічі гіркої правдоньки про те, як

ненавидить вона його, що саме через нього дитя її загинуло. О, вона помовчить до часу, навчившись хитрощів у власного батечка, бо ж і схожою недарма на нього вродилась. А там таким вже брудом залиє що одного, що другого, повік не відмиються.

Отакі чорні, недобрі гадки понімали Марту перед самим весіллям, змушуючи палати притухлі було очі новим, яскравим вогнем. І Степан Яровий, коли приїхали гайдуки супроводжувати Красноглядів до Батурина, не здужав очей відірвати від очиць тих палаючих, божественно гарних та спокусливих. Згубою, вірною згубою віяло від невинної попівни, та не міг він утриматися перед звабливою тією згубою.

Левко Кованько, товариш і побратим, штурляв у боки.

— Степане, куди очі вирячив?

Степан роздратовано шипів:

— Цур тобі, брате, відчепися!

Левко ж тільки головою похитував.

— У дурне, брате, писок пхаєш. Пан полковник сю панночку до дрижави полюбив, аж трясеться весь, як пес перед кісткою, коли забачить.

Степан глипнув чорним оком.

— До дідька полковника!

— Не роби дурниць, Степане!

Степан у нападі люті пхнув побратима.

— Та йди ти, Левко, к бісовій матері, — спересердя кинув він і попростував до свого коня, схопив за поводи, а очі все одно відчайсно вабило до личка милого, що визирало з-під строкатої хустки, квітами мальованої, до очей тих хвильних і збуджених. І гадалось козакові, що то через нього лихоманить ту панночку, бо ж і гадки не мав, що інші, недобрі почуття бентежать серце її окам'яніле, що він для неї є лиш знаряддям помсти. Наївний козак! Хоч і вродливий був, та не злюбився Марті, та й чи злюбитись хто взагалі.

Недобрі гадки посідали Марту. Зрадить, зрадить вона чоловіка опісля вінчання, з оцим моторним, гарячим гайдуком Яровим зрадить, і нехай тоді соромом, а не гордощами вкриється напівсива ієрейська голова батькова. Тому й споглядала на гайдука так приязно, і оберталась до нього в дворі, ваблячи поглядом, а потім з байдужістю спостерігала, як не знаходив він усю дорогу собі місця, то засилаючи

коня свого далеко вперед, то під'їжджаючи до самих саней, і все озиравсь на неї, мов причарований. Чи не закохався бува? Можливо, та на те Марта не надто зважала, байдуже зробилося вже їй до чужих почуттів, настільки потемніло, почорніло серце від ненависті, настільки зачерствіла поранена батьком дівоча душа.

Пропала вона, геть пропала, мов перший зломлений цвіт, почала пропадати з утечею Микити в монастир. Та хоча б дитям його втішилась, залікувала б душу, так і дитя в неї відібрали. І серце їй почорніло, густо вкрилось ненавистю. Загубив батько душу її безсмертну та неповторну. Такою й везли її полковникові сани до столиці, до Батурина, осліпленою жагою помсти, вже не дівцею невинною, як то гадав собі полковник, а обпаленою ненавистю жінкою, серце котрої зачерствіло, а душа була залита кривавими слізьми, зробилась вона окаянною по батьківським слові.

Батурин.

Зроду вона ще не була подалі від Диканьки та хуторів, і звикла до тихості, а столиця гетьманська, Батурин, то було вже щось інше. Справжнє місто, а не містечко. І замок, хоча й вищерблений зубами часу, та все-таки гарний, а присілі вали та гармати... Дивне все й чуже, і в цьому місті має вона тепер жити, пані полковницею кликатись, нове життя розпочинати, незнайоме та сторожке...

Бодай воно все запалося!

Батуринський двір полковника Ковальського вражав своїми розкошами, і Красногляд захрестився, коли сани оминули браму та заїхали в двір.

— Господи, помилуй! Ото люди живуть!

Данило підвів голову.

— Що ж ви хочете, батечку! Пани!

— То ж бо й воно! І наша Марта зробиться тут панею.

Марта холодно покосила на величний будинок.

— Та бодай воно все вогнем згоріло!

Отець Сава мало з саней не випав, глипнув налякано на гайдуків, чи не почули бува, й вирячився на спокійну Марту злим поглядом.

— Ти що ж, бісова дівко, зовсім з глузду скрутилася? — прошипів він тихенько. — Клясти дім нареченого, свою майбутню господу клясти!

Марта відкинула з ніг хутряну накидку.

— У вас же, батечку, навчена.

Отець Сава почервонів.

— Та що ти собі дозволяєш, душе окаянна? — почав він був, та до саней вже бігли двораки, й Красногляд змовкнув, зле позирнувши на дочку.

Родину Красноглядів зустрічав сам полковник Ковальський, у пишному святочному вбранні, сяючий та щасливий. Розцілувався по-родинному з панотцем Савою, приклався до ручок Васси Карпівни та Явдохи, обійнявся з Панасом і Данилом і нарешті обернувся до Марти.

Взяв у долоні її рученьку.

— Здоровенькі були, Марто Савівно!

Марта примусила себе всміхнутись.

— Здорові й ви будьте, Мироне Карповичу.

Тонкі вуста палко поцілували її пальці.

— Ви що день робитеся все чарівнішою. Дуже, дуже щасливий, зоре моя, вітати вас у моїм скромнім помешканні. — Він майнув рукою в бік сходів. — Прошу вас, люба моя, увійти до дому мого майбутньою господинею, господаркою й дому, і серця мого!

І Марта ступила, метнувши оком на Степана, який стовбичив неподалік біля саней. Той завмер та весь на лиці перемінився, почувши слова полковникові. З байдужістю дивилась наречена на величну розкіш свого майбутнього помешкання, бо не припали до серця ще ані Батурин, ані дім цей чужий та незнайомий, господинею якого мала стати за два дні. Немов у холодну могилу ступала дівчина, такою непривітною та ворожою вдалася їй полковникова господа.

— Сюди, сюди, до віталеньки, — голубом воркотів побіля неї наречений, допомагаючи зняти шубу, яку сам подарував. — Зараз меду принесуть добренького та відвару горобини зігрітися з дороги.

Марта увійшла за полковником до тієї вітальні, великої світлиці з високою стелею, дивної такої, з вишуканими меблями, обтягнутими блискучим, із золотавими квітами, шовком, зі стінами, так само обтягнутими розкішним шовком, — ото люди живуть, у розкошах яких дивних, і світлиці в них, мов палати царськії.

А в світлиці тій пишній вже чекала на них знайомка панна Марія та ще одна, досить молода, років за двадцять, вродлива блакитноока білявка з товстою косою, оповитою навколо гордовитої голови, вбрана в шовкову сукню з широкою спідницею на москальський лад. Ледве

поглянувши на паню цю непривітну, збагнула Марта, що товаришки для себе в її особі не відшукає.

— Заходьте, заходьте, любі гості, — запрошував Ковальський Красноглядів до вітальні. Жінки ж із погордою невесело дивилися на рід Красноглядів, що неквапом несміливо входив до багатих панських палат. Отець Сава ішов попереду, виблискуючи вдоволенням чорним оком. Зупинився, хотів був за звичкою перехреститися на святі образи в червоному кутку, вже й руку підніс, та й застиг, бо червоного кутка в цій розцяцькованій світлиці не було зовсім.

Ковальський завважив розгубленість Красногляда.

— Вибачайте, батюшко, та цю світлицю повністю викохала Маруся, тому й образів ви в ній, як самі розумієте, не знайдете.

Красногляд заблимав.

— Розумію. Та все одно, чи дозволите побажати миру господі сій і всім, хто живе в ній, а також поблагословити оселю силою чесного Хреста Господнього? — І, не дочекавшись дозволу господарів, широко перехрестив вітальню, від чого болісно скривилося лице панни Марії.

Гостей всадовили в зручні фотелі, принесли їм напої, потому Ковальський познайомив їх з невісткою своєю, панею Оксаною, яка тільки гордовито похитнула головою у відповідь на привітання панотця Сави.

— А син мій Андрій від'їхав на ловлю, до вечора повернеться.

Потім день далі. Красноглядів розвели по окремих спочивальнях, при цьому Марті дісталися покої зовсім поряд з господарськими, певне, щоб звикала вже.

По обіді, не маючи бажання сидіти в стінах чужого дому, та слухати, як вуркоче біля неї перестарілим голубом полковник, бачити, як кривить презирливо тонкі вуста панна Марія, Марта нишком висковзнула надвір ковтнути свіжого повітря. А ще хотіла Степана того вбачити, знов голову йому запаморочити, вчарувати козака.

Великий двір не був порожній, по ньому врізнобіч снувались якісь люди, щось носили, струшували на снігу прегарні килими — певне, що до весілля готувались.

До її весілля.

Дивно, такий визначний день чекає на неї, а вона байдужа до того, геть байдужа, нічого не відчуває, мов то й не її повинчає батько за два дні в незнайомій церкві Батурина з цим полковником, котрий не стояв і

близько до зачинених за Микитою дверей її серця. І мов не вона плутає зараз по глибокому снігу, що рясно встелив двір, а хтось інший. У думці лишень одне бажання — помститись, і більш нічого вже не вабило та не цікавило її в цьому житті. Можливо, колись, коли пройде час і проминуть роки, вона й оживе для радості, для почуттів.

Замислившись, Марта дійшла до великої комори й здригнулася, коли за рукав шуби її ухопила чиясь рука.

— Панночко!

Різко обернулася й побачила перед собою пронизливі чорні очі гайдука Ярового. Уп'явся він тими очима в лице її порожевіле, мов голодний в останній окраєць хліба.

— Панночка щось шукають? — запитав нарешті, та погляду не відвів, ще ж і всміхнувся.

Рожевих вуст Мартиних торкнулась усмішка у відповідь.

— Ні, нічого, просто вийшла прогулятися.

Яровий зіщулив око.

— Панночці не до вподоби світлиці панські?

— Не до вподоби.

— То чому ж погодились віддатися у ці світлиці?

А він настирний, та ще й нахабний на додачу, про таке питатись нареченої свого господаря, панії своєї майбутньої, — і не соромиться ж. Хоробрий! Згадався Микита, який такої хоробрості зовсім не мав, і, можливо, тому відповіла Яровому занадто різко.

— А тобі, козаче, який клопіт із цього?

Чорні відчайні очі спалахнули, мов багаття в нічному полі. Забувши про все, ухопив він її за руки, високий, дужий та лихий у нападі якоїсь потаємної люті, та й гарний, без шапки, з чорнявим буйним чубом, не одне, певне, серце дівоче розхвилював він вродою своєю, ось тільки серце Мартине вперто залишалось байдужим.

— Який мені клопіт? А чи знають панночка, що геть розум стеряв я через вас, що мов навіжений зробився? Сон, і той втратив, сновидою блукаю цілу ніч у закутку своїм, і спокою мені немає, бо тільки ви єдина перед очима в мене, вами єдиною стукає серце моє. — Він приступив ближче, нависнув над нею, мов скеля. — Та я господаря, котрому прослужив вірою та правдою не один рік, із яким ходив у небезпечні походи, чи тямите ви се, панночко, — я його майже ненавиджу!

— Чому?

— Жорстока панночка, питається чому? — Він раптом охопив її тонкий стан, пригорнув до себе, а Марта й не супротивилась, бо саме ось тут, в обіймах цього відчайного козака, і починалась її помста. — Гарзд, я скажу! Усе розкажу, мов на святій сповіді, а там вже....

Не договорив палкої речі, бо в дворі загавкали собаки, почулося гучне коняче іржання, і в бокові ворота полковницького двору заскочило четверо вершників. Собаки гавкали мов скажені, завзято, оглушливо. Злякавшись невідомо чого, Марта раптово рвонулась, обернулася й наткнулась поглядом на пронизливо-сині очі, що не зовсім дружньо гляділи на неї з-під темних гарних брів, які розліталися, мов крила птаха. Якась мить — і білий кінь помчав того вершника в теплім кожусі та хутряній шапці далі, в бік будинку, а Марті зимно зробилося по спині, неначе зазирнула вона в очі долі своїй.

Марта озирнулась на Ярового.

— Хто се такий?

Яровий мов спохмурнів.

— Пан Андрій, господарів син. — Він помовчав, а потім видихнув. — І принесла ж його нечиста сила! Я ж бо саме хотів сказати вам, ясная панночко, що, як бажаєте, мене судить, а життя мені без вас у цім світі немає. Довго я гадку мав, і зрозумів, що лише у вас моє життя. Втечімо, панночко, навіть на край світу, аби тільки вкупці...

Марта сяйнула очима.

— Дурень ти, Степане. Навіщо мені з тобою тікати?

— Бо... я ж кохаю вас!

Словами тими він немов уперіщив Марту.

— Замовкни, козаче! Кохає він! Та я ненавиджу саме те слово, тепер я все вже ненавиджу, і моє життя — то ненависть... — Не доказала. Зла, запалена в серці пекучою образою та гіркотою на Микиту, гайнула геть. Угрюзаючи в пухкому сніговому килимі, вона вперто бігла вперед, а Яровий сопів десь за спиною. Не побоявсь нічого, впіймав майже біля ґанку, вхопив за руку, змусив обернутись.

— Е ні, панночко! Ми ще не добалакали.

Марта сіпнулася з його рук.

— Пустити!

— Ні, не пущу! Вік не відпускатииму.

— Облиш!

— Ти не чуєш, Степане, про що тебе панна прохає? — чужий, незнайомий голос торкнувся Мартиного слуху, наче забороненою згадкою, і вона здригнулася в дужих руках Степана. І вдалося їй, що чула вже десь цей голос. Озирнулася і побачила перед собою того пана Андрія, сина свого нареченого, який глядів на неї очима пронизливими та синіми, мов саме небо.

Яровий звільнив її руку.

— Пробачте, пане.

Сині очі гнівливо позирнули на Степана.

— Іди геть...

Пан Андрій насупив гарні брови.

— Не чув?

Яровий недобре блиснув у відповідь очима, поглянув на Марту, що стояла мовчки, мов їй заціпило, і неохоче побрів засніженою стежиною геть від панського дому, до комор. Марта залишилась наодинці з незнайомцем, якому за два дні мала стати мачухою, а була ж молодша від майбутнього пасинка майже на десять років.

Він поглянув ясними синіми очима.

— Ви прибули на весілля?

— Так.

— Либонь, з боку нареченої?

Марта кинула на нього швидкий погляд.

— Так.

Чомусь, хтозна й чому, високий цей вродливий син нареченого почав дратувати Марту, чи то погляд його, що вивчав уважно її риси, а чи голос, що видавався знайомим. Чомусь бажалося йти геть від нього, мов боялася чогось. Аж раптом збагнула, що голос його скидається на оксамитове звучання голосу Микити, ось на кого схожий цей пан.

Вороже поглянула на нього Марта й зле усміхнулася.

— Так, з боку нареченої я. Я і є та наречена!

Сині очі недовірливо вп'ялися в її темні та бентежні очі, в лице її зі злісним усміхом, і промайнуло в них щось дуже схоже на розчарування. Він з недовірою перепитав:

— То ви Марта Красноглядівна?

— Вона.

Пан Андрій похитав головою.

— Сього не може бути.

— Се чому ж?

— Попівна, донька побожного священика, не стане обійматися з гайдуком побіля дому свого нареченого.

Марта зиркнула недобре.

— Не може? Та що ви взагалі знаєте про цю попівну? — витиснула з себе злим голосом і зникла за дверима будинку. Та не пішла до вітальні, з котрої лунали гучні голоси батька та полковника. Ні, вона полинула сходами до спочивальні, як була, у шубі та хустині, та так швидко, що мов гнався слідкома той дивний син полковника.

Забігла до спочивальні, гримнула дверима й притулилась до них тремтячим тілом. Стулила повіки, а ті сині очі й далі дивились на неї, і голос учувався, схожий на Микитин. Схожий, та все ж інший, ще нижчий, більш змужнілий чи що, голос не парубка молодого, а вже мужа дорослого, чоловіка. Та чого ж так наполохалась вона його, так злякалася цього ледве знайомого пана Андрія, нареченового сина. Захвилювали її очі його сині, мов небо, та пронизливі. Хто він, що він таке? Чом хвилює серце її, воскрешає те, що, вдавалось, померло назавжди опісля втечі Микитиної. Та серце ж її лиш до помсти спрагле. А може, ні?

Не знала вона, що оце в її серце стукалося з наполегливим поглядом пана Андрія та й знати не бажала, бо досить з неї вже одного болючого почуття, рани б тепер загоїти.

У двері раптом постукались.

— Марто, доню, чи ти тут?

Зачувши стурбований материн голос, Марта зітхнула, відігнала гадки про сина нареченого й повільно відчинила двері.

— Тут я, мамо.

Васса поглядом охопила її всю.

— Ти чому ж у шубі?

— Гуляла в дворі.

Мама сплеснула руками.

— А я ж уже все обшукала, а ти ж як скрізь землю провалилася. Чи не весь будинок обійшла, а доні моєї немає.

— Нудить мене від дому сього.

На блакитні очі Марти навернулися сльози.

— Звикай, донечко, відтепер-бо це твій дім. Господи, як подумаю про те, що маю за декілька днів від'їхати й покинути тебе тут саму. Як же ти будеш поміж цими лихими жінками? То ж змії в людяній подобі. Я ту антихристову служку, панну Марію, ще як у Диканьці побачила, відразу відчула, що не чекати від неї добра. Вжалить і не пожалкує. А ця молода, теж не краща, гордовита яка, а як горілку смокче.

Марта зняла з себе шубу.

— А чоловіка ви її бачили?

Васса пройшлась по спочивальні.

— Бачила, тільки прийшов.

— Який він?

Мати слабо всміхнулася.

— Гарний.

— А чи лихий?

— Та хто ж його знає? Привітний такий, до батька та братів твоїх чемно поздоровкався, нам з Явдохою ручки поцілував, а як полковник пригадав за тебе, спохмурнів чомусь, на очі мов тінь набігла.

«А мені ж ручок не цілував», — образливо відгукнулося в Мартиному серці, і враз покартала себе за сі думки.

— Мамо, Марто! — загукали раптом із-за дверей, і за мить, навіть не постукавшись, забіг до спочивальні Данило. — Мерщій униз, мамуню! Там Ганна наша приїхала з чоловіком.

Ганна!

Як же перемінилась вона за оці два роки, мов незнайомка, яка простягала руки до Марти. А схудла як, змарніла, зав'яла врода її дівоча, загострилися риси колись округлого личка, і навіть очі, колись такі гарні та осяйні, і ті вже не так зорили, мов пригашені вітром вогнища.

Ганна пригорнула її до себе.

— Мартуню, сестрице!

— Ганночко!

Розцілувались, а потім Васса пригорнула Ганну до себе й довго не відпускала, погойдуючи в обіймах. Услід за дружиною підвівся з фотеля й Мозолевич. Роками десь як отець Сава, мавши сім десятків літ, він, проте, не мав ані постаті могутньої, ані привабливості свого тестя. Худий, мов жердина, невисокого зросту, ще й згорблений і негарний, не до пари він глядівся поряд молодій дружини. Бідна Ганя,

як жилося їй з оцими мощами? Як терпіла обійми тих кістлявих пазурів? Марта потайки покосила на полковника, який осоловілими брудно-сірими очима слідкував за Мозолевичами зі свого фотеля. Теж не красень мальований, однак супроти цього діда глядівся мало не молодиком.

Повінчали Марту з Ковальським морозяного сніжного дня наприкінці січня. Вінчав панотець Сава у великій церкві Батурина. Сяючи від щастя, погордливо ступав він у золочених ризах, вишитих срібними хрестами, і голос його могутній аж дзвенів під час святкової відправи, а потім вже під час вінчання.

— Радуйся, Ісає! — виводив він так гарно, що гості, а тих було сила, завмирали від захоплення. А красувати йому було перед ким, бо полковник нагукав на весілля цілу купу поважних панів, старшин і навіть пана гетьмана Івана Степановича Мазепу запросив. Далеко немолодий вже гетьман мав на диво моложаве бліднувате, наче зі слонової кістки витесане, обличчя. Стояв він на килимі й молився благоговійно, мов простий смертний.

Та Марта ледве помічала й цього поважного гостя, й інших гостей, що набилися до церкви цього зимового ранку. Нічого не бачила, окрім святих образів на іконостасі перед очима своїми, та не молилась, ні. Глухим та німим зробилось її серце до святої молитви, та й яка молитва може лунати з пільми, а серце її зараз і було пільмою пекельною, з якої не лунають до Бога молитви. І тільки питалася в мовчазних, скорботних образів, де ж бо душенька її загубленого дитяти.

Мовчали образи.

Холодно прийняла цілунок полковника, тепер вже чоловіка вінчаного, позирнула байдуже в очі його осяйні вдоволені, і тільки здригнулась ледь помітно, коли, обертаючись, угледіла перед собою високу, могутню постать пасинка Андрія.

Андрій!

Вродливий, з русявим чубом, з пронизливими синіми очима, мов князь, стояв він посеред церкви, убраний в козацькі червоні шаровари,

вишитий золотими нитками кунтуш синьої барви, та таку ж кирею, що так пасували до його очей. Досить привітливий з іншими Красноглядами, до Марти він ставився дещо прохолодно, ручок не цілував, говорив мало, а коли вже заговорить, то чути в голосі його ледь помітне презирство. Та серце її чомусь наче сказилося, тремтіло та хвилювалось, варто було тільки забачити чи зачути пана Андрія. І чого, йому, дурному, було хвилюватися, чого тремтіти, коли Андрій той холодний, коли зневажає її за ті лицання з Яровим, свідком яких, на лихо, він став.

Мовчки, навіть без усміху, вислухала вона привітання гостей, відчуваючи на собі тільки погляд отих синіх очей. А поряд з Андрієм павою пишною стояла дружина Оксана, погордлива гарна білявка.

Вже при самому виході з церкви трапивсь їй на очі Яровий. Без шапки, з розкуйовдженим темним чубом стояв він посеред гайдуків. Палаючим поглядом відразу в неї вп'явся, в лице її, в чорні та холодні очі, з відчаєм та злістю, а Марта лишень скинула очима та й відвернула обличчя. Нехай лютують очі ті, нехай яриться він, землю рие, мов кінь, та втікати з ним вона не бажала. Ото якби покохала, то полинула б туди, куди б не покликав, навіть за край світу, аби з милим. Та Яровий цей ні милий, ні коханий, він тільки знаряддя помсти її недоброї.

Найголовніший день в житті кожної дівичі минав для неї, мов небажаний сон. Гості пили, смачно їли, вигукували гучні слова привітань, та слова ті були для Марти пустими й непотрібними. Сиділа холодна та байдужа поряд з нелюбом, і тільки бажання помсти билось об серце, мов птах об шибки віконні. Очі шукали Степана, аби ось зараз і помститися, та не знаходили, тільки щоразу натикались на пильний та уважний погляд очей синіх. І відразу ж відверталася, бо й самій робилося незручно за гадки свої темні, грішні, за ненависть оту отрутну, що наче іржею жерла її непокійне серце. Немов очі оті пильні незабутні могли провідати її думок. І злилась на себе, і відвертала лице, холодно всміхаючись до мужа, до гетьмана та до гостей, і тільки його погляд оминала, бо боялась. Боялась самої себе, того дивного хвилювання, що викликав він у ній. Краще було б вже ненавидіти або ж байдужою бути, аби не хвилюватися щоразу, як ті сині очі спиняють на ній погляд свій, не тремтіти, коли вчується поряд оксамитовий голос.

Гетьман підняв повну чарку.

— За здоров'я молодят.

Гості відгукнулися радісним гуком.

— За молодят!

— Діток нехай шле Господь повну лаву!

— Та вродливих, у мамуню!

Марта здригнулася, мов ударили її, перемінилася в лиці, кинула швидкий, злий погляд на вдоволене лице батька й зрозуміла, що більше цього не витримає. Підхопилась, і як була, у святочнім убранні, гайнула геть із зали, аби не чути слів цих болючих.

За спиною пролунав голос гетьмана.

— Куди се вона?

— Налякалося дитя, — відгукнувся хтось, та Марті було байдуже, хто, не хотіла більш чути нічого, тому й вискочила, як була, без шуби в сніжну імлу короткого зимового дня. Мов сліпа, навмання забігла в стійло до коней, впала на м'яке, духмяне сіно й заридала чи не вперше за це страшне врем'я, відколи втратила дитя. Мов джерельце з-під землі пробилися в неї ті сльози, сльози дрібної полегші.

Такою заплаканою та нещасною і відшукав її Степан, який впивав ревності свої щедро дарованою господарем горілкою.

— Чого паня плачуть? — кинувся до неї, хотів обійняти, та не далась, сердито випручалась, зиркнула недружно.

— Облиш мене!

— Вас хтось образив? — допитувавсь Яровий, присідаючи поряд на сіно та наближуючи руку свою велику й загрубілу до її невеличкої ручки. Напружилась, але руки не забрала. — Та я вб'ю негідника!

Роздратовано покосила темним оком.

— І попа вб'єш?

Яровий розгублено заблимав.

— Якого попа?

— А того, що породив мене на світ, хай буде проклятий той день нещасливий, — утомленим голосом відгукнулася Марта, і вже не гнала його від себе, коли нахилився над нею й зазирнув у великі чорні очі. То вже була її помста, оця недозволена близькість із гайдуком отсим, — його вуста, що нічним розбійником підкрадалися до вуст її. І нехай заскочить їх хто, то не стане соромиться, нехай ославлять на весь Батурин, то тінь ляже спершу на янгольську безгрішність батькову, і нехай улізе він своєю ієрейською, поважною бородою в багно.

Тільки заплакані очі прикрила, коли поцілував її Яровий, поморщилась, коли чужі тремтливі вуста торкнулись її прохолодних вуст. І не відчула майже нічого, немов полковник поцілував.

Та раптом огиду відчула сама до себе, і цей Яровий зробився огидним. Він важко дихав, від нього тхнуло горілкою. Марта штовхнула гайдука від себе, сіла на сіні й завмерла.

Біля входу стояв Андрій!

Сині очі, винуватці неспокою, дивились на неї, з докором, гнівливо, дивилися так, як мали б дивитись очі його батька. І раптом Марта саме перед ним, а не перед чоловіком своїм повінчаним відчула провину. Провину за ці обіймання з Яровим, за поцілунок його гарячковий.

Андрій наблизився на два кроки.

— Вас всюди шукають, — промовив він холодно, осудливо, а Марті зачулася в тім голосі ще й злість. Вона звелася.

Яровий зіскочив з сіна, мов обпечений.

— Пане Андрію, прошу вашого розуміння, — заговорив палко та гаряче, й видно було, то горілка додала йому сміливості. — Я кохаю паню Марту, й нічого поганого їй не бажаю...

Андрій холодно поглянув у його розчервоніле лице.

— Забирайся геть!

— Але ж, пане...

— Геть! — удавалось, спокійно наказав Андрій, та щось зачулося в його голосі таке, від чого Степан відступив на крок, зиркнув на застиглу Марту палаючими чорними очима, постояв і вийшов повільно зі стайні, поплентався, не бажаючи того.

Запала тяжка мовчанка, яку порушували тільки полохливі коні, пирхаючи та наче зітхаючи. І вони стояли одне навпроти одного, застиглі та мовчазні, мов вороги перед важкою битвою. Андрій, на відміну від Ярового, п'яним не був, тільки злим, і злість його Марта відчувала так гостро, мов свою. А гадки, різні та недружні, тиснули на її свідомість, і вона то лаяла себе за цілунок зі Степаном, то за те, що відчуває провину перед Андрієм.

Нарешті Андрій заговорив.

— Я не розповім про побачене лише з жалю до батька, — промовив різким, мов незнайомим, голосом, і Марта сіпнулась, неначе дістала ляпаса.

— Для вас батько є остання людина, що заслуговує жалю?

Сині очі зіщулились.

— Чим же не догодив вам батько мій, чим заслужив отаке?

Марта сяйнула очима.

— Він зруйнував моє життя!

— Тому ви кинулись у гайдукові обійми в день вінчання? Аби помститися? — Слова ці, що в її думках мали таку велику вагу, з його вуст пролунали огидним звинуваченням, і Марта затремтіла від злості. — Затямте, я не дозволю вам чинити перелюб у цьому домі й зраджувати батька. В родині Ковальських і так вистачає однієї зрадниці — моєї дружини.

Чорні очі Марти палахнули.

— То своїй дружині й наказуйте!

Зла та вражена його словами стояла Марта перед чоловіком, перед тим єдиним, що хвилював її так, як жоден досі, навіть Микита, бо був той ще майже дитя, і сама боялась признатись собі, наскільки хвилює її цей Андрій. Якась мить, і він ухопив її за руки, неначе не здужав стримати свого гніву, гостро поглянув у вічі.

— До дружининих зрад мені немає ніякого клопоту!

— А мені з цього що? Облиште мене, благаю, облиште!

Налякавшись його близькості, налякавшись і почуттів своїх, сіпнулася Марта й наполоханою птахою полинула зі стайні геть. Не відчувала ані холоду, ані снігу не бачила, що густо сипав з посірілих небес. Майже коло ґанку вже зачула кінське іржання. Озирнулась. І вздріла білого коня, що мчав Андрія до брами. Без шапки та кожуха, лишень у кунтуші та киреї, хутко зник він за брамою, стрімкий та гнівливий, в імлі сніговій, а за ним і пси його вірні.

«Замерзне ж», — вогнем обпекла серце Мартине важка гадка, і полинути похопилась була слідкома, аби повернути назад, і страх за нього кинув до брами, та зупинила мати, що вибігла на ґанок.

— Марто, доню! Що ж ти осе твориш? Захолонеш та зляжеш!

— Не захолону, мамо, — прошепотіла втомлено Марта, кинула тоскний погляд на браму й дозволила матері завести себе до будинку, в оселю, в якій мала стати господинею та якої й бачити не хотіла. А в оселі тій вже лунали музики, чувся п'яний регіт.

— І куди ти осе зникла, доню? Шукали ж тебе, особливо батько, а Мирон Карпович не зміг, так напився, що віднесли його наверх, у

покої. — Мама швидко захрестилась. — Господи, помилуй, як же п'є ця людина! Як припаде до чарки, то страх, що робить.

Марта покривила уста.

— А мені він що тверезий, що п'яний огидний.

— Донечко!

— Не треба, мамо, не плачте наді мною, не варта я того. — Вона увійшла до зали, в якій святкували далі весілля пана полковника гості, хто танцюючи під веселі музики, хто вихиляючи чергову чарку, а хто хапаючи за спідницю прислужницю та притуляючи до козацьких колін. Оксана, вродлива Андрієва дружина, розчервоніла від зайве випитого, гиготіла зі слів високого вродливого козака, що хилив до неї голову й мало не цілував в оголене плече. Гетьмана в залі вже не було, батька теж не було видно, але за спиною почувся його голос.

— І де тебе нечиста сила носила?

Марта повільно обернулась, позирнула, і гадка шибнула їй, що ось і закінчилася його влада над нею. І не попівною вона вже є в Диканьці, а панею полковницею, дружиною гетьманського старшини, і оселиться в цьому домі в Батурині, подалі від рук батьківських жорстоких.

— Вам до цього вже не має бути клопоту, — трохи з погордою відповіла й лише поморщилась, коли дужа батьківська долоня боляче вхопила Марту за руку.

— Клопоту, базікаєш, мені тепер вже немає? — сичем засичав, позиркуючи на двері до зали, за якими бенкетували гості. — Помиляєшся, блуднице клята! Я ще маю виправити те, чим згрішила ти з отим котом Мірошником.

Васса перехрестилась.

— Батечку, що ж ти...

Красногляд глипнув на дружину злим оком.

— А ти помовч! Не вгледіла розпусниці, а тепер хрестишся...

— Та я ж...

— Мовчи! Веди цю окаянну до покоїв полковникових, нехай в сорочку перевдягнеться...

— Батечку...

Красногляд вишкірився на дружину.

— Що, що батечку?! Замало тобі нагуляного байстря, про яке шепочуться вже по всій Диканьці? Бажаєш і в Батурині сорому набратись? І так, як чкурнула кудись ся скажена, почали в залі

гигикати, що чи не до коханця дівка втекла, від старого та до молодого. Досить з мене вже сорому, і так обжерся ним по саму зав'язку, а як ще винюхає що ота сатана з довгим носом... — Піп Сава майнув важкою рукою. — Годі вже балачок, ве́ди дівку до покоїв, полковник там геть захмелілий, може, й не доглупає з п'яних очей, що ославлену взяв за себе. У тому вся наша й надія.

Васса ще раз перехрестилась.

— Ходімо, доню.

Мовчки пішла Марта до панських покоїв, мовчки дозволила служницям зняти з себе весільне вбрання, мамі розплести товсту косу. На ліжку, що на ньому хропів, прицмокуючи, полковник, намагалась не дивитися. І без того нудило від усього цього, та ще бракувало нагледітись на геть сп'янілого чоловіка, який хропів з роззявленим ротом, виставивши з розхристаної сорочки волохату худу груднину. Тут хоча би втриматися та пику йому не роздерти, коли прокинеться та полізе з любощами.

Обмили її служниці, вбрали в довгу, зшиту з дорогого шовку, оздоблену мереживом та вишуканим шитвом сорочку, весільний дарунок чоловіків, волосся розпустили вільним потоком по спині, й вийшли, поблискуючи допитливими поглядами на молоду дружину свого пана. А мати все не йшла, тихо плакала, з зажурою вдивляючись у спокійне, навіть занадто спокійне, лице Марти, сором'язливо уникаючи споглядань на ліжку, на зятя-полковника.

Нарешті мати тяжко зітхнула.

— Піду я вже, донечко.

— Ідіть, мамо.

Васса обійняла кохану доню, пригорнула її до серця, перехрестила й повільно вийшла, щільно зачинивши за собою важкі двері.

Марта залилась сама у великих покоях полковника, чия розкіш освітлювалася лойовими свічками в цинкових ліхтарях, а не тими сморідними каганцями, що до них так звикла Марта. Покосила на чоловіка, який і далі молодечо хропів на широкому ліжку. Промайнула зовсім вже не християнська гадка про те, що хай би він вже ніколи не прокинувся від цього сну свого. Не можна. Не можна так думати, не можна іншому лиха бажати, так повчав з амвона отець Сава, забиваючи слова ці своїм могутнім голосом в серця парафіян, а сам? Сам коїть те, чого бажає, і ніби гріха на нього немає, неначе не для

нього писано усі ті заповіді святі. Чому так? Марта не розуміла, та вже й розуміти зараз не бажала. Дарма. То все в минулому, а в її житті тепер не зостанеться вже нічого з минулого. Лишень помсти бажання наповнювало серце, та й те вже не мало в собі жаданого солоду, а все це через нього, того синьоокого Андрія, котрий і серце хвилював, і гнівив її, й до себе притягував.

Зітхнувши, тихо підійшла до вікна, відтягнула фіранку й виглянула в засипаний снігом двір. Сніг вже не падав, а вікно визирало шибками до брами, до ганку, біля якого й далі стояли сани гостей, чиї гиготіння та п'яні вигуки було чути й в покоях. Прижилися, мов у домі своїм, дарма, що господарів немає. Поморщилась, придивилась у темінь двору, не признаючись собі, що котрась мить має показати їй чи коня білого, чи високу постать чоловічу. Ховала від самої себе гадку, що саме його визирала у вікні. Де він, чи повернувся вже? Чи, може, ще досі скаче в полі, без шапки та жупана на такому морозі.

Марта вп'ялася пальцями у фіранку.

Не до кінця ще, мабуть, зачерствіло її серце, коли хвилюється за долю пасинка свого, який напіводягненим поскакав у морозний вечір невідь-куди. А вже темно, зимовий день куценький, мов заячий хвостик, а на серці непокійливо, тривожно. За нього непокійно. А чому? Та ледве ж знала його, три дні минуло отсе, як побачила вперше, а вже неначе й життя все знайомий був, вже й серце рвалося за ним услід, коли гайнув до брами. Чому ж воно рвалося? Адже в ній після Микитиної втечі та загибелі дитяти запала пустеля, ненависть випалила в ній усі почуття, окрім жаги до помсти.

Хотіла відійти вже від вікна, коли заколихалась темінь брами й до двору влетів вершник на білому коні.

Марта відчула, як завмерло серце.

Андрій!

Навіжений, замалим не дві години ганяв на морозі, так і злягти недовго, прохолонути до лихоманки. Спохмурніла, роздратувавшись на саму себе за цю недоречну турботу за чужого чоловіка, й відскочила од вікна. Постояла посеред розкішної спочивальні, дослухаючись до стуку схвильованого свого серця. Потім повільно повернулась, визирнула знову, забачила високу широкоплечу постать, котра швидко рухалась до будинку в супроводі собак.

Зник за ґанком. Постояла ще, дослухаючись до п'яного реготу гостей, і рвонулася раптом до дверей. Навіжена, чом кинулась у коридор босоніж, у самій лишень сорочці, з розплетеними косами? Аби побачити його, аби зазирнути в очі його сині, прогнати невідому тугу.

Дурна дівка, навіжена!

Душа окаянна!

Вислизнула тихо з покоїв, завмерла біля зачинених дверей, вдивляючись у пустку довгого коридору, освітленого десятками свічок. Тихо, ніхто не йде, лишень музики грають у залі та регочуться гості. Навіщо, навіщо ж вибігла сюди? Аби його побачити? А навіщо бачити його, коли заскочив в обіймах небажаних Ярового, коли розгнівився на неї й тих слів наговорив образливих. Дурна, еж він розпусницею її певне, що вважає, пропащою, як дружина його, тим і зневажає.

Хотіла вже вернути до покоїв назад, уражена в серце образою та огидою до самої себе, коли почулися кроки.

Марта напружилася й завмерла.

То був він. Високий, з нерозталим снігом на вишитій киреї та русяво-золотім волоссі, стрімко йшов коридором, нахиливши голову й, певне, маючи в ній якусь гадку. Її не помічав, а в ній борюкалися між собою дві забаганки: аби не помітив та хай би все-таки уздрів. Поглянув аби по-особливому поглядом своїм синьооким, торкнувся ним личка її, мов ласкою. А вона й боялась погляду того, й жадала його вздріти...

Побачив.

Зиркнув на килим, яким було встелено в цьому панському домі всі долівки, зупинився кроків за п'ять і поглянув на її босі ніжки, потому погляд його помандрував по сорочці білій, що подарував його батько до шлюбної ночі, й зупинивсь на блідому личку.

Серце Мартине забулося вдаритись.

Андрій нахмутив темні брови.

— Що сталося?

Марта засоромилася.

— Нічого.

Його чоло спохмурніло ще сильніше.

— Де батько?

— Спить. П'яний.

Андрій якось сумно хитнув головою.

— З ним таке буває. — Аж раптом, немов щось пригадавши, метнув різким злим оком. — А ви що ж, матінко, не стережете сон чоловіків? Чи ж вирішили скористатись нагодою та віднайти дорогу до свого коханця?

Мерзотник!

Рука її потягнулася до дверей, вона різко обернулася і хотіла вже заслизнути до покоїв, ображена та розлючена його злими словами. Не дав. Ухопив прохолодними з морозу руками, і хто тільки дозволив йому отсе? І гарячої шкіри на Мартиній шиї торкнулися жарким шепотом холоднії вуста.

— Прости, — прошелестів той шепіт поряд, і Марта затремтіла вся, всім тілом відгукуючись на ласку його ніжних вуст. — То ревності мої голосять і спокою мені не дають. Як скажений ревную тебе. — Одним рухом обернув її покірливе тіло до себе, зазирнув у глибокі чорнії, мов зимова ніч, очі, і спитав тихо: — Віриш?

Марта гойднулася у його обіймах.

— Вірю, але то все дарма.

Андрій невесело всміхнувся.

— Дарма, кажеш? Та до біса воно все!

Обпік поцілунком вуста покірливі, мов вогнем, пригорнув до себе руками дужими та прохолодними, заслаблю й лагідну. Сильний, наполегливий. Жаданий! Нехай це гріх, їх і так немало вже за душею її, тих гріхів, але ж яка це радість — пригорнутися до нього, втопити пальці в русявім золоті його волосся й відчувати прохолоду нерозталого снігу та цілувати у відповідь. Немов уперше в житті цілуватися, так, наче й не було ще несміливих цілунків Микитиних і небажаного поцілунку чоловіка, і гарячкової ласки Ярового. То все зараз забулося, вкрилося густою імлою забуття, а був лиш один Андрій, лиш він єдиний, хто цілував її так пожадано, і дарма, що десь внизу, у залі, розважається його геть п'яна дружина, а зовсім поряд, за важкими старосвітськими дверима хропе по-молодечому її чоловік. Їх зараз просто не існує, бо є тільки вони вдвох на світі.

Андрій раптом відхилився.

— Господи, що ж я отсе роблю? — запитав натужно, зазирнувши в її замріяні очі. — Проти власного батька грішу, дружину краду в нього!

Краще б ударив! Навіщо ж каявся у тім блаженстві, котре оповило їх обох лиш мить тому. Цілує й одразу кається! Ображена, позирнула з докором і сіпнулася до дверей. Вже не тримав, вже відпустив до батька. Зачинила за собою двері, притулилась до них спиною й завмерла, заплющивши очі. У серці негодою гуляв неспокій, уся дрижала вона від хвилювання. Оживив, вдихнув життя у пустку її серця, і зараз образив тим каяттям своїм. Навіщо? Навіщо цілував так жадібно, а потім відсахнувся, мов полинем гірким ударив йому солод того цілунку. Та вона теж гордощі має, більше не дозволить хапати себе в обійми, а потім відштовхувати, мов непотріб. Ні, відтепер холодною та недоступною вона буде, а вхопе в обійми, таким холодом обпече, що сам же втече, і ніколи вже не наважиться простягнути до неї руки.

Ніколи.

Та бодай воно запалося, те «ніколи», бо не хотіла вона, щоб Андрій бігав від неї, мов прокажений.

Пройшлася спочивальнею, з ненавистю поглядаючи на мужа свого літнього, який і далі смачно хропів на своєму розкішному ліжку. Таланить людині. Вихилила добрячих чарок горілки, та й спить собі сном праведним, а вона чи й зможе заснути. Чи тому, що горілки не вихилила, чи тому, що далека вже від праведності, скільки вже нагрішити встигла, і досі не каялась у блуді з Микитою.

Та все ж лягла, обережно та тихесенько, аби не пробудити полковника, не увірвати сну його кріпкого. І такечки пролежала без сну, витріщивши сухі запалені очі в побілену стелю, до того часу, поки музики та п'яний регіт унизу зовсім не стихли, і домом, чужим та незнайомим, опанувала тиша. І в тиші цій особливо оглушливо лунало хропіння чоловіка, дратувало. Хотіла вже чи води на нього вилити, коли раптом, в одну мить хропіння те обірвалось і в спочивальні запанувала в'язка тиша.

Марта напружилась.

— Бодай йому трясця, оце ж заснув, — забурмотів зовсім поряд її чоловік, і Марта ледве стримала себе, аби не рвонути геть із цього розкішного подружнього ліжка. Швидко заплющила очі, вдавши, що спить, відчула, як сідає він на ліжку, гучно позіхає. Потім тихо, зле бурмоче. — Бовдур, треба ж було заснути в таку ніч, та ще й напитись отак. Геть не пам'ятаю, що було. А вона спить!

Марта відчула його сморідне від випитої горілки дихання на своєму лиці, але не поворухнулась, маючи гадку, що пожалкує будити її сонну.

Не пожалкував.

— Мартуню, ясочко, — загукав спочатку стиха, а потім вже й гучніше. — Прокидайся, любонько!

Затермосив, ласий до любовців, очі б її його зроду не бачили. Не озвалася, тоді затермосив дужче, довелося вдавати, що прокидається з міцного сну, й розплющувати очі.

Любо всміхнувся.

— Вибач мені, люба, за це спання.

Промовчала й мовчала тоді, коли почав цілувати обличчя її, тонку шию, а потім припав до вуст. Не відповіла, а, як закам'яніла, застигла, і тільки бажання билось відпихнути його геть, аби не торкався поцілунком своїм поганим вуст її, що зацілував їх солодко син його. Не чоловікових любовців бажала вона — а того, іншого, та відчувала силу в тілі жилавім і знала, що не подужає. Терпіти, затиснути зуби й терпіти, відчуваючи, як прокидається в потайниках серця темний звір помсти, і надумувала собі, що помститься, все одно їм помститься. І батькові помститься, і цьому, що лізе до тіла її молодого тремтячими пазурами. І Андрієві, який відштовхнув її, помститься, звабивши чи то Ярового, чи кого іншого, байдуже.

Над будинком запала глупа зимова ніч, спав увесь дім, заснув, мов і не хропів з вечора, вдоволений полковник, так і не помітивши огиди та ненависті на вродливому лиці молодої дружини. І тільки син його не спав, та молода дружина не могла довго заснути, почуваячись збезчещеною, нехай і від власного чоловіка.

Красногляди від'їжджали з Батурина до Диканьки за тиждень опісля весілля. Явдоха нездужала, але залишатися в чужім домі не бажала, а щодо Васси, то та б і довіку залишилась поруч любої доні в Батурині, одначе треба ж було їхати за чоловіком, вертати до господи своєї.

Сани вже чекали, запряжені коні били копитами по снігу, рипкому від морозу, коли вийшла Марта з чоловіком проводити родину свою.

З батьком розпрощалася холодно, мов і не з рідним, а з ворогом прощалась, до мами ж притулилася міцно й довго не відпускалася, припавши лицем до рідного плеча. Васса невтішно плакала.

— Мартуню, донечко!

— Досить ревіти, — обірвав її плач Красногляд і потягнув до саней. — Дорога далека попереду, день і так куций, а ти й до Страшного Суду не нарюмсаєшся. Їдьмо вже!

Васса покірливо відступилася від Марти, обійняла та поцілувала Ганну, перехрестила обох доньок і пішла до саней, нещасна та сумна.

Їдьмо.

Дві сестри ще довго стояли на ганку, видивляючись на браму, за якою зникли батьківські сани, а потім попростували в дім.

Ганна спинила Марту за дверима.

— А давай-но до мене в гостину, га, Мартуню? — запропонувала вона, покосивши блакитним оком на невдоволену панну Марію, що саме проходила повз. — Мозолевич саме у справах до Конотопа від'їхав, я сама в домі господиня, не заважає ніхто. Хоч нагомонимося від душі.

Марта відразу ж погодилась.

— А поїдьмо. Та ж чи пустить чоловік?

— А ми його попрохаємо.

Полковник, до якого прибув сотник його полку, радо відпустив Марту до сестри. Ганна, зрадівши, мов те дитя, мало в долоні не заплескала й потягнула сестру за собою. Днина надворі стояла дивна, морозець не лютував, яскраво сяяло сонечко, а сани мчали засніженим

Батурином, мов у казці. Хороше, покійно було Марті з любою сестрицею, бо ще з дитячих літ були вони з Ганною надзвичайно близькі. Та й з приїздом рідні Ганна мов посвіжіла, неначе сил додалось її худенькій постаті.

— Яка ж я щаслива, яка рада, Мартуню, що ти тепер поряд мене житимеш, — шепотіла Ганна, пригортаючись близько до Марти. — Хоч душу буде кому вилити, а то живу, як та відлюдниця. Мозолевицеві не до вподоби, щоб я з кимось дуже товаришувала, але тебе, рідної сестри, вже від дому не відвадить. Єдине, що маю на розраду, — то служби Божі, а якого духівника я тут собі знайшла — то є просто старець Божий.

Марта промовчала. Знала вона вже одного «Божого старця», як називали батька диканські бабці, й бачила те, чого не бачили інші.

Сани звернули в широку вулицю, на кутку якої назустріч їм виїхав одинокий вершник. У жупані, в козацькій шапці, з досить вродливим, широковидим лицем та швидкими блакитними очима. Зупинив чорного коня біля саней, зняв шапку, явивши густий каштановий чуб, і чемно вклонився до Ганни, сковзнувши поглядом по Мартиній постаті.

— Пані Мозолевич, — привітався високуватим для чоловіка, але приємним голосом, знову споглянувши на Марту вже зацікавленим оком.

Ганна руки привітатись не подала, хитнула головою холодно.

— Полковнику.

Полковник усміхнувся до Марти.

— Бачу, що поки я воював для царя на Волині, до Батурина почали з'їжджатися нові люди. Ви нас не познайомите?

Ганна якось ізнехотя відгукнулась.

— Чому ж, познайомлю. Моя сестра се, тільки нещодавно в Батурині, з Диканьки. — Вона помовчала, а потім додала з якимось злорадством у своїм спокійнім голосі. — Пані полковниця, Марта Савівна Ковальська. А се, Марто, небіж твого чоловіка, полковник Тарас Благомоленко.

Благомоленко голосно засвистів.

— Шуткувати зволите, пані Мозолевич? — недовірливо запитав він. — Невже дядечко мій набув собі стільки талану, що побрався з отсим дитям?

— Тиждень тому.

— Здуріти можна. Ні, я чув, що він наміряється сватати молоду, але ж не настільки. — Він помовчав, зиркнув на Ганну. — Хоч якщо пригадати вашого чоловіка, люба пані, мій дядько ще парубком глядиться. — Він розсміявся з свого дотепу, поглянув на Ганну незрозуміло, гостро, а та відповіла злим поглядом і наказала візникові рушати.

— Бувайте, полковнику.

Благомоленко вклонився.

— Бувайте й ви. — Усміхнувся до Марти. — А з вами, люба тітонько, ми ще надигаємося. — Він зареготів, та сани рушили з місця, залишивши цього веселого полковника позаду.

Ганна поморщила вродливе худе лице.

— Пустосміх!

Марта покосила на неї запитливо.

— Тобі не подобається сей полковник?

— Я його не терплю, — відказала Ганна, та щось таке в її голосі змусило Марту засумніватися в правдивості слів її. — Син сестри в перших твого чоловіка. Ковальські його любляють, та живе він, як бур'янина, тільки й знає речей, що за спідницями волочитися. — І Ганна замовкла, немов розмова про того Благомоленка була їй неприємна.

Гарний був у сестри двір, і будинок великий, та все ж із розкошами Ковальських зрівнятися не міг. Розташувались вони у світлиці.

— Ось у цім домі, сестро, я й живу, — сказала замислено Ганна, поглянувши на старі, але ще добрі двері та меблі, й додала, мов із серця свого вирвала: — Та вік би мені його не бачити, пику оту стару та огидну. Чи віриш, що в убогу б хатину радо пішла, аби тільки з милим та коханим. А що палати для мене, коли поряд торохтить кістками сей дід? Знала б ти, Марто, який же огидний він мені, а ще як почне цілуватись та милуватися.

Марта сумно всміхнулась.

— Знаю.

— Теж огидний Ковальський?

— Та я його ненавиджу!

Ганна всадила сестру в зручний фотель.

— Ой, не було змоги нам з тобою наговоритися. Та я відразу помітила, що ти нещасна цим шлюбом, а змарніла як. Невже так

тяжко?

Марта поглянула на сестру.

— Нічого ж ти, Ганю, не знаєш. — І тихо, поволі, розповіла сестрі про негаразди свої, про Микиту розповіла, про почуття до нього, про втечу парубка та про дитя невинне, яке вбив батько.

Ганя зжахнулась.

— Мартуню!

— Він убив його, Ганю, розумієш ти се? — з гіркотою в голосі промовила Марта. — Не пожалкував дитяти мого заради цього полковника. І тепер я так його ненавиджу, що самій часом страшно.

Ганя перехрестилась.

— Господи, Марто, звідки ж се в тебе? Сестро, се ж такий тяжкий гріх — тримати в серці ненависть до людини, божого ієрея, батька рідного, особливо ж...

Марта роздратовано зіскочила з фотеля.

— Досить, Ганю! Ти вже як наша мама! Не боюсь я тепер гріха, як і він не побоявся, примушуючи мене ковтати те вбивче зілля. Се йому дозволено все, а для нас усе — гріх.

— Марто...

— Не треба, Ганю. Розумом я розумію, що не можна, а серце ж чинить по-своєму. Зрозумій же, чую, що тільки помста дасть мені полегкість, зрозумій, що серце волає про неї. І я помщуся.

— Як?

— Ославлю. Обох ославлю. Мій чоловік гадає, що гідну дівку за дружину взяв, аж я йому очі відкрию тепер, коли батько поїхав і не зможе нічого заперечити. — Вона поглянула на вражену Ганю. — Мені тепер вже все одно, життя й так моє пропало, сама я пропала, і немає більше надій та сподівань у житті. Віриш, що якби не мама, то я або заподіяла б собі щось, або втекла світ за очі. Заради неньки залишилася й за полковника пішла. Та жага помсти розриває моє серце навпіл, мов навіжена, не можу мати спокою.

Ганна пригорнула її до себе.

— Бідненька ж ти моя, — тільки й здужала вимовити, а потім вже заплакала, колисаючи Марту у своїх обіймах. — І чому ми, сестричко, такі безталанні з тобою? Немає нам щастя та долі!

Марта покривила уста.

— Чому, Ганю? А тому ж, що батька такого маємо, ото й страждаємо, бо за кого йому забандюрилось, за того й повіддавав дочок, а як вже нам воно, чи обходить його те? — Помовчала, наче вагалась, а потім запитала: — Та краще скажи мені, що за людина син мого чоловіка.

Запитала за Андрія, хоч не мала гадки питати про нього. Нащо ж знати щось про нього, коли весь тиждень уникав він зустрічей з нею, то на ловлю їздив, то як стикнеться з нею де, привітається холодно й очі відводить, мов сам вигляд Мартин є для нього нестерпний.

Ганя поглянула здивовано.

— Андрій? Та мало я його знаю. Одружився з Оксаною два роки тому, з Гадяча привіз дівку. Та, кажуть, що недобре живуть, Оксана зраджує його, та ще й як, геть сором стеряла жінка, хоча вродлива. — Вдивилась у задумливі сестрині очі. — А ти чому ж питаєшся про нього, сестро? Чи ж, може, сподобався?

Марта зірвалась сердито на рівні ноги.

— Сподобався, бодай йому важко гикнулось.

— А чому ж так сердито?

— Зневажає він мене.

Вертала вона вже надвечір, коли на Батурин почали опускатися перші сутінки, хоч бажала б залишитися з Ганею й на всю ніч.

У домі Ковальських було гамірно. Сварилися панна Марія з Оксаною, а чого, годі було розібрати. Голоси їхні верескливі носились по будинку, мов темні духи. Обидві супротивниці застигли в різних кутках вітальні й лаяли одна одну, мов ті дві сільські баби сварливі на майдані перед ярмарком.

— Крадійка нещасна, — верещала панна Марія, зла й негарна у своїй люті, з отим довгим носом та тонкими вустами. — Знаю, то ти поцупила мого листа, й не витріщайся невинно.

Оксана тупала ногою в оксамитових черевичках.

— Та бодай же ти щезла, жаба блиндоока, — прошипіла вона, й лице її гарне спотворила гримаса ненависті. — Не бачила й не бажаю бачити я твоїх листів, нащо вони мені? Чи не занадто багато гадаєш, бо я й так знаю, яку брехню малює там тобі той німець, аби дотягнутись до твого гаманця.

Лице панни Марії взялося червоними цятками.

— Не смій брехати про графа!

— Та хіба ж я брешу? Он запитай кожну собаку в Батурині, й вона обов'язково нагавкає про те, що будь-який пан при здоровім глузді до панни Марії не посватається, бо тут треба бути або ж сліпим, або геть вже дурним, чи, може, ще мисливцем за статками. А як пан-німець не скидається ні на сліпого, ні на дурного, то залишається останнє, люба тітусю.

— Ах ти ж, гадюко!

Мить — і дебела панна Марія вчепилась у біляві коси дружини свого небожа, добре що була й вища зростом, і важча. Оксана заверещала й потягнулась пазурами в лице супротивниці, намагаючись дістатись очей і пошкрябати ненависну бабу.

Благомоленко, що вільно розкинувся у фотелі, реготів:

— Ату її, ату! — підбадьорював він невідомо котру із супротивниць, але, забачивши в дверях застиглу Марту, обірвав свій регіт пустотливий та жваво зіп'явся на рівні ноги. — Пані Марто, любонько, а я вже вас зачекався. Соромно, пані, піти з дому на весь день.

— Я сестру два роки не бачила.

— А я вас із ласки пані Мозолевич увесьденечки не бачив!

Марта тільки зиркнула незрозуміло. Чомусь лицяння цього Благомоленка не викликали в ній нічого відповідного, та ще Ганна якось непевно висловилася про нього, наче не байдужий він їй, та за щось сердита на нього. А потім відвела очі, поглянула на двох нових родичок, що дерли одна одній коси.

— Що тут діється? — запитала Благомоленка, і той знову стиха захирикав.

— Воюють баби за якогось листа. — Він майнув рукою. — Та скільки ся Оксана в Батурині, стільки вони з тітонькою й воюють, мов дві кішки. І як ще одна одній очей не повидряпували, оце диво.

Панна Марія, як сильніша, притисла Оксану й таки видерла у тої з-за корсетки білий, складений чотирикутником папірець. На тому бійка й закінчилася. Папірець зник між пишними грудьми літньої панни, яка задоволено всміхнулась.

— А чи не я казала, що ти крадійка? — проказала вона й тільки зараз помітила Марту, що зупинилась біля маленького столика. — А ось і пані полковниця з'явилася. Що за манери зникати з дому на цілий день?

— Я була в сестри.

— Та хоч і в брата. Я веліла подавати до столу, і Мирон чекав на вас за обідом годину, жадав з дружиною пообідати, а вас немає. Страва холоне, а ви десь вештаєтеся.

Марта холодно поглянула.

— Я вже вам сказала, що була в гостині у сестри.

Панна Марія зневажливо покривила уста.

— А мене се не обходить. У цьому домі є певний порядок, і я, як господиня, вимагаю від вас його дотримуватися.

Краще б вона цього не казала, краще б не підминала волелюбну сутність Марти під свою владну особу. З дитинства не любила дівчина батьківських наказів, такою вже вродилась, справдешньою Красноглядівною, що не визнавала над собою влади, із труднощами скорялася перед іншими, а вже перед цією сварливою бабою й поготів скорятися не стане.

Обпекла Марта панну Марію холодним поглядом.

— Тепер господиня в сьому домі я, Маріє Карпівно, — відказала гордовито, як і належить справжній пані, зіщуливши очі. — Вам за віком і відпочити не гріх, а я від мами навчена господарювати, тож за господа можете не турбуватись.

Панна Марія почервоніла.

— Як... як ви смієте се казати, невиховане дівчисько? Що може навчити якась там попада у справах такої великої господи, як двір Ковальських? І кого? — Вона неприємно всміхнулася. — Краще вам, Марто, не робити з мене ворога й підкоритись. Бо я завше була, є й буду господиня в сьому домі, хоч би що ви собі вигадували.

— Помиляєтесь. Тепер я тут господиня! — Ні, вона не дасть скорити себе цій старій діві. І нехай горланить, біснується клята баба, а Марта своїм перед нею не поступиться.

Панна Марія поглянула на вдоволеного небожа.

— Тарасе, а ти й не захистиш своєї любої тітусі?

Той глузливо захитав головою.

— Що ви, тітусю, ні! Ви тільки-но погляньте, яка грізна та сердита пані полковниця, ще розлютується на вашого бідного небожа та й вижене в холоднечу зимової ночі.

— Пустомеля, — гнівно кинула панна Марія й розлюченим духом попростувала з вітальної світлиці.

Тарас провів тітку поглядом.

— Зараз дядькові пожаліється.

— Нехай, — байдужливо кинула Марта, втомлено опускаючись у м'який обшитий гаптованим шовком фотель та відчуваючи на собі погляд Оксани, який також сприйняла байдуже. Була б її воля, повік би не бачила цих людей і дому цього чужого, та сталось, як сталося. Бажалося помсти, та через Андрія охолола до того почуття, вже не пече так серце бажання помститися, хоча й чіпляється за нього вперто. І, можливо, через Андрія і Ярового уникала весь цей тиждень, який мало не на кожному кутку чатував на неї, виглядав, мов голодний кіт вгодованого горобця, намагався заговорити, хапав за руку, а вона тікала, знала, що мордує козака, що в ньому є близька помста й чоловікові, і батьку, варто тільки всміхнутися лагідніше, поманити за собою пальцем, і побреде за нею, хоч би куди позвала, голова гаряча. Та пригадувались очі сині, той погляд, яким дивився він на неї, заскочивши в обіймах Степана, і все бажання помсти тануло, щезало вмиль.

Оксана опустила в сусідній фотель.

— Я маю вам поаплодувати.

— З якої речі?

— Та як з якої? Такого відкоша дати сій старій жабі. Я й за два роки не спромоглася на щось подібне. Що не скажу, як не зроблю, мовляв, я тепер маю бути господиня, все одно зараз і ткне лицем у багнюку, клята нечестивиця. — Оксана замислено роздивлялась спокійну, з байдужим виразом Марту, потім протягнула: — Та вас чомусь налякалась, хоча хвалилася перед весіллям, що одразу покаже вам ваше місце. Може, знаєте за се якусь таємницю?

Марта поглянула здивовано.

— Яку таємницю?

— Розмовляти з нею так, як осе ви. Скільки я не намагалась, та вона тільки вилаяє, ще й за коси схопить, а все одно на своє хилить. І не турнути її, бридку відьму.

— Ніякої таємниці я не знаю, — прохолодно відгукнулася Марта, якій набридла вже ця пуста розмова, бо турбувало її інше — як сказати чоловікові, що ошукав його любий тесть і негідну віддав йому за дружину? Коли забажає любощів посеред ночі? А може, раніше, опісля

вечері? Хай навіть не повірить, вона скаже все одно, кине йому це зі злістю, у відгодоване лице, та хай куштує, хоч подавиться, не шкода.

Вечеря того дня, за відсутності Красноглядів, минала в мовчанці, яку трохи прогонив Благомоленко. Полковник посваривсь із сестрою і з сердитим виглядом копирсався у мисці з варениками. Панна Марія була відсутня, так вона виказувала свою образу за нехтування її кривних прав у цьому домі, Оксана щось мислила собі й мовчала, Андрій із ловлі ще не вернувсь, а Благомоленко старався за все зібрання, чого тільки не розповідаючи й не забуваючи при цьому вряди-годи цілувати Мартину рученьку. А Марту, мов хто перемінив: гиготіла над Тарасовими дотепами, дозволяла оті цілування ручок під похмурим спогляданням чоловіка, який супився щораз більше.

Та й не витримав, коли небіж потягнув до рота чергову чарку горілки.

— Тобі, Тарасе, вже досить.

Тарас вирячився на дядька.

— Та що ви, дядьку. Третя чарка тільки.

— Все одно. Досить!

— Зовсім ви, дядьку, з мене знущаетесь, — пробурмотів невдоволено, та останню чарчину все-таки хильнув, ось тільки лицятися до Марти не перестав, не зважав навіть на похмурість дядькову.

Та й дісталось Марті за ці загравання, вже там, у тиші господарських покоїв, коли покоївка її, вже переодягнену в сорочку, готувала до сну, розплітаючи товсту косу господинину. Увійшов полковник, зиркнув невдоволено, але при служниці промовчав, пройшовся по спочивальні, нечутно ступаючи сап'янцями по м'якому перському килиму, потім майнув рукою на двері.

— Пішла геть!

Дівчина налякано глипнула темним оком на господаря й поквапилась до дверей. А Марта спокійно озирнулась, погляділа холоднуvато й почала розчісувати довге своє, густе волосся гребінцем. Полковник постояв мовчки за її спиною, а потім руки його, мов ожили своїм власним життям, потягнулися до її розкішних кучерів.

— Ти змусила мене сьогодні ревнувати, — промовив тихо, перепускаючи скрізь пальці шовк її блискучого волосся. — Може, ти ще не знаєш, але небіж мій парубок не надто серйозний, гуляка він.

Марта й далі розчісувала волосся.

— То й що? — запитала байдуже.

— Як се — що? — зачула трохи не над самим вухом злий голос чоловіків. — Мені були вкрай неприємні всі ті ваші сміхи та пустощі за столом, та я таки змовчував. Однак хочу, щоб надалі ти не дозволяла собі таких сміхів-пересміхів із Тарасом, отих цілувань ручок тощо.

Марта відклала гребінець убік.

— І не подумаю.

— Що ти сказала?

— Що й не подумаю, — спокійно повторила Марта, підіймаючись зі стільчика та косячи темним оком на застиглу постать чоловіка. — Мені приємне Тарасове товариство, він гарний та дотепний чоловік, і я не розумію, чому маю уникати його.

— Бо я тобі так наказую! Я не бажаю спостерігати, як мою дружину, та на моїх очах, спокушає мій небіж! — Він знову пройшовся по спочивальні. — Ти, як моя дружина та дочка такого побожного батька, як панотець Сава, не маєш поводитися так, як сьогодні за столом із Тарасом.

Марта подивилась йому прямо в вічі.

— Я нічого поганого не робила.

— Не сварися зі мною, Марто, — застеріг її Ковальський, зупиняючись поруч і зіщулюючи зле очі. — Я взагалі щось тебе не впізнаю, приїхала таким милим дитям, тихого та покірливого норову, якою й має бути попівна, аж ось посварилася з сестрою моєю, хоч та, може, й заслужила, та все одно, осе й зі мною суперечку ведеш. Я сподіваюсь, Марто, лагідної та покірливої дружини, яка без жодних слів має виконувати мою волю, і батечко твій запевнив мене, що саме таке створіння я й дістану.

Чорні Мартині очі переможно засяли.

— А він збрехав вам, — кинула вона зневажливо, розуміючи, що ось він і настав, той час, коли вона зможе хоч трішки помститися. Ковальський від цих слів сіпнувся. — Отець Сава, батько мій, все вам набрехав. Зроду я йому покірлива не була, і нікому іншому такою не зроблюся. Ще й більш того — він не тільки в цьому обманув вас, а й негідною заміж мене віддав.

— Я не вірю! — вражено вигукнув Ковальський, відсахнувшись від дружини. — Що з тобою, Марто? Ти сьогодні поводишся, мов

зурочена лихим оком. Таке говориш, що як тому й віри йняти? Що з тобою, га?

— Нічого, просто тиран поїхав, а я сміливість колишню згадала.

— Не вірю! — Раптом Мирон застиг, мов до нього тільки зараз щось дійшло. — То ж я негідну тебе взяв?

— Негідну!

— Мерзотниця! — Коротке гнівливе слово, й важка рука полковникова черкнула по ніжному личку Марти гучним ляпасом. Немов вогні темної ночі, загорілись очі Мартині ясним полум'ям ненависті. Мовчки притулила долоню до обличчя, що горіло вогнем від ляпаса, та голови не скорила, стояла пряма та гордовита, з легким усміхом на повновидих устах, слухаючи злий, роздратований голос свого чоловіка. — А я ж, проста душа, повірив солодким речам шанованого батюшки, на вроду дівочу понадивсь, а врода та червива виявилася всередині. Гад потаєнний заповз до мого будинку. Оманила, оманила! Бодай же проклята ти була!

— А я вже й так проклята!

— Ненавиджу! — Кинув, мов у лице плюнув, зі зневагою обдививсь усю постать її струнку в білій вишитій сорочці, просичав щось незрозуміле, мов сам вигляд її був для нього нестерпним, і прожогом кинувся зі спочивальні, так грімко зачинивши за собою важкі двері, що гуркіт пішов луною по будинку.

Марта залилася в спочивальні сама.

Постояла, дослухаючись до чоловікового голосу, що затихав за дверима, а потім до серця свого. Мовчало, бо вдоволення оця дрібна помста не дала, лишень утома та пустка відчувалися. Помстилася — чоловік он як розлютивсь, а серця не заспокоїла. Що їй ця помста пуста? Тільки слова, а заспокоєння немає. Однак свого вже не відступиться, нехай і не відчує нічого від тої помсти — дарма, зате він позлється, милий та огидний!

Милий!

Був серцю милий той, хто й дивитися на неї не бажав, хто бігав від неї, мов від халепи, хто відмикався од неї та уникав її, але й далі хвилював, непокоїв спустіле її серце, кого шукали очі її.

Андрій!

І біль, і солод були їй в тому імені, і глибоко ще десь чаїлася образа на нього, через те, що уникав її, через холодність та неласкавість. А

вона вже так бажала саме від нього бодай поганої, а все ж ласки, аби заспокоїв серце її непокійне, вилікував душу тую окаянню, що рани на ній старі все не бажали гоїтись. Та ні, для нього вона була лиш батьковою дружиною, святощами недозволенними. І тільки пам'ять її берегла, мов коштовність, той цілунок, оті його жадані обійми. Чи повториться ще коли та гарна мить? Чи поцілує коли, чи приголубить?

Не знала того.

Зітхнула важенько, покосила на двері та вляглась на ліжко, але заснути не могла. Довго ще горіла в покоях лойова свічка, освітлюючи замислене та похмуре лице молодій пані Ковальської.

Наближався Великий піст.

Взаємини подружжя Ковальських доти попсувалися зовсім. Мирон Карпович все не бажав пробачати молодій дружині омани, брехні батькової, а вона ще й оливи щедро доливала до вогню його люті, приймала залицяння й Тараса пустотливого, й інших козаків та старшин, яким довелося бути в гостині у полковника та познайомитися з його чарівною дружиною. Ярового ж відтрутила від себе, надто палким зробився, ревнющами горів, мов вогнем пекельним. Вродлива, але легковажна, чарівна полковниця Ковальська була для батуринців незрозуміла, але цікава людина. А що вже жіноцтво язика об неї начесало! І яких тільки пліток не ходило містом про молоду дружину полковникову, Мирон тільки зубами скрипів, коли чув котрусь із них. Тараса вже пошили в її коханці. Відчайдушно дострибував туди і пнувся осавул Тимко Савелич, гарний та моторний козак, що заскочив якось на ковальське подвір'я з важливим листом та й пропав, зазирнувши в чорнії очі молодій пані. А ще був сотник Власенко, і писар Гончаренко, і канцелярист Мусійчук.

Як багато!

Хоч жоден з цих панів не міг похвалитися тим, що має себе за коханця чарівної пані полковниці. Вона й на жарти йшла, й кокетувала, і залицяння приймала, і всміхалась улесливо та дзвінко, і гляділа звабливо. Та хто ж бо з них міг знати, що то є вона не справжня, що то лиш жага помсти в ній вабить до себе чоловіків, а колишня Марта

давно б порозганяла їх, та рогачем, мов поганих котів, аби не лізли до глечика чужого зі сметаною. А це терпіла, тільки вуста презирливо кривила, зачувши лайку розлюченого чоловіка свого.

— Блудницю за себе взяв! Не оминуло прокляття!

Так, вабила до себе, але більшого ніж цілування палкії ручок не допускала, хоча ще в Диканьці дала зарік собі зраджувати ненависного мужа без жалю, падати в перші-ліпші обійми. Зарік дала, а дотриматись його не здужала, через Андрія. Лиш перед ним хотіла бути чиста, не очорнити себе дотиком чужим, йому, а не чоловікові хотіла бути вірна. Дурна!

Розлючений та ображений полковник відселив її до інших покоїв, з чого Марта лиш раділа. Панна Марія повернула собі лаври господині, і вже не жалувала отрути, наструнчуючи брата супроти дружини. Та Марті до того байдуже. Дратує їх, на втіху Оксані, і не тремтить перед гнівом чоловіковим, не боїться злості його. Позирне пан полковник тільки чорними очицями й нишкне перед нею, і рука його важка не підіймається, щоб ударити, мов страшиться очей відчайних, окаянних.

Душа окаянна!

Ця образа тепер частенько проситься на гадку. Та чи зміркує вона, що сама собі огидна, що серце геть почорніло від ненависті до рідного батька та чоловіка, і що тільки кохання чисте та щире зможе відбілити його, воскресити до колишнього життя, до радощів.

Кохання!

Колись кохала Микиту, невміло кохала першим почуттям, та не вийшло нічого доброго з тих любовощів їхніх. Покинув він її, напоїв гіркою водою розлуки й зник, утікши до далекого Києва.

Микита!

Згадка про нього гострим болем озвалась у серці одного лютневого вечора, коли полковник промовив, покривившись:

— За три дні маю їхати до Києва.

Марта звела на нього очі.

— До Києва?

Мирон кинув на дружину холодний погляд.

— Так. Маю наказ пана гетьмана прибути туди для зустрічі з послом угорським, перемовини вести. — Поглянув на похмурого, мовчазного сина. — Андрію, поїдеш зі мною.

— Добре, батьку.

Марту, якій при слові «Київ» одразу ж згадався Микита, мов хто за язика потягнув.

— А візьміть і мене!

Ковальський поглянув здивовано.

— Тебе? Навіщо?

— Ніколи в Києві не була, — з дитячою простотою проказала вона, і навіть усміхнулась приязно, ласкаво до чоловіка, помітивши, як тане він супроти волі своєї від того усміху, не здужаючи встояти перед звабою молодії дружини. — А місто древнє, хотілося б хоч оком на нього глянути, до Лаври сходити.

Полковник зіщулився.

— Гріхи спокою не дають? — запитав сердито, бо ревності знов вогнем запекли у саме серце. — Тобі й справді не завадить поїхати на прощу, та й Великий піст гряде. Добре, збирайся в дорогу.

Марта саянула вдоволенім поглядом і впіймала на собі замислений погляд Андрія. Зневажає? То й нехай, нехай зневажає, а вона невдовзі побачить кохання своє перше, батька дитяти свого ненародженого, і, може, саме Микита й зможе заспокоїти її серце, цілющими ліками проллється зустріч із ним на почорнілу душу її, і горе втрати спільної дитини, можливо, з'єднає їх, розкинутих долею. І озветься в серці Микитиному колишнє почуття...

Марта притулила до рота кухля з молоком.

Почуття Микитині. Не знала вона, якими стали вони за ці довгі місяці розлуки, та й звідки могла дізнати почуття іншої людини, коли своїх до кінця втямити не вміла. Любий та далекий образ Микити, такого сором'язливого, мов те дівча, тьмянів у серці від тих синіх очей, що задумливо споглядали на неї зараз через стіл. Вони сильнішими були, ті сині очі, сильнішими за світлий та ясний образ Микитин в її пам'яті, вони бентежили та непокоїли, перед ними гасло все інше, вона й тягнулась до них, і ненавиділа за оте презирство, за сердиту злість його незрозумілу.

Опісля вечері, повертаючись до власних покоїв, стикнулася несподівано з Андрієм у темнім кутку коридору. Здрігнулася, мов окропом облита від його дотику, метнула злим оком.

— Чого тобі? — запитала майже вороже.

Андрій кивнув у бік якихось із дверей.

— Побалакати треба.

— Про що? Немає мені про що балакати з людиною, яка зневажає мене всім своїм єством, якій огидним є лишень один мій вигляд.

— Огидний твій вигляд? — вражено перепитав Андрій і одним рухом, не встигла Марта й отямитись, ухопив її за руки й упхнув до порожньої кімнати, чию темряву несміливо ганяла поодинокі свічка на столику. Кімната була незнайома Марті. Андрій одним вправним рухом зачинив за собою двері, й Марта зовсім поряд із собою побачила його вродливе лице та очі, що горіли нестерпним вогнем. — До дідька все! Я втомився боротися сам із собою, втомився нагадувати собі, що не моя ти, а батькова дружина, і не годиться красти дружину в батька. Дарма!

Марта пригорнулась до нього всім тілом.

— Андрію!

Більшого сказати не дав, затулив уста палким та нетерплячим поцілунком. Марта тільки зітхнула, притулившись до нього й обійнявши його дивно заслаблими руками. Заплющила очі й відчула, як повертається життя й тепло до її захолonego серця. Вона зрозуміла, що саме він, лише він один у цілому світі здатен повернути її до життя.

Андрій відхилився й зазирнув у вологі очі.

— Марто! Господи, Марто, що ж нам робити? — І пригорнув до себе так міцно, що вона відчула запах його й почула сильне, часте биття його серця. І гадка майнула, чи ж билось і її серце так відчайсно зараз?

І прошепотіла ледь чутно:

— Не знаю.

Андрій важко та глибоко зітхнув.

— Ось і я не знаю, — промовив, затискаючи руками її чорняву голівку й зазираючи у вічі. — Хто ти, що маєш наді мною таку владу й змушуєш божеволіти? Я ж майже ненавиджу тебе, ненавиджу за оті кокетування з Тарасом та іншими. Ти ж майже подоба моєї Оксани, і я й тікав від тебе, і серце своє наструнчував супроти тебе, та ти виявилась сильнішою. Я зачинив перед тобою двері свого серця, а ти все одно увійшла до нього. Либонь, у нас із батьком доля вже така — тягнутись до зрадливих та невірних жінок.

Марта похитала головою.

— Я не зраджувала твого батька.

— Я все бачив.

— Що ти бачив? — палахнула чорними очима Марта. — Те, що бачив, ще не є зрада.

— Не треба мені брехати. Оксана хоч у цьому відверта.

— А я не відверта?

— Ні!

Очі Марті обпекли злії сльози.

— Пусти мене! — Звільнилася з його обіймів, відійшла, з болем відчуваючи, як виростає між нею та Андрієм стіна. — То йди вже до своєї Оксани, коли вона така відверта. Та й чим ти кращий від Тараса та отих котів, що облизуються на мене, мов на глечик зі сметаною? Мачуху по кімнатах темних затискаєш, розпускаєш пазури, ще й бруд мені закидаєш?

— Марто, замовкни!

Марта зіщулила очі.

— Що, пече правдонька в віченьки?

— Я не хочу з тобою сваритися! — кинув Андрій спересердя, наближаючись до неї, та де там, гайнула геть до вікна, поблискуючи розлюченими очима.

— Не чіпай мене! Не чіпай мене більше! — наказала різко. — Йди, йди краще, козаче, до своєї відвертої Оксани, нехай вона тебе потішить. А мені дай спокій, бо що ж ти знаєш про долю мою, про страждання серця мого? Нічого, нічого ви з батьком своїм не відаєте! Одному нареченої молодой та гождої лицем закортіло, а що життя загубив чуже, то байдуже! А ти, ти чого хочеш? Обіймаєш гаряче, а потім у бруд кидаєш!

— Та хто ж тебе в бруд кидав?

— Ти!

— Марто!

— Облиш мене!

Мить — і прожогом метнулась до дверей, повз Андрія, що не зупинив, а відпустив, таку розгнівану та ображену. Влетіла до покоїв своїх, ледве стримуючи сльози, що пекли-обпікали очі зсередини, скинула оком на застиглу покоївку Милашку.

— Чого залякла? Іди геть!

Різкі, образливі слова зірвалися з Мартиних вуст швидше, ніж вона встигла їх стримати. Милашка здригнулась, мов від удару, бо не звикла такого чути від пані, заблищала очима й кинулась зі спочивальні.

Треба було б зупинити та вибачитись перед безвинною дівкою, однак Марта не стала цього робити, не зараз, коли в неї все горить усередині від образи. Кинулась, як була, у сукні, на ліжко своє одиноке й заридала.

За два дні від'їздили до Києва.

До ґанку подали вже сани. Гайдуки, на чолі з похмурим Яровим, ледве стримували баских коней, що били копитами пухнастий сніг. До саней з челяддю виносили скрині з панською одежею.

Марта, закутана в хутра, стояла біля саней, чекаючи, поки полковник розпрощається з сестрою, сама ж не прощалася ні з ким: Ганя приїздила вчора, а в домі чоловіковим не було їй з ким прощатись. Андрій, похмурий та злий, заскочив на свого коня, і навіть погляду на неї не кинув. Та й дарма. Єдиний, хто хоч трішки сумував через її від'їзд, Тарас, утім, його сум якийсь незрозумілий, усе жарти та жарти.

І байдужа, гордовита підходила ближче до саней, відчуючи на собі погляди стількох очей, що аж потилицю від них жалило. Мовчки, з допомогою чури, всілася до саней, а слідкома за нею вліз і чоловік нелюбий. Яровий засвистів, візник закрутив батогом над конячими спинами, й сани м'яко рушили з двору, повільно виїхали до брами, об'їхали замок і виїхали з Батурина в напрямку Києва.

Запала мовчанка. Ковальський вперто не бажав іти на примирення з дружиною, а та й рада була, бо примирення з ним означало для неї повернення до його спочивальні, а оцього вона аж ніяк не бажала. Дивилася прямо перед собою, в напружену та випростану, мов палиця, спину Андрія, що їхав попереду, поряд з Яровим, а не озирнувшись ні разу, хоч, може, й відчував на собі погляд її застиглий. Ображався, що відштовхнула тоді? А сам винен, не треба було згадувати поганого й зрадницею кликати. Хоча й хотіла, але зрадницею не була, не могла допустити до себе інших чоловіків, через нього й не могла. А залишилася б у тій кімнаті незнайомій — хто знає, може, обоє зрадниками вони й зробилися б, але Миронові тієї зради не пошкодувала б вона й на гірку хвилину.

А ось Яровий озирався раз по раз, мов ужалено було чоловіка, кидав тоскні погляди, на які Марта відповідала з безсердечною байдужістю. Лячно їй тоді робилося від того Ярового, наче скажений був він, і пристрасть його була непокійною та ярою, та й оминала, уникала зустрічей, знаючи, що скаженіє від холоду її. Відвертала очі

що від Ярового, що від випростаної спини Андрієвої, і намагалась думати про Микиту лишень, про службу його в батьківській церкві, про зустрічі їхні... Не виходило. Образ Микитин тьмарився в пам'яті, поступаючись синім очам того, хто зараз їхав попереду на білім коні й на кого й далі вона ображалась.

Київ!

Мати, колиска міст українських, зустріла їх засніженими вулицями й морозами. У Києві, власне, полковник мав будинок неподалік Дніпра, не доходячи до того місця, де Мазепа та його козаки збудували мури. Та мури ті не цікавили Марту, шукали очі бань Лаврських, і вже зараз, відразу по прибутті до міста кортіло кинутись шукати Микиту, хоча й вечоріло, і куций зимовий день швидко згасав. Однак стримала себе, увійшла до просторого розкішного будинку, втомлена з дороги.

Челядь метляла сюди-туди, носили скрині з одежею, міські прислужники готували спочивальні, запалювали свічки у великих світлицях, ганяючи напівтемряву приміщень. А в їдальні збирали до вечері.

Вечеряли мовчки, похмурі та насуплені. Полковник обдумував зустріч з послом, Марта міркувала, чи зможе віднайти Микиту в тій незнайомій для неї Лаврі, а Андрій намагавсь не надто задивлятись на мачуху молоду, хоч очі самі норовисто линули до ніжного личка, що золотилося від вогників свічок. Вечеря була смачна, та чи зважив хто з них на те, адже кожного щось хвилювало своє? Полковник все косував на бутля з прозорою горілкою, та хоч як кортіло йому хильнути чарку-другу, обмеживсь таки однісінькою — на завтра потрібна свіжа голова.

Під кінець вечері Марта поглянула на чоловіка.

— Я б хотіла завтра поїхати до Лаври.

Ковальський знизав плечима.

— То йди.

— Так я ж дороги не знаю.

— Хтось із двірні тебе супроводить. — Він вже хотів підвестися, коли уважно поглянув на дружину. — А що, Марто Савівно, гріхи душу вже так запекли, що сповідатися в такому святім місці, аж пече, як закортіло? Ну, йди, може простить тебе Господь, за душу свою помолись, а там, може, й я тебе, Марто, пробачу.

Змовчала, тільки погляд Андріїв швидкий ухопила.

Мирон важко піднявся з-за столу.

— Піду, бо ще треба дописати гетьманові.

Вийшов з їдальні, залишивши сина наодинці з своєю дружиною. Розмова не йшла. Марта цідила дрібними ковточками молоко з кухля, а Андрій надкушував пиріжка, розмірковував.

— Зачекаєш на мене завтра до обіду, зведу тебе до Лаври, — промовив він нарешті, поглянувши на Марту.

Байдуже знизала плечима.

— Сама дійду.

Кинув на неї гострий погляд.

— А що в ній, тій Лаврі, такого є, що ти так прагнеш туди? Ти не виявляла себе такою побожною за весь час, поки жила в Батурині, жодного разу до недільної відправи не зголосилась, а тут не встигла й в дім увійти, а вже до Лаври кортить.

Марта зіщулила чорні очі.

— Знову в бруд пхаєш?

— Та хто пхає? Питаю.

— А як питаєш? Мирон Карпович і той такого не питався, хоч муж мені є, — з докором кинула Марта, і образа з новою силою запекла їй у серце. — Чи ображати мене подобається, га, Андрію?

Не відповів, побачивши прислужників, а вона глянула зле й звелась на рівні ноги. Гарна, гордовита, з важкою косою, оповитою навколо голови, в сукні з важкого синього оксамиту, стояла мить якусь, дивлячись прямо та погордливо, хоч в очах її дивних бачилось Андрієві ще щось, окрім тієї погорди. Слабке сяйво незрозумілого почуття, та слабку ледь помітну ніжність. Невже до нього?

— Добраніч! — кинула похмуро, та ще так, неначе страхіть бажала на всю довгу ніч, і вийшла з їдальні, горда, недоступна та... кохана. До болю, до божевілля вже кохана непокоїною, гіркою любов'ю. І все єство його бажало зараз кинутись слідкома, упіймати вже в дверях і пригорнути до себе струнку постать кохану. Та не можна, бодай воно все запалося. Не можна.

Навіть не поворухнувся, бо навкруги снувала челядь, а десь неподалік їдальні, в кабінеті сидів над документами батько, його щасливий батько, який володіє отакою коштовністю, такою перлиною.

До столу підійшла служниця.

— Пан ще будуть вечеряти?

— Ні, забирай.

Рука його сама потягнулась до чарки, бо забуття шукав, хай і короткого та несправжнього, а все ж забуття тієї, що ще хвилину тому сиділа навпроти нього, і чарівне лице її золотавилось у світлі зі свічок. Та де ж було забути, коли в серце увійшла і міцно там трималася своїми білими рученятами, і чарки горілки, що обпікали нутро одна за одною, не могли стерти з його пам'яті, з серця того образу її, не могли витравити з крові солодкої отрути поцілунків. Ще й надто, кров від випитого розпалювалась, і бажалось не забути, а кинутись до спочивальні її, забувши про все, обернути до себе струнке тіло, зазирнути в глибокі чорні, мов ніч, що крадеться у вікно, вічка й прошепотіти:

— Кохаю тебе!

Кортіло забути про те, що належна вона батькові, що, краса жорстока, кокетувала з іншими, цілувалася з тим Степаном Яровим, що подобою була невірної Оксани, та все ж і іншою була, бо щось різнило її з дружиною його, вчувався йому у ній розпач якийсь, глибоко прихований біль, і саме це відчуття плутало його почуття, заважало зневажати так, як зневажав він дружину. Дивна вона була, ця мачуха його, дивна й незрозуміла, але така жадана. Ні, колись навіть Оксана не була спроможна полонити його серце так, як це зробила Марта. А він же ще й боровся, бачать те святі Небеса, він одважно боровся й сам із собою, і з почуттям отим, що відчайсно линуло до його серця, та куди було ховатись від погляду очей її милих, що зорями зорили йому навстріч, — і мов вогнем пекла вже думка про те, що дружина вона його батька, і спокою не мав він од думки тієї гіркої. Бо знав, що погано те, що не має рівного права кохати дружину батькову, і намагався вже менше бачити її, та не допомагало, вона — ця чорноока та дивна попівна, була сильніша.

Довго ще сидів він у порожній їдальні, розмірковуючи, що робити йому. Геть тікати з дому на війну, подалі від очей чорних звабливих, щоб не бачити кожного дня, і спробувати забути, щоб не ховати від батька винуватих очей, в яких пломеніє почуття кохання до його дружини. Щоб не тинятися будинком, мов примарі, та не вислуховувати дурного бубніння Оксаниного, яка настирною кішкою нила про небажання розлучатись, навіть звабити його намагалась. Куди ж? Коли раніше почувався байдужим до чарів дружининих, то з Мартиною появою Оксана вже й слабкої цікавості не викликала. І ця

поїздка з батьком є нагода, завітає ось на днях до митрополита, і нехай той розвінчує його з дружиною.

Та й на війну хутчій.

Аби Марту там забути!

Та чи забуде?

У тому він сильно сумнівався, та й з Батурина гетьман Іван Степанович поки не відпускав, а хотілось утекти, втекти від почуттів своїх.

Вже пізнього вечора пішов до покоїв, що завжди займав по приїзді в Київ, що жив у них, навчаючись у бурсі. Пройшовся пустим коридором, гадаючи, в котрих покоях оселили Марту. А серце вже дерла зухвала та недозволенна гадка зараз же відшукати ті покої, увійти тихесенько й пригорнути до себе теплу зі сну кохану.

Андрій на мить заплющив очі.

«Не можна!»

Вилаявшись подумки, поплентався до своїх покоїв, відчуваючи, що з горілкою таки перепився. Відчинив двері, увійшов до зігрітої великим комином спочивальні й відразу ж побачив біля широкого ліжка струнку жіночу постать.

«Мотря!»

Далекий спомин відчайних парубочих років промайнув перед очима, згадалась закохана в нього сіроока рудокоса дочка економа київського дому батькового. Доволі приваблива Мотря Зіньковецька закохалась у нього ще за навчання його в бурсі. Усе пряла очима, слідкуючи за кожним рухом, усміхалась лагідно, а однієї ночі, ось такої, як ця, просто, без зайвих слів, прийшла до цих покоїв, притулилась міцно й довірливо прошепотіла:

— Пане мій!

Не дошкуляючи, тихо приходила вона до нього. Хоча й признавався, що не кохає її. А Мотря ховала сірі очі під темними віями й тулилась міцніше. А кров молода ж грала, то й не відмовлявся від неї, хоч, може, й варто було. Потому закінчив бурсу, поїхав до Батурина, а там виправи козацькі закрутили, і забулась сіроока далека киянка Мотря, забулись ночі в обіймах її, і лиш вряди-годи, наїжджаючи до Києва, спогадував про неї, і тихо приходила вона до спочивальні, пригорталась, шепотіла:

— Пане мій!

А по тому, як шлюб узяв з Оксаною, не був у Києві жодного разу, і забулась геть прислужниця Мотря, та вона, схоже, не забувала. Від радощів аж сяяла, вся така ж сіроока, рудокоса та приваблива. Не чекаючи дозволу, прилинула до нього, обгорнула теплими руками й прошепотіла тихо, як колись шепотіла:

— Пане мій!

Андрій відтрутився від неї.

— Не треба, Мотре.

У сірих очах промайнув сум.

— Забув ти Мотрю, пане! Дружину кохаєш?

Не відповів, не хотів серця відкривати перед нею, оминув її струнку постать, відвернувся від очей допитливих, що пильно вдивлялись у його лице, й пройшовсь по спочивальні, стягуючи кунтуш та залишаючись у самій шовковій вишитій сорочці.

Мотря обернулася до нього, всміхнулася жалісно.

— А що, Мотре, як ведеться тобі? — запитав перше, що спало на думку, аби не мовчати.

— Добре ведеться.

— Як батьки живі-здорові?

— Живі та здорові.

— А ти? Чи віддана вже?

У сірих очах знов з'явився смуток.

— Ні, пане, одиначка я, — відповіла ледь чутно, вдивилася в лице його, в очі, байдужі до неї, хотіла щось додати, та змовчала, зітхнула тільки важенько й тихо вийшла з покоїв його, нещасна та жалісна в своїм коханні без відповіді. І така несхожа й на Оксану, і на ту, що спала зараз десь в одних з розкішних покоїв великого дому Ковальського.

Уранці снідала Марта на самоті, та їла нехотя, хвилюючись перед зустріччю з Микитою. Полковник виділив їй на охорону двох гайдуків, забравши, на щастя, Ярового з собою. Однак потрібен був хтось, хто знав добре як Київ, так і саму Лавру.

Економ згодився їй допомогти.

— То візьміть Мотрю мою, пані. Хто вже знає Лавру святу, як власну господу, так це моя донечка, бо немає такої неділі, чи то свята, аби не прямувала вона на відправу. І ченці їй знайомі, й ігумен.

Марта звелася на рівні.

— Кличте її!

Мотря виявилась приваблива рудоволоса молодиця років тридцяти. Чемна, з приємною мовою, і не сказати, що служниця, а не панського роду. Щось було в ній все-таки панського, чого бракувало навіть Оксані.

— Пані бажають помолитися в Лаврі?

— Так. А ще знайти там людину, яка, можливо, по осені прибилась у братію. — Марта уважно поглянула в спокійне, немов застигле, Мотринє лице. — Допоможете мені його знайти?

Сірі очі торкнулись її лица поглядом.

— Допоможу.

І вона справді допомогла, ця чемна, трішки байдужлива Мотря. Хутко привела Марту до Лаври, немов не помічала напруженого вигляду дружини свого пана. Привела її до покоїв ігумена, як дружину благодійника Мирона Ковальського, який не жалкував пожертв.

— Мені розповіли, що шукаєте ви котрусь людину, пані, — тихим, звиклим до послуху перед ним голосом запитав Марту ігумен, поважний та дорідний, і очі його уважно поглянули на Марту.

Та приємно всміхнулася.

— Так, шукаю.

— Кого?

— Не певна, що він саме у вашій обителі, одначе ще торік виказував намір свій піти до Лаври Печерської. — Марта помовчала,

розмірковуючи, як би його так розповісти про Микиту, аби ігумен не второпав, які взаємини їх поєднували. — Розумієте, я є дочка диканського священика Сави Красногляда й тільки місяць, як віддана за полковника. А служив у батька в церкві віктарником та півчим парубок із села, Микита Мірошник, що з ним ми дуже товаришували, та по осені пішов він з Диканьки, казав, що до Лаври.

Ігумен помовчав, потягуючи неквапливими рухами свою чорну бороду, потім повільно промовив:

— Є в нас такий, пані Ковальська.

Марта зазорила чорними очима.

— Справді?

— Справді. Прийшов до Лаври по осені, має гарний голос, назвався Микитою Мірошником, гарний хлоп, з руським волоссям та сірими очима.

Марта підхопилась.

— Він же се, він. Ведіть мене до нього.

Ігумен похитав головою.

— Не все так просто, пані Ковальська. Микита зараз є послушник нашої святої обителі, несе послух хорового співу, але вже тепер він готується до постригу Великим постом, тримається суворого посту.

— То й що?

— Йому не гоже нині ні з ким зустрічатися. — Погляд ігумена пройшовсь по її вродливому личку, затримавшись на очах. — Особливо з жінками.

Марта відчула розгубленість.

— Але ж я такечки хотіла його побачити, — прошепотіла вона, а в гадці їй майнуло: «Отже, не судилось їм з Микитою зустрітись, та, може, так воно й на краще». Бо чом же йшла сюди, чому так відчайсно шукала з ним зустрічі? Аби впокоїв її неспокійне серце, аби загоїв рану, яку мала в душі. Але ж її вже віддано іншому, то чом бажалось їй побачити Микиту? Вона й сама не знала.

Ігумен глибоко зітхнув.

— Розумію вас, — промовив і звівся на ноги. — І не зможу відмовити дружині одного з найщедріших наших благодійників. Ходімо, пані.

Марта звела на нього очі.

— Ви відведете мене до Микити?

— Так. Гадаю, що нічого поганого від зустрічі вашої не станеться, тільки пообіцяйте, що не пробудете в нього довго.

— Обіцяю. Спасибі вам.

— Немає за що.

Побіленими коридорами відвів ігумен Марту до далекої келії, замість того, щоб постукати, досить голосно проказав молитву і, коли за дверима глухо відгукнулись «Амінь!», відчинив двері.

— Проходьте.

Марта дещо сторожко ступила на низький поріг і ввійшла в низькі двері.

Опинилась вона в маленькій, мов нірка, кімнатці, чернечій келії, чії стіни були старанно вибілені, вузькі віконця ледь пропускали світло зимової днини, а в кутку тулилось вузьке грубе ліжко, поряд пощерблений невеликий стіл і лава. Ото й усе. І високий худорлявий молодик у старому чорному чернечому одязі, застиг біля вікна нерухомою тінню. Забачивши Марту, що входила до його вбогої келії в сукні з пишними спідницями, здригнувся, сіпнувся всім тілом, сахнувся назад, мов хотів зникнути в тому маленькому віконці, яке виднілося за його спиною.

Прошепотів, наче не вірив:

— Марта?

Він глядів так, мов духа, примару зочив перед собою. А очі, які очі зробились у нього великі на схудлому лиці! Світили вони силою невідомого вогню, були очима водночас Микити, того колишнього Микити, що так гарно та вправно читав Апостола посеред диканської церкви, і очима незнайомця. Та й сам він був, мов незнайомиць, і худе його, суворе лице годі вже було впізнати, але Марта впізнала, і всміхнулась.

— Здоровенький був, Микито!

Мірошник нахмурих високе чоло.

— Здорова. Як опинилась тут?

— Прийшла тебе провідати. А чи ти не радий? — весело відповіла Марта, та в непривітнім погляді Микити побачила, що радий він не був.

Микита затиснув у довгих худих пальцях пасок свого старенького, видно, що з чужого плеча, місцями латаного, підрясника й зітхнув.

— Не треба було тобі приходити, Марто.

— Чому ж? Чи не цікаво тобі, як живеться мені тепер, по тому як покинув мене?

Микита сіпнувся, мов ударила вона його.

— Не цікаво, Марто, — признався щиро, уникаючи її прямого та запитливого погляду. — Я вмер вже для світу вашого грішного, ось у келії отсій і поховав того колишнього Микиту, того хлопа, що прислуговував колись у церкві Диканьки, що на горе звабився вродою чарівної попівни та що гріха собі наробив, що дозволив їй согрішити.

— То для тебе кохання наше гріх, Микито? — дивуючи, запитала Марта, вдивляючись у лице худого суворого незнайомця, в якому лиш трішки можна було розгледіти колишнього Микиту.

— Гріх. Усе наше життя — то є гріх.

— І ти в такому місці сховався, втік від гріха в монастир?

— Утік. Аби вимолити й себе, і тебе.

Марта промовчала, роздивляючись Микиту, який вперто уникав її поглядів. Зведе хутко, мов крадькома, очі та й опускає. Тільки вуста строгі, тонкі та бліді над темно-русявою бородою ледь помітно ворушилися, певне, шепочучи молитву. І раптом увесь той біль, що накопичувався у серці її від дня його втечі, уся образа покинутої від коханого жінки, вийшли зовні. Чорні очі палахнули.

Підійшла до нього, болісно покривилась.

— Погано ж ти, Микито, молився, — кинула з гіркотою прямо в лице цього схудлого, незнайомого Микити, зловтішно завваживши, як здригнувся він, поморщився, мов від болю. — За себе, либонь, ти на тих молитвах тільки й гадки мав, за себе лишень молився. А за мене, Микито, ти подумав? За ближнього свого, як у заповідях сказано, чи мав ти гадку? Покинув мене на гнів батькові, прокльонів його настрашивсь. А гніву його, що мав пасти на мене, ти не страшився? Чи то тобі байдуже, байдуже, що там зі мною батько зробив, до страждань моїх байдуже? А чи ж подумав ти, Микито, що могла не сама я лишитись у Диканьці після втечі твоєї?

Великі очі на мить зустрілися з нею поглядом.

— Не сама?

Геть не зрозумів!

— Так, не сама. — Марта гірко всміхнулася, торкнувшись рукою пухлого свого черева, що ховалось під розкішним оксамитом панського вбрання. Микита прослідкував за її руками поглядом, і відразу ж

почервонів, прикрив сором'язливо очі. І ще більш розгнівив тим Марту, бо ж не стидався, не червонів, коли обіймав її в хаті Кочубеєвій. — Дитя я мала від тебе, Микито, не саму ти мене лишив у Диканьці, тікаючи. Дитя своє кинув.

— Що ти верзеш? Яке дитя? — спохмурнів Микита, з недовірою поглянувши на її плаский живіт, що мав уже бути досить великим.

— Наше дитя.

— І де ж воно?

— Де? — знов розлютилася Марта. — А то ти в батечка мого запитай, у того брехливого ієрея, який з амвона такі проповіді віщує, що довірливі бабасі ледь не ридають, а все ж то є омана, всі його слова. Ти ж хочеш, Микито, знати, де наше з тобою дитя? А немає його, вбито його тією рукою, що звершує служби Божі.

Микита знову недовірливо поглянув.

— Чи сповна ти розуму, Марто?

— Гадаєш, що збожеволіла? Та ні, хоч, може, й була близькою до того, та Бог милував. І не косуй оком недовірливим, правду я тобі кажу, пам'ять про моє дитятко збрехати не дасть. І не збожеволіла я, хоч серце немов вигоріло, почорніло геть. А згадаю, як тримала мене батьківська рука, аби витравити з мого лона твоє, Микито, дитя, так і холоне все всередині мене від лютої, страшної ненависті.

Микита побожно перехрестився.

— Борони тебе Господь, Марто, від такої люті, від ненависті, то ж бо є почуття пекельне, диявольське, й гріх тобі є великий тримати в серці ненависть на рідного батька.

Марта розлючено засичала.

— Гріх? Мені гріх? Та що ж то ви всі гріхи на мою бідну голову пхаєте, що ж то лише мені одній усе гріх та й гріх, а йому ж то як? Чи не гріх було йому травити дитя?

Микита зітхнув.

— Кожен сам відповідатиме за свої гріхи, і твій батько теж. Але то вже його гріх, а ця ненависть є вже тільки твій гріх.

Марта охолонула трішки, вже спокійнішими очима поглянула на високу постать Микитину. Він стояв прямий, немовби геть байдужий до звістки про своє дитя, що його витравив її батько. А може, й справді байдужий, може, це лишень для неї горе незабутнє — втрата власного

ненародженого немовляти, а Микита й не жалкує, бо поховав себе колишнього.

— І не жалкуєш ти, Микито, за дітям нашим? — запитала тихо, мов через силу витискаючи з себе слова та боячись почути відповідь.

Микита знов перехрестився.

— Та я й не знаю. Хоча що ж його жалкувати, коли зачали ми його в блуді, і народилося б воно з гріха нашого, понесло б у життя своє кару за наш блудливий зв'язок, і страждало б неповинне створіння. А так померло й мук не зазнає в цьому світі.

Марта вражено сахнулась.

— Микито, як можеш ти отаке казати? Се ж дитя твоє!

— Немає тепер вже для мене мого дитяти, відкинувся я вже всього земного та минулого, померло воно в серці моїм, лишилося в мені колишнім, заснуло вічним сном, аби ніколи не прокинутися до життя.

— І жалю до дитини не маєш?

— Не маю. Не на легке життя народилося б воно.

— І ти б не повернувся до мене, якби дізнався про нього, якби народилося воно, не кинув би отсі сумнії стіни?

Микита мовчав, немов заскочила вона його цим питанням зненацька, а відповіді він не мав. Та потім відповів, мов холодом повіяв у серце.

— Ні, не повернувся б. Маю замолити наші гріхи.

— Та вже свої замолуй, грішнику, а я якось довікую своє понівечене життя й без твоїх молитов. — Вона похитала головою, з грізним виразом, з гіркотою поглянула в застигле лице Микитине. — А я ж прийшла сюди з надією, що зможеш ти заспокоїти моє вистраждане серце, що спільне горе об'єднає нас як не коханців, то хоч як батьків, які втратили дитя. Та, бачу, марно шукати в тобі, Микито, співчуття, бо ти не той Микита, якого я знала.

— Не на добре ти прийшла, тебе диявол сюди привів, аби занепокоїти моє серце перед постригом, миру мене позбавити. — Він поморщився. — Тільки не збагну, чому отець ігумен упустив тебе до мене? Що ж такого сказала ти, що порушив право?

Повновиді вуста Мартині покривились.

— А його вразило ймення мого мужа, щедрого благодійника.

— То ти заміжня? — Марта з гіркотою постерегла, що новина про її заміжжя вразила та зацікавила Микиту більше, ніж звістка про дитя.

— Продано мене дядькові літньому, як і моїх сестер.

— Мені шкода тебе.

— А не бреш! — засичала розлюченою кішкою. — Було б тобі шкода, не втік би до монастиря, не кинув би на поталу батькові.

— Він же грозивсь тебе проклясти!

— А я й так від нього проклята! Та я самою долею проклята, як і мої сестри. Як ти не збагнеш, Микито, що в тобі була моя надія на щастя, на життя справжнє та щасливе, а не на те існування, що маю я нині. А тепер... Що знаєш ти про страждання мої, про життя поряд з мужем немилим?

Микита мовчав, і тільки вуста його ледь помітно ворушилися в молитві, а ясне зимове сонце за спиною било в маленькі віконця, золотавим робило і його волосся, й цю кімнатку вбогу та малу.

— Багато в тебе, Марто, в серці злості й ненависті, — нарешті промовив він. — І на мене ти тримаєш злість та образу, проте не розумієш, що помилкою було те наше почуття. Я ж із дитинства мріяв опинитися в сих стінах, з дитинства готував себе до того, що колись настане день мого постригу в ченці, і та мрія вела мене через життя, мов зірка волхвів до немовляти Христа. Та диявол не спав, намовив він тебе спокусити мене, і пропав я, лиш гіркотою озвалася в серці заповітна мрія про монастир. Та коли ж батько твій прохопився про кровне своє прокляття, тоді я зрозумів, що Господь не відмовився від мене до кінця. — Він глибоко зітхнув. — Не подумай, що був тоді для мене легким мій намір покинути тебе, кохання до тебе боролось в моїм серці з любов'ю до Творця, але страх, що через мене тебе буде проклято, змусив мене таки обрати остаточне рішення.

Марта відчула, як ображено затремтіли її вуста.

— І ти не жалкуєш про се?

Микита звів на неї очі, та не він вже глядів у її очі, а прямим та пронизливим поглядом позирав незнайомець той суворий.

— Не жалкую.

— Хоч за відвертість спасибі.

Знов поглянув, гостро та наполегливо.

— Покайся, сповідайся в тому, що тримаєш на серці, Марто, бо надто багато зла, моя люба, маєш, воно аж віє з очей твоїх, убиває твою душу.

— А вона в мене окаянна.

— А треба, щоб була покайнна.

— Ні, не можу!

Микита прикрив на мить сірі очі.

— Я молитимусь за тебе!

Лице Марти покривилось.

— Молися вже краще за себе, — кинувши з погордою, вийшла з келії, залишивши самотнього батька свого ненародженого дитяти, своє перше кохання, й широкі спідниці її тихо зашурхотіли по грубій долівці коридору.

Навіщо приходила? Навіщо шукала зустрічі з ним? Навіщо повірила слабкому голосові надії в те, що можна ще воскресити минуле, що в Микиті ще залишились почуття, які допомогли б їй.

Наївна! Геть наївна!

Лишень про себе думав він, лишень спасіння власної душі турбувало його найбільше, навіть за дітьми не жалкував, та жалкував за гріхами, що проти спокуси не встояв. Ото й весь тепер Микита.

Мотря чекала на неї біля лаврської брами.

— Знайшли, пані?

Марта важко зітхнула.

— Знайшла.

І ні слова більш не відказавши, рушила геть, аби подалі від тих стін, які поховали в собі її Микиту, того любого та милого серцю, що так гарно читав Апостола та Псалтир, що цілував її пристрасно в хаті Кочубеєвій, забувши про зарокі свої давні податися в ченці, що людиною був, живою та пристрасною, а не цим холодним бовваном, який зустрівся їй у Лаврі. І його, того, що зостався в убогій келії, вона майже ненавиділа, як і батька, а може, й дужче, за безжальність його до дитини, за холодні слова. Не розумів, не зміг зрозуміти, що серце її зранене потребувало лишень тепла співчуття, ласкавої ніжності, з якою б обійняв, розділив горе.

Не зміг! Не зрозумів!

Біля брами кинулась до неї, уздрівши заможну панію, ціла купа нещасних та покалічених жебраків, заголосили жалібними, протяжними голосами.

— Подайте, пане! На хлібчик подайте!

Марта розгублено дивилась на брудні, почорнілі долоні, що жадібно тяглися до неї, торкалися її розкішних шат. Деякі з них не

мали одного, а то й кількох пальців. Далі дивитись було лячно. Та й не звикла була вона до жебрацького люду. В Диканьці не було таких, а деколи заскочить який нещасний, то батько зараз наказує старості гнати такого геть. Мама тільки зітхає та потайки дає прохачеві. У Батурині ж до церков вона не ходила.

А тут. Як багато їх було тут, і всі тягнулись до неї з жадібними долонями та жалібними виразами облич, а їй і соромно було признатися, що й поганого копій з собою не має. Аж ось наскочили гайдуки полковникові й почали відганяти усю жебрацьку братію від пані своєї, та ще й батогами.

— Руки геть! Не чіпати пані!

Марта застигла, мов умерзла в засніжену землю.

— Що ви робите? Не чіпайте їх! — крикнула, отямившись нарешті.
— Це ж нещасні люди. — А в думці: «треба б за невинну душу дитяти свого подати, та що? Мотря теж без грошей, хіба в гайдуків попрохати».

— Що тут сталося?

Андріїв голос, що пролунав раптово за спиною, змусив Марту здригнутися й повільно озирнутись. Не бачила вона, яким світлом осяялись сірі очі Мотрині, як засвітилася вона вся, угледівши пана свого на білому коні, і як згасли ті очі, коли помітила погляд пана коханого, прикутий до вродливого лиця його мачухи молодії.

Один із гайдуків хитнув головою на жебраків.

— Геть знахабніли, пане Андрію! Трохи пані не турнули.

Марта зиркнула на нього зле.

— Та й дарма. Вони нещасні люди.

Андрій нахмурився.

— Жебраки, Марто, можуть бути небезпечні.

— Господи, та яка ж від них може бути небезпека, Андрію? — захитала вона недовіжливо головою. — Поглянь на сих нещасних людей, я зроду не бачила стільки каліцтва.

— Нині війна!

— А люди тут до чого? Ти лише поглянь, Андрію, молоді ж іще. У того руки бракує, у того ноги. А в мене, на сором, навіть грошей на милостиню немає.

Андрій простягнув їй мішечок.

— Візьми!

Зраділа, мов дитина подарункові, зазорила у вічі сяючим поглядом, не тямлячи, як сильно вразила серце його, і хутко кинулася спорожнити той мішечок у жадібно простягнуті брудні долоні, а гайдуки метушилися поруч, пильнуючи, аби не заподіяли схвильовані жебраки шкоди пані.

Андрій поглянув на Мотрю.

— Ти супроводила її до Лаври?

Мотрині очі на коротку мить торкнулися поглядом його очей, та, завваживши в них байдужість до неї, опустили долу.

— Я.

— Довго молилась?

— Майже й не молилася.

— А чого ж до Лаври йшла?

— Ченця, чи то послушника шукала.

— І знайшла?

— Каже, що знайшла. Ігумен допоміг.

Коли Марта з порожнім мішечком обернулася до Андрія, той вже стояв біля свого коня й глядів на неї якимось непевно. Вона зблизилася, ссайнула вдячною усмішкою й прошепотіла:

— Дякую.

Андрій ніяк не відповів. Дивний та гарний стояв біля свого коня, такий, що хоч днину Божу милуйся ним, а все одно не намилиєшся, а сині очі вмить поглянули пронизливо.

— Помолилась?

Марта опустила очі.

— Помолилась.

— То ходімо ще разом помолимося, — рвучко проказав, хапаючи за руку, мов і не паня була, а звичайна дворова дівка.

Марта спробувала вирватись.

— Пусти! Не хочу я більше молитись!

Та Андрій наче не чув, мов глухий, сунув до воріт Лаври, покинувши коня на гайдуків. Марта пручалася, намагалася вирватись, але мусила тягтися за ним. А він навіть не озирався, допоки не привів до маленької порожньої церковки, ген у кінці лаврського дворища, і як тільки віднайшов? Гарна то була, хоч і маленька, церква. Перед суворими образами горіли лампадки, чутно було слабкий дух ладану.

Андрій поставив її навколішки перед образом Спасителя.

— Кажи, чи віруєш у Бога? Убоїшся перед святими образами неправду сказати?

Марта розгублено глипнула чорними очима, не тямлячи, до чого веде він оцю мову.

— Вбоюся.

Андрій наблизив до неї своє гоже, чисто голене лице, і сині очі, такі близькі тепер, зазирали в її очі наполегливо та з силою, неначе вимагали чогось тим поглядом пронизливим.

— Заприсягнися, тут, перед святими образами, у стінах стародавньої святої обителі заприсягнися, що не зраджувала ти батька, що не така є, як Оксана, і той поцілунок з Яровим нічого для тебе не значить.

Марта мовчки дивилася в його напружене лице й згадувала Микиту, його гіркі для неї слова, і серце її захолоде тягнулось до тепла, що точилось із синіх очей Андрієвих. Якесь передчуття ледве чутно шепотіло їй, що в ньому, саме в цьому високому дужому красені, в ньому єдиному у світі віднайде вона заспокоєння для свого серця непокоїного, і він один зможе загоїти її глибоку рану. Не той, що зостався в тісній убогій келії, дожидаючись чернечого постригу, хто відтрутив її від себе холоднуватими словами не виказаного докору, а цей, хто хвилював з першої зустрічі, в обіймах якого вона оживала, і поряд з яким мстиве зло в серці слабшало. Кохання своє перше до Микити, яке ще крилося в закутках серця, лишила вона там, у келії послушника Микити, воно конало разом із колишнім Микитою. І певне зараз, у цю мить, потопаючи в тих наполегливих очах чарівливих Андрія, зрозуміла вона те, що хотів виказати послушник Микита. Він не був її долею, і покликання його в цьому житті саме в чернецтві, для того він і народився, до того його кликало серце в дитинстві, а те почуття їхнє, воно було випадковим та хибним, густо замішаним на її бажанні вирватись від батька й не повторити долі сестер. А проте не оминула вона долі, й дістався їй найзаможніший чоловік із поміж усіх зятів батьківських. Зробився мужем, аби подарувати зустріч із ним, з Андрієм.

Вона відчула, як тепло його очей відігріває її серце.

— Навіщо? — тільки й запитала, вже готова відкрити йому своє серце.

Андрій доторкнувся пальцем до її ніжного лиця, провів ним по холодній від морозу щоці й прошепотів:

— Аби заспокоїти моє серце.

Марта відчула на своїх очах сльози.

— Присягаюсь.

А потім, мов потік повноводої весняної ріки, полилися з неї швидкі та, можливо, не надто зрозумілі слова признання, признання в тому, що наболіло на серці. Можливо, Ганна й мала слухність, коли казала, що їй треба до сповіді, але не перед батюшкою сповідалась вона зараз, а перед людиною, тільки місяць як знайомою, і слухав він тихо та уважно, і тільки сині очі його замислено гляділи на її вродливе лице.

— Усе тобі розповіла, — промовила Марта нарешті втомлено, підіймаючись із колін. — Суди тепер мене, як тобі забажається, але я все вилила з серця, нічого перед тобою не приховала. Напівмертвою приїхала до Батурина, й не знаю, чи зможу ожити коли. Я прийшла сюди, сподіваючись підтримки, втіхи віднайти в Микити, та не віднайшла. — Вона скинула оком на його мовчазну постать. — Чи повіриш, що сама собі огидною була, цілуючись із Яровим, кокетуючи з іншими, та жага помсти сильнішою була, пекла мене, мов вогнем, вимагаючи хоч якось помститися та дошкулити. І тільки ти, ти один стримував мене від зради. Чи віриш?

Андрій поглянув їй просто у вічі.

— Вірю.

— І не засуджуєш суворо?

— Судити владу має лиш один Господь, — тихо відгукнувся Андрій, обвівши очима постать її, закутану в хутра й самотньо застиглу посеред маленької церквочки, таку нещасну та сумну під святими образами. Руки самі потягнулись, аби обійняти, приголубити та захистити. Марта тільки тихо зітхнула, поглянула блискучими від сліз очима й пригорнулася до нього, прагнучи розради й тепла, відгуку живого серця.

Андрій поцілував її в чоло.

— Поплач, любя, не стримуй себе.

І вона плакала, ридала вголос, виливаючи зовні те, що труїло її серце. І сльози лилися так свobodно, і зовсім поряд чулось дихання Андрієве, сильні, могутні удари його серця. Було так покійно й затишно.

Марта звела на нього заплакані очі.

— Дякую.

Усміхнувся тільки у відповідь, обтер сльози з її блілого лиця, а потім поцілував у солоні від сліз губи, ніжно та благоговійно, так, як цілують завше святі образи.

— Пробач мені, — прошепотів стиха у напіввідкриті вуста, — пробач, що ображав тебе, не розуміючи, як ти страждаєш, бідне дитя.

З Лаври виходила Марта просвітлена та втішена, відшукавши заспокоєння серцю там, де й не сподівалася, — в обіймах Андрія. І наче світ по-іншому поглянув на неї, а чи то вона сама побачила світ інакшим, і мов сонце осяяло її всю. І в щасті своєму не помітила сумних, наповнених болем очей служниці Мотрі, котра тільки поглянула на них, як зараз усе зрозуміла. Не помічала Марта нічого, йшла додому, мов у білім тумані, поряд з Андрієм, котрий не сів на коня свого, а пішов поряд неї, високий та сильний, хоча й не її. Та про то Марта намагалась зараз не думати. Ні, не могли ті гадки затьмарити щастя цієї хвилини, тільки не зараз, коли так хороше було йти удвох з Андрієм вулицями засніженого Києва, мовчки йти і розуміти, що навіть ця мовчанка надає незвичне відчуття щастя. Нехай там, у розкішнім домі й чекає на неї милий муж, а десь у Батурині залишилась його дружина, то неважливо було, зараз вона щаслива.

Другим тижнем Великого посту полковник Ковальський дістав від гетьмана Мазепи наказ прибути до містечка Жовкви, у якому стояло царське військо. Наказ цей він одержав у Києві, з якого ще не виїхав, затримавшись на прощу в Лаврі. Весь тиждень перший Великого посту він щодня відвідував довгі, виснажливі відправи у Лаврі, молився довго та ревне, і Марту брав із собою, а та йшла скорше не за покликом серця чи душі, а тому, що так треба, що чоловік наполягав, що звикла за довгі роки до відправ тих виснажливих, до тиші та суму вбраної у чорне церкви, проте від сповіді та покаєння ще відмовлялась.

Андрій теж ходив на відправу, мовчазний та сумний, він часто довго молився біля образу Спасителя, і Марта відчувала, що молиться

він за неї, за те, як бути їм далі, й за батька свого молиться, бо жалкує його. А ось вона свого не жалкувала, і зрозуміти Андрія не могла. До причастя не йшла, та й зло тримала й на батька, і на чоловіка ще, тільки посту дотримувалася, хоч бажання не мала, а їла картоплю без олії, простий борщ, а перші три дні, з полковникового наказу, подавали тільки хліб та воду.

Наступного тижня полковник мав їхати.

Увійшов до вітальні, де сиділа Марта за вишиванням, похмурий та невдоволений, зі стосом паперів.

— Коли повернуся, і сам не знаю, — промовив, позиркуючи на дружину, незвично тиху та покірливу, з вишиваною сорочкою в рученятах. — Ти, може, й гадаєш, що час вже повертати до Батурина, але я б не хотів поки що залишати тебе в столиці без мого нагляду, не хочу давати волю отим псам шолудивим, а особливо ж небожеві. Тому краще буде, щоб ти залишилась у Києві, та не сама, не радуй своєї блудливої душі. З тобою буде Андрій.

Марта опустила очі, сховала густими віями спалахнулу в них радість, аби не вгледів і не зрозумів чого, та полковник відвернувся вже, щось заклопотано шукав у паперах, а потім озирнувся, поглянув гостро.

— Чого мовчиш? Чи згодна?

Марта кинула на чоловіка холодний погляд.

— А хіба ж мене хто питався коли?

Нічого не відповів, мов і не чув, був поряд, а гадкою майнув десь далеко, либонь, від'їзд до царя обмірковував, можливо, й боявся, бо ще батько розповідав, що дуже ярий був цар Петро, жорстокий. Як розлютується, то під люту руку може й людину до смерті забити — бо сили в тому велетні — на десятьох вистачить, і всі бояться та тремтять перед царем, а найстрашніше не догодити йому. Хоча, кажуть, що ясновельможного пана гетьмана Івана Степановича цар поважає, і за розум його, і за освіту європейську, та й за гроші, що їх Мазепа мав багато й не шкодував для царя. Але ж Ковальський, хоча й має заможність не меншу від гетьманської, та все ж не гетьман, а цар вдачу має мінливу, ось і дрижить полковник. Промов що не до вподоби цареві, враз ухопить батога та так відходить, що й кісточки вже немолоді затріщать. Ото й нервувався, та ще й непокоїла думка, що має залишити зрадливу дружину. Було на гадку спало взяти її з собою до

Жовкви, та щойно глянув на вроду звабливу дружини, від задуму того й решток не лишилося. Те, що цар Петро полюбляв гарненьких жінок, ні для кого не була таємниця, а варто було тільки тому витрішкуватому бабію поглянути на вроду молоді пані полковниці Ковальської, невідомо, до чого це могло спричинитися. Марта за цей тиждень, незважаючи на піст, неймовірно розквітла, а ну ж як припаде до царського ока, фавориткою зробить, ще й до Москви забере, а ти, пане полковнику, май лиш згадку про молоду дружиноньку, якщо голову ще вбережеш на плечах. А полковник, хоча й гнівився на дружину, лютував на її оману з батьком, та все ж утрачати її не бажав, знав, що з часом гнів його втишиться, а потім знов повабить його до знадливого молодого тіла дружининого.

Гадав-гадав, що діяти, і здумалось йому залишити дружину в Києві, а щоб не втнула чогось дурного, і Андрія залишити з нею. До сина, як не дивно, полковник Марти не ревнував. Знав, яку оскому нагнала йому зрадлива Оксана, бачив, як холоднуvато та непривітно ставився він до молоді мачухи, та й не дивина, бо ж вдачею блудливою скидалась на Оксану, от і заспокоїв себе, що залишає дружину в надійних руках.

Через день і від'їхав, задумливий та стурбований. На прощання притулив до себе холодну, мов зимова днина, дружину, поцілував у вуста байдужі, бездушні якісь та крижані, зазирнув у чорні очиці ворожі.

— Дивися мені, — проказав погрозливо, обійняв Андрія й важкою, втомленою ходою попрямував до саней. Майнув рукою, гайдуки вишикувались у стрункий ряд. Яровий востаннє блиснув чорними очима з-під шапки, й вони рушили з місця.

Поїхав полковник у Жовкву, залишивши дружину господинею у великім, розкішнім домі. Чи не вперше за місяць опинилась Марта на волі, закуштувавши солодкого смаку тієї вже трохи забутої свободи, того дива, коли не було поряд обридлого чоловіка, а був лишень коханий.

Андрій!

Медяною спокусою ворухилось навколо них двох гаряче натоплене коминами повітря у великому будинку. Вони залишились самі, якщо не вважати на прислужників. Немає вже поряд її чоловіка, немає перед ким ховати ті почуття сокровенні юні, що линули з її

серця й просились на вуста тихим признанням, крутячи світ їй, мов кріпке, витримане вино.

Андрій!

Того вечора вони вечеряли тільки вдвох, скромною, пісною вечерею. Марта майже не відчувала смаку, надто була схвильована та напружена. Знала-бо, відчувала, що ночі цієї не залишиться самотня в своїх покоях, що ще до того, як зійде сонце на нову днину, вони з Андрієм прокинуться коханцями. Ні, він жодним словом не прохопився про те, навпаки, мовчав, і чоло його вряди-годи хмурніло, мов тривожило щось. Марта знала, чому він хмуриться, знала, що непокоїть його провина перед батьком за те, що краде дружину в нього, але знала й те, що не зупинить його вже сьогодні та провина.

— Час спати, — проказав повільно, коли остання страва зникла з тарелів, і поглянув гостро, примусивши серце її закалататися.

Відважно поглянула в сині очі.

— Так, час, — відказало тихо, підвелась на рівні ноги й відійшла від столу під поглядом його палким та пильним. Чути було кроки та перемовини прислужників за дверима їдальні. Вона знала, що зараз він і пальцем її не торкнеться. Не зараз і не тут, а згодом в одній зі спочивалень упаде вона в його обійми, найжаданіші для неї в цілім світі. Поглянула, як підвівся, кинула, немов байдуже: — Добраніч!

— Добраніч!

Пішла з їдальні, велична та горда, чуючи за спиною обережні його кроки. А в коридорі другого поверху, де нікого вже не було й панувала напівтемрява, ухопив раптом її гарячими долонями, обернув до себе, покірливу, ніжну та тремтячу, підхопив на руки легко, мов пір'їнку, й пригорнув до свого серця міцно-міцно.

— Марто!

— Андрію!

Припала до нього, обхопила рухами шию й довірливо поклала голову на плече. Йому, лишень йому одному в цьому світі вона належить. Допитлива напівтемрява цікавим оком поглянула на дві постаті, що зникли за дверима спочивальні, й лише там дозволила Марта собі, в його покоях, потягнутись вустами до його вуст, припасти до нього в довгій поцілунку.

Андрій опустив її на долівку.

— Марто! Грішне ми з тобою діємо!

Вона затулила долонькою тверді та гарні вуста, що їх зараз цілувала.

— Мовчи! Мовчи й не край свого серця. Немає для нас зараз нікого й нічого, а є лишень ти і я, та ще ніч оця, наша ніч, що доля її дарувала. — Вона поморщила гладке чоло. — Твій батько вічно в тій Жовкві не протримається, повернеться й вкраде у нас наше щастя, бо це він крадій, а не ти.

Андрій похитав головою.

— Дурна!

— А чому ж?

— Бо грішити не боїшся.

Вона палахнула у відповідь чорними очима.

— Не боюся. А ти ж боїшся?

— З тобою — ні! — признався тихо й знову підхопив на руки та опустив обережно на своє широке ліжко.

У раї тепер прокидалася кожного ранку Марта, і коли благословлялося на день, схилялась над Андрієм, що спав, довго вдивлялась у спокійні, ослаблі в сні риси його мужнього лиця і впевнялася, що кохає його, кохає так, як не кохала Микиту, кохає почуттям глибоким, сильним та страшним. Страшним тому, що невідомо, яке в нього майбутнє. Вона заміжня за його батьком, він одружений зі своєю пихатою Оксаною, й невідомо, що чекає на них за декілька днів. Навіть якщо митрополит розвінчає його з дружиною, Марта не була певна, що Мирон погодиться на розлучення. Ні, твердою батьківською рукою була вона міцно прикута до ненависного полковника кайданами шлюбу, і єдине, що могло розбити ті кайдани, — то була смерть. Смерть одного з них. Та хоч полковник і мав досить поважний вік, невідомо було, скільки він ще проживе. Он у Ганни Мозолевич і не мислить помирати, хоча й старіший від полковника, а живе, дідуган.

І оце її кохання теж прокляте, понівечене важкою батьківською рукою, і солоду від нього в ось таких украдених ночах тільки та днина, коли чоловік у від'їзді, коли вони з Андрієм тільки вдвох, і вона належить йому також цілковито, як і він належить їй. А проте час такий швидкоплинний, ось, здається, тільки вчора від'їздив полковник на санях своїх від дому, а вже минувся тиждень, і не знати коли, може, вже й завтра, мав повернутися. І серце Мартині чуло, чуло те, що раю

цьому з Андрієм укупці наближається кінець, і близький час той, коли у двері ввійде полковник, муж її вінчаний, і зажадає любощів від неї, дружини своєї, і терпи знов обійми його небажані, заплющуй очі, коли схиляється над тобою лице огидне, і стримуйся, аби не дати драла, коли цілують тебе немилі вуста. А як терпіти все оте тепера, коли скуштувала вона справжнього кохання в обіймах Андрієвих? Млосно й недобре робилося Марті від таких гадок. І заснула в глибинах серця ненависть ізнов підіймала голову, знов прокидалась, аби пекти її не тільки за втрату дитяти, а й Андрія. І ненависть ця бажала смерті панові полковнику, сичала в серці, що краще б йому було згинуту в котромусь бої зі шведами, згинуту й лишити її вдовицею, вільною та незалежною. Грішними були такі гадки, що зміями копошилися в її серці, та все ж вони існували, вони виринали з таких глибин єства, що й сама людина часом не все про них відає.

Десятого дня опісля від'їзду полковник надіслав до Києва гінця з повідомленням про те, що з Жовкви має наказ повертатись до Батурина, і їм з Андрієм належить вже завтра рушати до столиці.

Андрій спохмурнів, одержавши цю звістку, поглянув на Марту, яка безсило опустилась на канапку.

— Ось і зайшло сонце в нашім раю, — відгукнулась вона ледве чутно, а потім не стрималась, звелася з канапи й горлицею прилинула до Андрія, зазирнула в очі його сині, рідні та кохані, що зорили медяною ніжністю до неї, обійняла та зашепотіла швидко та гаряче: — Як хочеш суди мене, навіть проклинай, а ненавиджу я твого батька, так ненавиджу, що ладна смерті побажати, аби тільки бути вільною від нього.

Андрій похитав головою.

— Заспокойся, люба.

— Не можу.

Він поцілував її тремтячі, гнівливі вуста.

— Я не хотів непокоїти тебе завчасно, але наприкінці березня маю одержати звання полковника й виступити зі своїм полком до Польщі.

Марта зжахнулась.

— Андрію!

— Та ти пожди! Повернись, якщо ж Господь дасть, живим, то відразу ж приступлю до батька, бо не в моїм розумінні осе так критися

та оманювати, усе йому розповім про кохання наше й попрошу відпустити тебе.

— А чи відпустить же, Андрійку?

— Сподіваймося, бо що нам ще залишається робити?

А нічого! І слова його ці цілющою силою пролились на серце Марті, бо не безнадія тепер примарою вимальовувалась попереду життя, а хоч поганеньке, та сподівання, що, може ж, зглянеться над нею таки ласка Господня, й дослухається полковник до слів синових, хоч не її, а його зрозуміє, і одне вже це сподівання додавало наснаги до життя.

Андрій знову поцілував її й важко зітхнув.

— Треба починати збиратися в дорогу.

Марта покривилась, мов від болю.

— Андрійку!

— Цить, не плач, усе буде добре, — ласкаво промовив, колисаючи в обіймах, мов дитя маленьке. Потім підвівся. — Піду.

Вийшов, залишивши Марту наодинці із сумною, невеселою задумою. Пройшлась вітальною світлицею, торкаючись речей, підійшла до вікна, визирнула на Дніпро, що був іще скутий полоном товстої криги, хоча невдовзі мав вивільнитися, втім, вона цього вже не ввіє, на Сейм поїде. Поїде і покине цей будинок, що єдиний, на відміну від батуринського двору, запам'ятає господиню свою щасливою, і мало не кожен куточок його зостанеться напоєним тим щастям, котре дізнала вона в його стінах. А там, на розкішнім дворі в Батурині, знов стане вона панею полковницею, і не будуть очі її вже зоритися від щастя, й не прилине вона горлицею в обійми Андрієві.

Сумно, як то все сумно.

У двері тихенько постукали.

Марта з жалем зітхнула, відійшла од вікна.

— Увійдіть!

У двері просунулась Мотря. Бліда, блідіша за звичайне, у чорному вбранні, в котре одягнена від початку посту, зі скорботним та жальним лицем. Увійшла тиха, мов подих вітру, поглянула уважно.

— Дозвольте, пані?

Марта всміхнулась.

Ця Мотря, спокійна, виважена, досить розумна молодиця, подобалася їй від першого погляду, ще як до Лаври водила. Така вона

вже чемна й слова супроти панів не кине, а сама мов щось панське в образі своїм має.

— Проходь, — промовила Марта майже ласкаво, і Мотря наблизилась, та відчувалась у постаті її ледь помітна напруга, а в очах заचाївся лихоманний блиск. — Чи сталося що, скажи?

Мотря зітхнула.

— Сталося. Чула, пан Андрій наказав збиратися.

Марта спохмурніла.

— Так. Полковник повертає до Батурина, і ми також маємо повертатися. Та ти кажи, що в тебе сталося?

Мотря помовчала, позираючи на Марту сірими своїми, уважними очима, мов не важачись промовити те, з чим прийшла до своєї пані. Чогось вагалася вона, боялася якогось важливого кроку.

Нарешті зважилась, промовила:

— Прийшла, аби звільнили ви мене.

— То ти йдеш, Мотре? — вразилась Марта, бо й батько Мотрин був тут економ, і мати слугувала, а саму Мотрю Марта була вже ладна забрати з собою до Батурина, бо дуже вже до серця припала вона їй.

— Іду, пані.

— Але чому ж? Чи кривди якої ми тобі завдали? То вже пробач, а я ж, признаючись, скажу, що мріяла тебе з собою до Батурина забрати, дуже ти вже, Мотренько, до серця мені припала, залюбки б узяла тебе в свої покоївки, а ти он як. А чи, може, знайшла собі де ліпшого місця? Та й я, повір, не зобидила б тебе, Милашку мою попитай.

Мотря похитала головою.

— Вірю я вам, пані. Та через інше йду від вас. — Вона помовчала, аж потім додала: — В черниці маю намір, постриг прийняти, і йду в монастир.

Марта здивувалася. Гарна, миловида Мотря ніяк не бачилась їй черницею, хоча й була побожна, постійно ходила на відправи до Лаври, та то одна річ, а зовсім інша — іти під чернечий постриг. Хіба ж не має в неї коханого, чи, мо', через нещасливе кохання тікає від світу, бо вже літа має не дівочі, а досі не заміжня.

— Що ж ти, Мотре? — запитала тільки, аж Мотря, ось така спокійна та тиха, враз заплакала, нещасними очима поглянула на розгублену Марту й заговорила, швидко та гаряче, мов боялася слів своїх.

— Я довго вагалася, пані. А зарік дала давно, бо кохаю десять літ без відповіді, десять літ горить у стражданнях серце моє, та все надією марною живе, що ось прийде день, і погляне новим оком на мене коханий, і взаємність до почуття мого зазорить в очах його синіх. Навіть коли почула, що шлюб він узяв із котроюсь панночкою, ще вперто чіплялась за надію тую марную, а не бачилась із ним більш як два роки, й зарік дала собі, що як довідаюсь, що покохав він дружину ту свою, то піду в черниці, бо ж немає для мене життя з іншим, окрім як із ним, а в монастирі гріхи хоч замолю й за нього до останнього подиху молитися буду.

Марта співчутливо подалася вперед.

— То... кохає він дружину свою? — запитала, а сама подумала, яка ж нещасна ця Мотря. Стільки років кохати людину й знати, що є без відповіді, пусте твоє почуття, і той, кого любиш багато років, геть байдужий до тебе. Вона хоч певна в коханні Андрієвім, хоча б чула освідчення його, бачила почуття в його погляді, і хоч не належить йому, та все ж він кохає її. А Мотря? Бідна, нещасна жінка.

Мотря відповіла сумним поглядом.

— Не дружину, а іншу.

Марта вразилась.

— То є ще й інша?

— Є, — прошепотіла Мотря, і біль занув в очах її великих, — і на власні очі я побачила, яким коханням зазорили очі його, коли вбачив ту біля лаврської брами. Чужа дружина вона, належна його батькові, та то дарма, кохає мачуху він свою, а я маю піти геть, не стати на заваді.

Марта задерев'яніла, видихнула вражено:

— Мотре?!!

— Так, пані, кохаю я свого молодого пана Андрія. Повірте, щиро кохаю, хоча й боронилася раніш від того почуття, та ви теж його любите, тому й маєте мене зрозуміти, що почуття се є сильніше від нас.

— Пробач, Мотре.

Мотря похитала головою.

— Мені немає чого вам пробачати, бо немає вашої провини в тому, що я дозволила собі покохати свого пана. Так вже сталося, що кохаємо ми одного чоловіка, та вам поталанило більше, бо саме вас він покохав.

Марта зітхнула.

— Який вже там талан, Мотре. Я не йому належу, я... я лишень коханка, за що можеш засуджувати мене гірким судом, я, Мотре, не ображусь.

— Не маю права вас судити, пані, — озвалася Мотря тихо й поглянула на Марту, але не вороже поглянула, як суперниця на ненависну суперницю, а з жалем. — Зробіть його щасливим, пані, бо він заслужив щастя, а я, грішна, молитимусь за ваше щастя.

— Мотре! — зворушено прошепотіла Марта, а руки її самі потяглись до стрункої постаті Мотриної, і обійнялися вони, пані та служниця, об'єднані коханням до одного чоловіка й по-своєму нещасні в тім коханні. І заплакали вдвох, а Марта захитала головою. — Яка ж бо ти, Мотре, свята душенька, я темніша від тебе серцем.

— Що ви, пані, ви така добра.

Марта гірко всміхнулась у відповідь.

— Ой, ні, Мотре, не твоя тут правда, бо лиха я насправді істота, і на серці в мене чорно від ненависті, що до мужа, що до батька.

— Я молитимусь за вашу душу, пані.

— Дякую, хоч ти й не перша, хто обіцяв молитися за мене, а втім, може, саме твою беззлісну душу почують на Небесах, і серце моє вивільниться від мороку ненависті.

Мотря поцілувала їй руку.

— Бувайте щасливі, пані.

— Бувай, Мотре, й ти щаслива.

— Щастя, — Мотря повільно вимовила це слово, і сірі очі заімлилися смутком. — Оминуло воно, жіноче щастя те таємниче, долю мою. Такою щасливою, якою мріялось мені бути за юних літ, ніколи я вже не буду, не судилось. Тепер щастя буду шукати духовного, а вам, пані, щиро бажаю земного.

І пішла, тихенько вийшла з вітальної світлиці, покинувши Марту в мовчанні, притихлу й задумливу, на низькій канапці. Такою й побачив її Андрій, коли увійшов до вітальні. Присів поряд, узявши долоньку у свої сильні руки, поцілував ніжно, й запитав тихо, так тихо, наче боявся порушити тієї тиші, що панувала навколо коханої.

— Що з тобою, серденько?

— До мене тільки-но приходила Мотря.

— І що?

— Іде вона в монастир, у черниці, — мовила Марта замислено, покосивши на Андрія очима. Байдужим залишився він до звістки цієї, тільки подив промайнув у його очах, і більш нічого. Та й справді не кохав він Мотрю.

Сказав тільки:

— То є її життя, її вибір.

Посиділи мовчки, і Марті впало на думку, що це ж останній їхній день у київськiм раю, останній день, коли можуть вони отак посидіти вкупці, притулившись одне до одного, і ласкаві уста Андрієві так просто та невимушено можуть поцілувати пальці її, шийку, щічку, й навіть слів не потрібно. У Батурині буде все не так. У Батурині все зміниться. І мають вони лише цей день, та ще ніч, ніч кохання.

Нарешті Андрій порушив мовчанку.

— Завтра зрання вирушаємо.

Марта припала до нього всім тілом.

— А не хочеться ж як, Андрійчику. Чи повіриш, довіку залишилася б отут, із тобою. І не потрібно мені ніякого Батурина. Нічого не потрібно, лишень ти, бо яке то щастя було для мене прожити ці десять днів у раї цім з тобою, прожити в коханні.

Андрій зазирнув у її блискучі від сліз очі.

— І колись ми повернемося в цей рай.

— Обіцяєш?

— Обіцяю.

Той день, похмурий березневий день, коли сніги вже не певно лежали на землі, а замість тріскучого морозу відчувалося в повітрі тепле дихання весни, Андрій із Мартою прожили одне для одного. Перед довгою розлукою поцілунки були солодші й пожаданіші, кожен дотик Андріїв, кожна його ласка залягали глибоко в серце, щоби згодом, у полоні печалі батуринського двору холодними ночами вона діставала ці спогади звідти, мов скарби, та зігрівалася ними, пила з них цілющу воду життя та ще сподівалася, що змилується батько над сином, і одного дня дістане вона воленьку від мужа-полковника й зможе стати щасливою в цім житті.

Недоспала ночі тієї, несила їй було заснути, жадібно хапала кожную мить в обіймах Андрія, впиваючись п'яним та солодким вином його кохання, напиваючись до краю, аби ж вистачило на довгі дні розлуки. Та знала, що не вистачить, бо кохання — воно жадібне та ненаситне,

йому й вічності було б мало поряд з коханим. Цілувала його, мов уперше, пестила в долонях схилене до неї лице, в яке й надивитись було годі. І таїла сльози від нього. А час минав, спливав невпинно, й наближавсь світанок, наближалася година від'їзду. Марта мусила пустити Андрія з обіймів, хоч би як не бажала того робити, хоч би як краялося серце, та відпустила, сховала гіркі сльози за заплющеними очима, й стримувала їх, аж поки не вийшов зі спочивальні, прошепотівши:

— Поспи хоч трішки!

Промовчала. Та яке ж там спати! Волати кортіло — так не бажалось повертатися в Батурин. А треба, бодай йому всячина. Треба.

Як благословилося на світ, від'їхали до Батурина.

— Христос воскрес!
— Воістину воскрес!

Минув березень, за ним і квітень, і настав Великдень. У домі пана полковника Ковальського тільки й чути було, що христосаються, та не поміж панів, а між прислужниками. Пани між собою не христосались, та й не було кому там христосатись. Андрій, як і казав, ще на початку квітня вирушив із полком своїм до Польщі, з ним потягнувся й Тарас, а самого полковника ще на Благовіщення кинули з полком до Казані. У домі залишились самі жінки. Панна Марія Великодня не святкувала, для неї цей день був не святом, а радше навпаки. Оксана, люта від звістки Андрієвої про дозвіл митрополита на розлучення та запевнення його, що як тільки повернеться з походу, відразу ж звільниться від неї, теж не христосалась, тільки вогнем образ і лайок прискала з вуст своїх повновидих, і навіть страсним тижнем чулись її лайливі галасування. А вже як з панною Марією билася, мов геть сказала, і чорною заздрістю Марті заздрила.

— Хороше тобі, попівно, — сичала вона роздратованою кішкою, косуючи блакитними очима на задумливе, немов відчужене, лице Марти, котра з Києва повернулась на диво тиха та мовчазна. — Пригрілась коло старигана, батогом тепер тебе не виженеш. А я? Нащо тільки пішла за Андрія? Треба було розумнішою бути, свекра звабити, ото була б тоді вже господиня над усім ковальським багатством, ото б раювала.

Марта кидала на неї байдужі погляди.

— То забирай! Хоч зараз тобі його віддам!

І Оксана нишкнула, бо знала, що свекор за походеньки її оті не те що недолюблює, а майже ненавидить, плюється та засуджує. А була б раніше не розгубилася та ще до шлюбу з Андрієм затесалася б в обійми його батечка, а так. Ото й гнівилася тепер, і на Великодень лаялась, мов хуторна баба.

Марта ж нездужала й більшість часу проводила в покоях своїх, радіючи тихенько з недуги своєї. Особливою вона була, та недуга, бо

ще на страсному тижні збагнула, що має під серцем дитину. Від Андрія. Таїла вона поки що в собі цю таємницю, берегла її, як велику коштовність, і не тому, що забобонна була, просто не було з ким радістю поділитись. Панні Марії та Оксані дитя геть не потрібне. А Андрія поряд не було, був він у виправі і не відав, що має невзабарі стати батьком. А Марті так кортіло сповістити його про це, зазирнути в очі його сині й побачити радість від почутого. Навіть Ганна й та від'їхала з Мозолевичем десь до родичів його, і навіть з любою сестрою не могла вона розділити радощів своїх.

Єдине, що залишалося тепер у житті її, то сподівання. Сподівання Андрієвого повернення, сподівання народження дитини та вирішальної розмови коханого з батьком. А як хотілося, щоб народилось дитя вже тоді, коли належатиме вона коханому, та сумнівалась у тому. Чи зможе Андрій вернутися до того часу? А чи повернеться полковник, чи відпустить її? Все непевно.

По тому поверненні з Києва взаємини між нею та чоловіком так і залишилися досить напружені. Полковник і далі поводився холодно, а вона то й геть перемінилася. Вже не кокетувала з Тарасом та іншими залицяльниками, відтрутила їх від себе, зробившись холодною та мовчазною. Довго ще зітхали ті важко, нарікаючи на жорстокість її невинуватану. Змовчувала, тільки оком чорним холодно косувала, вже геть відмінна від тієї, що нею була раніше. Вже не володіла нею цілковито помста, не було того бажання помститись, що труїло серце після весілля. Ні, теперечки жило там лише кохання до Андрія, однак ненависть іще тліла, мов недопалене вогнище. Пустою стала та жага помсти, що палала в серці взимку. А тепер, коли дізналася, що при надії, яка могла вже бути помста? Сумувала вона частенько тепер за домом у Києві. Яким чужим був для неї цей розкішний батуринський двір, усе мріялось повернутися з Андрієм до їхнього раю.

Минув Великдень, повернуло на літо. Літо буяло, квітло повсюди, та ні Андрій, ні Мирон Карпович не повертались, а стан Мартин робився дедалі помітнішим. Панна Марія, вгледівши нарешті випуклий живіт Мартин, зашипіла, мов пробуджена зі сну гадюка.

— З ким це ти байстра прибудила? Га, зізнавайся!

Марта захиталась, мов від удару, однак примусила себе повернути певність, ту, що відчувала її ще по приїзді з Диканьки. Кров

Красноглядів заграла в ній, мов молоде вино. Обпекла родичку злим, зверхнім поглядом.

— Що ви верзете, тітко? — перепитала таким голосом, що дебела панна Марія неначе змаліла й знехотя позадкувала. — Затямте се добре, я не дозволю робити з мого дитяти байстря. Досить із вас Андрія, тітко, та його нещасної матері. І я вам не пані Варвара, скривдити ні себе, ні дитя не дам, бо ношу справжнього Ковальського!

І то була правда, а знати, котрий з Ковальських був батьком її дитини, батько чи син, цій панні було не обов'язково. Та слова про те, що має під серцем байстря, вразили набагато сильніше, ніж хотілося. Так батько кликав першу дитину, і другу кличе ця ялова стара дівиця, ненависна, вдавалось, мало не до кожної живої істоти.

Оксана, зачувши про цю новину, відразу замислилась, а за вечерею промовила:

— Дитя? Цікаво, а ось якби я мала під серцем дитину, Андрій напевне не кидав би мене тоді, не зміг би.

Марта здригнулася, стенула плечима, а ось панна Марія, та грубо, дуже негарно зареготала.

— Дитя? Та яке в тебе від нього може бути дитя, коли ось два роки зрівняється, як він не чіпає тебе. Хіба від якого козака пригуляєш, та не такий Андрій вже дурний. — Вона хитро споглянула на лице Оксани, яке вкрилося червоними цятками від гніву, й знову зареготалася. — Хоча про що ми балакаємо? Ти ж, певне, ялова, як застаріла телиця, яке там дитя в тебе буде.

Оксана жбурнула в стіну глечиком зі сметаною.

— Та щоб ти луснула, стара жабо! На себе краще поглянь. Чи хоч один чоловік коли в житті тебе приголубив? Либонь, розбігалися з переляку.

Панна Марія звелася на свій високий зріст.

— Ах ти ж, блудото! Та щоб тебе посудомило, та щоб тобі язик відсох!

І почалося. Крик, вереск та прокльони. Марта тікала від цих навіжених в такі хвилини, тікала до садка, до міста й походжала попід мурами біля замку. Або ж ішла до Ганни, хоча відвідин тих не надто любила, бо терпіти не могла старого Мозолевича. Згорблений, лисий, зі зморшками глибокими на довгастому лиці, як же не личив він Ганні, а ще й вередував нею, старе опудало, міг нагримати за котрусь

незначну провину. А вона, її покiрна Ганя, мовчала, й нi пари з вуст, тiльки очi опускала, вслухуючись у тi докори. Марта б такого не стерпила, вiдразу б виказала дiдугановi все, що думає про нього. А Ганна мовчить, як i мама все життя мовчала, та, може, хоч не довго мучитиметься, не за горами на Мозолевича чекає домовина, а Ганна ще молода, зустрiнеться на шляху її ще гiдна людина.

Промайнуло лiто, а там прийшла вiд Андрiя звiсточка, що намагатиметься вертати додому до зими, i Марта, чи не вперше вiд часу загибелi першої дитини, вiдчула в собі потребу помолитися, навить до церкви зачала ходити i молилась гаряче, аби повертався якнайшвидше Андрiй, аби встиг до зими, до народження дитяти свого.

Минався серпень, коли в гостину до дочки приїхав панотець Сава з дружиною. Як Марта зраділа любій матері, яка за ці місяці розлуки втратила в літах, вдавалось, років із десять. Ховалось під очіпок значно посивіле волосся, біля очей та в куточках рота залягли глибокі зморшки, а лице змарніло, втомленим та застарілим гляділося. Чого не можна було сказати про батька, якого наче й старість страшилась чіпати, тільки докидала здалеку зайвої сивини до густої бороди та довгої ієрейської коси. Забачила Марта його високу дужу постать у підряснику, що поволі опускалася з ридвана, й ударило в серце давньою, вже призабутою хвилиною ненависті, мов вимальована, постала перед очима та страшна година, коли привів він до хати ту жадібну знахарку, як із силою тримали його руки дужі, допомагаючи влити смертоносного того зілля. І позадкувала назад, відчувши різкий, гострий страх за те дитя, що вже штовхалося в неї у череві, бо небезпека чулась їй від високої та дужої батькової постаті. Помітив те, поглянув недобре чорним оком, ухопив поглядом усю постать її, зупинився на вже чималому животі, але матір, що горлицею кинулась до неї, відтрутила його. Прилинула, страждальна, до донечки коханої, ухопила її схудлими рученятами, заспокоюючи змучене в розлуці серце.

— Доню, рідненька!

Красногляд, не відаючи про злість зятєву, павичем походжав по будинку, а приїхав по подаяння нове для церкви, бо провідав від єпископа полтавського, далекого родича полковника, що за тиждень зять його любий та заможний має повернутися в Батурин, от і поквапивсь до гетьманської столиці, щоб випрохати ще грошень на

нову, золочену оздобу іконостаса, аби було чим похизуватись перед іншими служителями церкви та перед архієреєм, коли той завітає. Та ще й маляра не завадило б знайти зугарного, щоб бані той розмалював, а то ж сором сказати — зять отакий заможнець, на церкви витрачає чималі статки, а в тестя храм до ладу не доведен. Хоча й щедро одарив їх полковник на честь весілля, та гроші, вони ж такі супостати, що триматися в кишнях не любляють.

А Марта, особливо чутлива тепер, гнітилась від батькового приїзду. Відчувала, що як повернеться полковник, то неодмінно посвариться з батьком, бо ж сама наструнчила чоловіка. А зараз пустим вдавалося все те, усе поступалось перед сподіванням немовляти, і про погане не бажалось мати гадок, а тут цей приїзд батьків, котрий розворушував у серці осине гніздо послулої було ненависті, а те не бажаним було в її стані.

Аж ось настав той день, коли під брамою проїхав розкішний білий кінь полковника Ковальського. Господар вертав до своєї домівки, але не переможно та радо вертав, а втомлений, та ще й не зовсім дужий після важкої лихоманки, що спіткала його дорогою додому. Тому й настрій мав геть кепський, і листи сестрині гнітили душу, непокоїли серце. Не втомлювалась Марія надсилати йому отруйних звісток про те, як швидко росте пузо в його молодій дружини, чує, писала, серце, що не його дитя знову ворухиться під серцем у молодиці, що й вона оманула його, як і покійниця Варвара, обважнівши чужим байстрам. Та що ж це за прокляття таке на його нещасну голову — таких дружин мати, що вірності не вміють берегти, чужих дітей йому пхають. Мирон тільки головою хитав, зачитуючи ті листи, дивуючись тому, як не любить Марія його дружин. І чого? Чого, спитати б, цькувала покійну Варвару? Тиха, не сварлива була, господарювати, хоча й право мала, не пнулась, Маріїними правами не нехтувала. І чого сичала, чого сварок шукала? Та хто його знає. Може, й дарма чорнила небіжчицю, і Андрій син йому був, і правдивою була слізна сповідь Варварина в тому, що за все життя жодного разу не зрадила, й усе то є наклепи осатанілої Марії, і Миронові, що більшали літа, то ближчою робилась і дружина-покійниця, і слова її передсмертного признання, і все більше схилявся до думки, що всі оті цькування Маріїні, є не більш ніж плітки дурної баби, і Андрій справді його плоть та кров, хоча й не схожий, вроджений у Шувалових.

Але Марта... То була інша річ, вона не московиця, не зростала сиротою в дядьковій родині, та й кров має більш гарячу, ніж млосна, повільна Варвара. І знов терзається він болючим питанням — чи його дитя виношує молода дружина, а чи когось іншого, бо ж сама зізналась, що негідною взяв він її, що мала вже чоловіка. І знову закипали в нім лють та ревності, знову гадки невеселі обсідали, мов мухи падалля, докучали йому все болючіше, не давали заснути самотніми ночами ген далеко від дому. І там, у Казані, у розлуці з молододо вродливою дружиною, все частіше брала туга за нею, такою чарівною, з тими незрівнянними чорними очима, чия краса полонила його з першого погляду. Все вже готовий був їй вибачити, аби після виправи, важкої та виснажливої, коли сум бере тебе довгими самотніми ночами, пригорнути її струнке, молоде тіло. Перелютував він вже за ту оману на неї, і вибачити був готовий, аж тут Маруська зі своїм улюбленим цькуванням. І захитався він, не відаючи, що ж йому діяти, вибачати дружині чи ні, та ще та лихоманка не давала спокою. Ото й прибув до рідного дому в лихому настрої, ще й сумніви нові дошкуляли щодо батьківства.

А вдома дожидав тесть любий, облудник довгобородий, служитель Божий брехливий, що мало з рясни своєї не вислизував, так розхвалював чесноти донеччині, а про те, що яблучко це наливне з червивою та серединкою, попсоване вже геть, навіть і словечком не обмовився. А це ж принесло його, і спитати — чого? За донечкою знудивсь?

— Мироне Карповичу, зяте рідненький, — загудів могутнім голосом Красногляд, мов ведмідь насуваючись на доволі скромного статурою Ковальського. — Довго ви, батечку, відсутні були.

Полковник відтрутився з обіймів палких.

— Що се ви тут поробляєте?

Красногляд глипнув чорним оком.

— Як що? У гостину, до донечки приїхали, та ще ж таку радість вона нам приготувала — онуча має під серцем. А в нас хоч є вже й Миколка, онучок наш, ясне сонечко, а проте й сьому ми раді безмірно. — Отець Сава придивився уважніше до похмурого лица зятевого, й широка усмішка на вустах його якось прив'яла. — А що се, ви, любий зятчку, наче вже нам і не раді?

Ковальський відповів злим поглядом.

— Я облудників та брехунів, панотче, гірше від зрадників не люблю, — зцідив крізь зуби, помітивши, як здригнувся тесть його усім тілом кремезним, і втомленою, важкою ходою пішов сходами до будинку, покинувши гостя розгублено глипати вслід очима. А там, у будинку, натрапив на повновиду чорнооку красуню, що поволі сходила по східцях. І розхвилювалося серце.

Марта!

Як перемінилась, одначе, ще вродливішою стала, якщо можливе було таке з її й без того вродою надзвичайною. Та все ж не така була, як пам'яталася йому, мов незнайомка зближалася назустріч, і супокоем незвичним віяло від постаті її повновидої.

Важка була. А чи ж його дитям?

І болісно покривився полковник.

Марта нарешті подолала сходи й зупинилася на відстані трьох кроків від чоловіка. Помітила, як покривився болісно, і байдужним чорним оком завважила, що постарівся він якось за цей час, і тавро застарілої втоми холодними, дрібними зморшками охопило лице його продовгасте. Змарнів, ще й тоді не вирізнявся вродою, а це так зовсім геть поганим зробився, мов тяжко перехворів, або ж просто втомився смертельно ген далеко так від рідної домівки.

Пригаслі очі чоловікові спинились поглядом на її очах.

— Здорова була, Марто!

— Здорові будьте, Мироне Карповичу.

Його тонких сухих вуст торкнулася слабка усмішка.

— Що ж ти, Савівно, так холодно здоровиш мужа з довгої дороги? — запитав немовби й з усмішкою, та холодом повіяло в очі. І не встигла Марта отямитись, як притягнув до себе, ще досить сильний, не зважаючи на втомлений вигляд, і затулив вуста холодні, байдужі палким, жадібним поцілунком. Закам'яніла, витримуючи цю небажану ласку, і тільки позирнула, коли відтрутився й зашепотів у вуста. — Холодна ти, дружино, мов крижана. Чи не для іншого жар свій зберігаєш, а мене холодом куштуєш? — Мовчала у відповідь, тільки очима гордовито зиркала, вродлива та зваблива... і зрадниця. Полковник і сам не тямив, що робити йому з дружиною, бо гордощі вимушували до гніву, а серце чоловіче тягнулось оце до неї такої, чарівної, що мала під серцем дитя, і від того ще привабливішої. Та

якби не оті докучливі сумніви про своє батьківство. І не втримався вже, глянув на черево повне її, запитав тихо: — Моє?

Сховала на мить чаклунську чорноту очей своїх звабливих, повагалась мить. І без слів йому раптом усе зрозумілим стало, а вона брехати не важилась.

— Ні, — промовила й тихо, і хоробро, велична зараз, як ніколи. Не знав Ковальський, що за краще було б для нього зараз — правда ця гірка, а чи омана солодка. Хотілось вдарити її, та мати-покійниця ще казали, що гріх кривдити жінок, що мають дитину в череві. Та все ж не втримався, луснув по тому вродливому личку й дістав на відповідь тіль лютої ненависті, що примарою промайнула в очах. Та не відповіла, змовчала.

— Чий байстрюк? Га, кажи?

Мовчала. Гордовита та нескорена, з палаючим вогником очей. І сам не відав і не тямив Ковальський, що ж подіяти йому з дружиною, може, ще раз по тій вроді важкою, брудною з пуття рукою ляснути, та не захотівся.

— Мовчиш? Та й мовчи, блуднице. Мовчи. Назад би тебе, до батечка твого, попа брехливого відіслати, аби не поганила мого дому. — Гнів та образа таки нарешті опанували Ковальського, і не жалкував він вже злих слів, навпаки, вразити намірявся щонайболючіше.

Марта поглянула гордовито.

— То відсилайте! Сама з радістю піду!

Полковник покривив уста.

— А зась тобі! Навпаки, не відпущу від себе, злом за зло віддячу, хоча й визнаю байстрюка, мені до того не звикати, маю вдовolenня мати ще одного. А ти ще пожалкуєш, люба дружинонько, гірко пожалкуєш.

Знову змовчала, гордійка чорноока. Полковник просичав щось незрозуміле й, оминувши застиглу біля східців постать Мартину, пішов геть, і тільки на сходах лунала його тиха лайка та важка, мов стареча, хода.

Кортіло Марті кинути якесь зле слово услід, та змовчала, напружена, ображена злими словами, залишилася стояти вона. Знов дитя її кличуть байстрям, а як воно гірко чути таке. Бодай запалася та війна, що змусила Андрія податися до чужого краю, й за те дитя його кличуть байстрям, а був би вдома, то, може, вже й побралися б.

— Як ти могла? — зашипіло раптом зовсім поряд, і вона помітила нарешті батька, що увесь цей час чаївся біля дверей і чув її розмову з чоловіком. — То ти знову взялась за своє, блуднице клята, душе окаянна?

Холодно поглянула в розлючене батькове лице.

— Дайте мені спокій!

— Та з тебе шкуру треба здерти!

— Не чіпайте мене! Не вам тепер, вашому зятеві любому належу, — люто й тихо кинула вона у вічі батькові та пішла геть, горда й лиха. Хоч і береглася, мов вогню, усіх почуттів поганих, а таки не стрималася.

Красногляди поїхали за два дні. Панотець Сава й копійчини не отримав ні на оздобу золочену іконостаса, ні на маляра зугарного, та ще й вилаяв його зять любий. Його — поважного протоієрея, протопопа, вилаяв, мов того бурсака нетямущого. І все то через дочку окаянну, бодай добра їй не стало. Лютий поїхав від Марти батько, мало не проклинаючи її. Мама ж обіцялась приїхати в падолисті, аби бути поряд під час пологів, бо почала Марта боятися вже не батька, а чоловіка з сестрою, щоб чого лихого дитинчаті не заподіяли.

Тягнулися поволі, мов сонливі, дні, дні палкого дождання. Сподівалась Марта народження дитини та повернення Андрієвого, і вдавалось їй, що життя тепер перетворилось на безкінечне чекання. Мирон поводився з нею холодно, розмовляв рідко, та й нездужав щось після повернення, багато часу проводив у покоях своїх, або ж у кабінеті, насуплений та невдоволений. Про дитя розмов більш не провадив, та неспокійно було в Марти на серці від того його мовчання. Боялась за дитину, котру сама ж визнала перед ним чужою. А тепер дрижала від думки, що раптом намислить шкоди заподіяти нерідному. Ой, гадки, гадки, інколи й лячно від них ставало, особливо від тієї, що чатувала біля серця й шепотіла їй про марну надію залишитись колись поряд із коханим. Від кого йшла їй та гадка, Марта не знала, але мов нашіптував хто про те, що полковник не послухається сина, не погодиться відпустити, людина він мстива, сам без щастя, і її без нього прагне залишити.

Минала осінь. Марта вже ледве пересувалась, частіше сиділа в покоях, радіючи відвідинам Ганни, яка намагалась приходити кожного дня. А там, як настав падолист, і мама приїхала з Диканьки до далекого

Батурина. Батько вже не приїздив, після неласкавих слів зятевих зарікся від гостин і жалкував, що з-за дурної дівки, з-за блудниці вавилонської утратив добрі стосунки з такою людиною, з найзаможнішим над зятями своїми, й даремно стільки трудів приклав, аби висватати за нього кляту дівку. Та Марта тому тільки раділа. І матінці раділа, що не самотня буде, ось тільки Андрій не повертався. Довго гуляли вони з мамою садочком, і вона з жахом спостерігала за наближенням зими, гадала, що не встигне Андрій повернутись.

Якось наприкінці падолиста, коли з неба летів дрібною крупичкою мокруватий сніг, Марта випросилась у матері прогулятися хоч якусь хвилю. Тісно в серці в неї було з самого рання, передчуття якесь імлисте чайлось у ній, тиснуло його, і часом гаряче робилося так, що починала затинатись, задихатись у жарко натоплених покоях. Але ж і надворі не покидало те передчуття, воно млоїло, позбавляло покою, і не розуміла вона, що передчуття те було передчуттям вже близької зустрічі з Андрієм.

— Пан Андрій їдуть! Пан Андрій!

Далекий крик гайдука з брами торкнувся серця Марти й змусив ту здригнутися. Недовірливо покосила туди, звідки линув той крик, побачила браму, що почала повільно підійматися вгору. Невже ж? Господи, неville ж ти почув молитов її грішного, зачорнілого в ненависті серця? Ступила крок до брами, потім другий, гарна, та незграбна, бо ж ось-ось обродиться. Постать її в шубі з дорогого соболевого хутра застигла посеред двору, коли в підняту до кінця браму заскочив одинокий вершник на білому коні.

Серце Марті обпекло радощами.

Андрій!

Так, то був він. Стрімкий, увірвався у двір батьківського дому, в плащі, підбитім хутром, у хутряній же шапці, в синьому кунтуші, гарний, хоч і втомлений. Марта притулила руки до грудей, до серця, що схвильовано забилося, милуючись коханим, завмерла посеред двору.

Андрій, натягнувши повіддя, зупинив коня кроків за десять від Марти, зіскочив на землю, і очі його сині вп'ялися жадібним залюбленим поглядом в осяяне щастям лице Марти. Застигли обійко на мить, вони, що їх поєднало найпотаємніше почуття, що існує на землі, перед яким поступалася й ненависть. Чоловічі сині очі з невимовною жагою вдивлялися в чорні жіночі, котрі зорили у відповідь з лагідною ніжністю.

Андрій на коротку мить заплющив очі.

— Марто!

Те слово коротке та тихе почуло скорше серце Мартине, почуло й рвонулося птахою йому назустріч.

— Андрію!

Прошепотіла також тихо й пішла до нього, неповоротка та важка, забувши цілий Божий світ, усе позабувши, і двір, по якому снували гайдуки та двораки, і маму, котру залишила за спиною, окрім очей синіх, що зорили їй навстріч усе ближче. І якщо проводжаючи його в цю далеку путь, була вона вдавано байдужою, потайки зірвавши прощального цілунка, то серце веліло зустріти по-іншому. Яко дружина справжня зустрічала, геть позабувши про те, що не має права отсе линути в його обійми, зорити в очі його закоханим поглядом своїх ясних, щасливих очей.

Він обережно прийняв її в свої обійми.

— Марто? — запитав тихо, і знала вона, про що питається, про батьківство своє, і бачила надію, що так відчайвно плескалася в очах його.

І усміхнулась ніжно.

— Здоровенький був, батечку.

Зрозумів, відразу ж зрозумів усе, і замість надії зажеврило в очах його невимовне щастя, і притулилась Марта до нього міцно, бажаючи, аби вічною зробилась ця мить, аби завше стояти отак, відчуваючи, як колисають тебе сильні руки коханого, і чути могутні удари його серця, і знати, що в серці цім паленіє кохання лиш до тебе однієї в усьому світі.

— Коли? — лишень прошепотів, і Марта звела на нього щасливі очі.

— Ось-ось має народитись, я лишень тебе чекала.

Андрій усміхнувся.

— А то ж я гадаю, що ж мене так додому тягнуло, гнав, мов навіжений. Тараса позаду з двома полками залишив, хоча й сварився вслід, як бісяка.

— То ти відчув?

— Напевне.

— А я так бажала твого повернення! — Марта похитала головою.
— Та я геть про себе тільки гадаю, а не питаю, як же ти. Втомлений вигляд маєш. А чи здоровий, чи не поранений бува?

Андрій майнув рукою.

— Бувало трішки, та я ж козак, Мартуню, і шкіра моя вже звикла до поранень, покривився й далі пішов. А ти як? Батько не ображав?

Лице Марти спохмурніло.

— Не ображає, бо нездужається йому останнього часу, як повернувся на початку осені з Казані, так наче хворим зробився. — Вона помовчала, а потім додала: — Ти знаєш, Андрію, я йому зізналася, що не його дитя маю під серцем, я й сама не тямлю, чому так зробила.

Андрій нахмурився.

— А тітка... вона не ображає тебе?

— Де там. Кличе наше дитя байстрям, — вичавила Марта з себе болючі слова. — Так кликав моє оте ненароджене дитя батько, і знав би ти, Андрійчику, як то боляче чути, коли дитя твоє кличуть байстрям.

Андрій похитав головою.

— Не думай про се більше, люба. Наше дитя ніхто більше не посміє кликати байстрям. Я сьогодні ж побалакаю з батьком, щоб відпустив тебе.

Та дарма балакав він з батьком. Полковник, дізнавшись про повернення сина, зрадів, і усамітнилися вони в розкішнім кабінеті полковниковім. І саме там почув Мирон Ковальський зізнання сина в тому, що кохає він мачуху свою, кохає вже давно, мало не з першої зустрічі, хоч і боровся правдиво з тим почуттям своїм, та програв. Прохав батька зрозуміти й його, і Марту, котру проти волі її віддано за нього, Мирона. При словах Андрієвих про те, що має Марта під серцем його дитя, полковник, який досі сидів мовчки, раптом заговорив.

— Твоє дитя? — перепитав він з незрозумілим виразом, і Андрій спохмурнів, зачувши в голосі його глузливе відлуння. Не повірив, та наступної миті батько розреготався гірким та жовчним сміхом, і кинув на нього гострий недружній погляд. — А ти впевнений в тому, Андрію? Чи тобі Оксани було замало? Чи се в нас із тобою спільна риса така, що тягне, мов бджіл до пасіки, до зрадливиць невірних?

Андрій підвівся з фотеля.

— Не порівнюйте Марту з Оксаною, батьку.

— Ха! А невже ж вона не така?

— Не така!

Ковальський знову реготнув.

— Невже ж ти наївний такий, Андрію? Ся потвора шлюбу з Оксаною нічого не навчила тебе. Хоч за се зізнання твоє і мав би я гнати й тебе, і дружиноньку свою геть з дому, але я сього не зроблю. Я zostавлю все так, як воно є, я навіть визнаю дитя своїм.

Андрій зіщулився.

— Батьку!

Полковник позирнув на нього зле.

— Мовчи, Андрію! Мовчи, допоки не прокинувся в мені звір і не розлютивсь я на вас із Мартою так, як ви того заслуговуєте. Опісля Казані мов якась гидота пробралась до мого тіла, постійна втома та хворість виснажують мене, та не блимай, помирати я не збираюсь.

Андрій поглянув у злі батькові очі.

— Батьку, я прохав у вас порозуміння!

Полковник покривився.

— А мене хто зрозуміє, га? Хто зрозуміє мої почуття, коли я майже тридцять років прожив з жінкою-зрадницею, і не певний в тому, чи мій ти є син, а чи котрогось із коханців матері твоєї?

— То все отрута тітчина.

— А не скажи. Ще в Казань присилала мені Марія звістки про те, що важка Марта, й що дитя знову не моє, але цього разу я намагався не вірити тим гірким, отрутним словам сестри, а хотів, справді хотів повірити в те, що Марта має під серцем мою дитину. Але вона сама зізналась, що не я є батько майбутній. То що я маю відчувати, га, Андрію?

— Я розумію вас батьку, і біль ваш розумію. — Андрій важко зітхнув. — Але ж і ви повинні зрозуміти, що всі ми страждаємо

лишень через одну людину — Мартиного батька. Саме сей піп винен у наших стражданнях, бо примусив Марту до шлюбу з вами, знаючи, що не кохає вона вас. То чому ж ви не бажаєте розірвати сей союз, котрий не дає нам нічого, окрім страждань?

Ковальський поглянув недобре.

— А не мені ж одному страждати. Постраждайте й ви, бо вам, клятим зрадникам, се не завадить.

— Батьку!

— Йди геть! Немає в тебе батька тепер за те, що ти вчинив, за підлість вашу підступну.

— Але ж Марта вас не кохає!

— То й що? Належить ся клята блудниця мені, і я, лишень я вирішу, чи відпускати її від себе, до тебе. А я не хочу сього робити, хоча би з почуття помсти. Я страждаю — страждайте й ви, спокутуйте в тім гріх свій тяжкий.

Андрій похитав головою.

— Ви істній брат сестри своєї!

— Забирайся до біса! Геть!

І Андрій пішов, пішов з ураженням серцем, з гірким присмаком на вустах, адже так сподівався на батькове розуміння. Та не сталося того, чого сподівався, і не знав молодий пан Ковальський, як зможе поглянути зараз в яснії очі коханої, як зможе вбити в них жорстоко надію на щастя?

Марта чекала на нього у вітальній світлиці. Напружена, застигла на канапці, така юна та чарівна у своїм стані, що в Андрія защеміло серце від пронизливого почуття ніжності, до неї, любої та дорогої серцю, та чужої. Озирнулась, зачувши, що він зайшов, повільно звелась на рівні ноги, осяяна, мої сонцем, яскравою надією, овіяна сподіванням. Яка ж бо дорога вона була для нього цієї миті. Певне, щось помітила на лиці його, усмішка її почала в'янути на повновидих вустах, і в очах розливалась тривога.

— Андрію? — запитала тихо, мов боячись почути від нього відповідь ту страшну й небажану, що її так боялась усі ці довгі місяці без нього. — Він... він відмовився відпустити мене, еге?

Андрій сумно хитнув головою.

— Так.

У Марти затремтіла нижня губа.

— Звір! Мстивий звір! — зцідила вона крізь міцно стулені зуби, і лють та ненависть розплескалися в її гарних чорних очах, ще якусь годину тому до краю наповнених щастям та радощами від його повернення. Зараз вона так була схожа на вовчкувату та похмуру дівчину, яку він побачив уперше й до якої так завзято лицявся Яровий Степан. — Ненавиджу його! Як же я його ненавиджу!

Андрій наблизився до неї.

— Мартуню, заспокойся!

Простягнув руки, щоб узяти її долоні у свої, спробувати заспокоїти, та де там, прудкою козою, не зважаючи на свій стан, відскочила за канапку, а чорні очиська так і горіли від гніву.

— Не чіпай мене! Мститься, мститься клятий ненависник, за те, що не полюбила його, мститься! Життя моє поганить! Ненавиджу! Ненавиджу!

— Марто...

Зойкнула раптом, лице, червоне від гніву, покривилось від болю, пальчики вп'ялись в оздобу канапки. Розгублено, перестрашено поглянула на Андрія, жалібно та безпомічно, гострими кинджалами розтинаючи його серце. За мить опинився зовсім поряд, наляканий тим її виразом болю. Задихала важко, хапаючи жадібно повітря, й притулилась довірливо.

— Дитя, — прошепотіла тихо-тихо, і Андрій підхопив її, важку, на руки й швидко поніс із вітальні.

За годину будинок опанувала метушня. Служки бігали з відрами гарячої води, сварились на суворого лікаря-німця, такого вже чистуна, що боронь Боже. Килина, швидка служниця з покоївок, витріщивши очі, хрестилась і переказувала, що на власні очі бачила, як лікар цей, що прохав називати себе «гер медікус», хвилин зо двадцять намилював руки, неквапливо вимиваючи кожен палець окремо.

— Стоїть, німчура, — дратувалась Килина, позиркуючи на стелю, мов могла поглядом тим дістатись німця, — і навіть вухом не зведе на те, що паня аж заходиться від крику, страждає так, що серце крається на неї дивитись. А він спокійно пазури свої милить.

Горпина, висока та дорідна кухарка, вже в літах, велично хитнула сивою головою в очіпку.

— Біда тільки від тих лікарів, та ще ж німців. І де взяли пани звичку тих прусаків до України звозити? Бездушні вони, не мають

співчуття. Бо ж як ми з давніх-давен народжували? З бабцями, а вони лагідні, і втішать, і травички випити дадуть, аби не так боліло, та все ж то й жінка, воно й сорому менше.

Килина покривилась.

— То вам, тітонько Горпино, лучилась така баба, а в мене сестра як народжувала, така вже зміюка прийшла, що хоч із хати жени.

Горпина знизала пишним плечем.

— Що ж урадиш, усякі люди трапляються. А все-таки, щоб чоловік у жінки дитя приймав, то вже панські забаганки, немає їм чого робити біля породіллі. Он як покійна пані Варвара панича народжувала, такого не було. — Вона похитала головою. — А все-таки як давно в домі цім не народжувалось немовля. Гадала я, що паня Оксана потішить нас діточками, та де там!

Служниці зареготіли.

— Ялова вона, або ж труїть дітей, — зашепотіла Килина, а Ївга, покоївка Оксанина, хмикнула.

— Та яке там труїть? Не дає Господь, а осе з літа все квокче, що народила б панові Андрію дитя, то не кидав би, дитину б пожалкував.

Служниці нашорошили вуха.

— Невже пан Андрій і справді надумали розлучатися?

Ївга поважно хитнула головою.

— На власні вуха чула, як весною сповіщав її про те, що одержав дозвіл від самого митрополита. Погрожував розлучитись, як повернеться.

— А Оксана що?

— А що? Верещала, що не дозволить! Прокльонами плювалась, як отрутою, і все напирала, аби зізнався, що інша є, тому й надумав дружину турнути.

— І зізнався?

— Ага. Спокійно так промовив: «Є, і більше від життя її люблю!» І вийшов геть. Так та навіжена на дрізки потрощила таке гарне люстро, іноземне. Шкода мені його було, як власного. Бо ж станеш побіля нього, і так вже собою намилуєшся, і стан тонкий забачиш, і похилі плечі. А вона — геп, та в друзки. Відьма! Як вже не люблю її, та куди подітись!

Килина зітхнула.

— Та нікуди ж!

Помовчали, і Килина заблищала темними очицями.

— А чи чули ви, що дитя в пані Марти не від пана ж то Мирона? — тихо доповіла вона, злодійкувато покосивши на двері до кухні.

Горпина нахмурилась.

— Ти дурниць тут не проповідуй!

Килина образилась.

— А хіба ж то я? То ж панна Марія трохи не на кожному кутку Батурина славить, що прокляття знов не оминуло брата її нещасного, зрадницю взяв ізнов за дружину, і знов байстря йому тичуть.

Горпина спохмурніла дужчій.

— Сорок років простояла я в цьому домі біля печі, — повільно промовила вона, і всі прикинули, бо Горпина й справді була в домі ген як давно, і повагу мала від самого пана полковника. — Прийшла дівкою, вас ще й на світі не було, старих панів ще пам'ятаю, й пана десятилітнім. І пам'ятаю, як пані Варвара вперше увійшла до цього дому, наче той янгол, така білявенька, тоненька, княжого роду, тільки геть несмілива, супроти мужа й слова не скаже, москалівська натура. А як мої пиріжки полюбляла! Так та відьма, нехай і гріх таке казати, та клята, гачконоса панна Марія, поїдом їла покійницю й пана цькувала, що в коханцях має та мало не пів-Батурина. Він, мовляв, у виправу, а пані в гречку. Брехня то, дівчата, усе брехня бісівська, вилита з вуст поганських нечестивиці. Сама Господа нашого зреклась, а паню-небіжницю брудом умила. Не було в тої нікого, пана вона лишень любила, і пана Андрія від чоловіка породила.

Милашка, що лишень на хвилину опустилась до кухні й застала самий кінець цікавої розмови, раптом озвалась:

— А в пані Марти коханець є!

На неї витріщилось із десятків очей.

— Що ти балакаєш, дівчино? — невдоволено захитала головою Горпина. — Молода вона яка, то після весілля пустувала щось, морочила голову й панові Тарасу, й іншим, та відігнала ж їх, мов котів шолудивих.

— Бо іншого знайшла!

— Милашко!

Милашка перехрестилась.

— Ось вам хрест святий! Як були ми в Києві весною, то там усе й сталося, на власні очі бачила, як відносив він її на руках до покоїв

своїх, як любились увесь час, допоки пан не покликав їх до Батурина. Та то ж не лише я одна бачила, вся челядь київського двору.

Запала мовчанка. Допитливі, цікаві служниці глипали очима, не розуміючи, кого має на увазі Милашка, й тільки більш дотепна Килина вражено ахнула.

— То... то ти сказати хочеш, що коханцем нашої пані... є пан Андрій? — запитала вона, й тепер вражено ахнули всі інші.

— Він!

— Осе так!

У притихлому будинку пролунав грімкий, пронизливий крик породіллі, й Милашка метнулась до дверей, залишивши товариство ще довго обговорювати отаку вражаючу новину.

А Марта страждала у своїх жарко протоплених покоях, бо ніяк не бажало дитя її з'являтися на світ. З палаючим лицем, налитими болем очима, спітніла вся, металась вона на широкому ліжку, а біль той немилостивий, виснажливий біль дер тіло, розривав його на шмаття, й не мала вона від нього ніякого рятунку. А коли біль той робився геть нестерпним, починала кричати. Потім тихла, втомлена лежала та стогнала ледь чути й чула десь поряд бурмотіння когось незнайомого, й відчувала дотик ласкавої маминої руки, що торкалась спітнілого чола.

— Мамо, — шепотіла пересохлими вустами, шукала й знаходила рідне лагідне лице, блакитні тривожні очі. — Дитя, мамо.

В очах Вассиних плескався страх.

— Що — дитя, Мартуню?

— Лячно мені за нього.

— Доню!

— Не давай їм скривдити мого дитя, чуєш, мамо? — тихо шепотіла Марта, хапаючи матір гарячими пальцями за руку, й Вассі до болю згадувалась тогідь вона, як втратила дитя Микитине, й рука була її така ж гаряча.

— Не дам, доню.

Раптом Марта широко розплющила очі.

— А Андрій, мамо? Де Андрій?

— Тут, за дверима. Проганяла його, так не йде!

Мартиних вуст торкнулась ніжна усмішка.

— Не йде! Мамуню, голубонько, не женіть його, не женіть! Він захистить, він зможе. Ховалась я від вас, мамо, не казала правди, вже пробачте мене. Не від чоловіка дитя я маю. Андрій, коханий, є батько мого дитяти. І його одного кохаю я. Чуєте, мамо?

Васса сховала сльози.

— Чую, доню.

— За це й страждаю, певне, — прошепотіла Марта й покосила очима на двері, нахмурила спітніле чоло. — А він, чоловік мій, полковник, де?

— Напився, кажуть.

У затуманених болем очах Марти промайнула тінь застарілої ненависті, й вона ледь чутно видихнула:

— Та щоб він до смерті напився!

Васса налякано перехрестилась.

— Доню, не можна у твоїм стані людей клясти! Гріх лютий!

Марта промовчала, нова хвиля болю підхопила її, заповнюючи собою усе єство. І знову потягнулися хвилини відчайного болю, знову стогнала вона й металась по ліжку, знову крик зривався з вуст її, і віддалено тільки чула бурмотіння чужого голосу, що дитя лягло неправильно, і боїться той хтось незнайомий загибелі й матері, і немовляти, чула, як тихо плаче мама. Невже й воно загине, це дитя її, неville доносила вона його тільки для того, аби відразу ж утратити. Хотілося, щоб поряд був Андрій, тримав її за руку, ділився силою. Та не можна, не можна цього, бо він для неї чужий.

Чужий!

Цілу ніч промучилась Марта, а удосвіта нарешті ж розродилася міцним, здоровим хлопчиком. Покої наповнились наполегливим, пронизливим дитячим криком, і, виснажена та втомлена, вперше побачила вона свого сина. Васса обережно поклала його до Мартиних грудей, і та затріпотіла, забувши про втому важких, виснажливих пологів.

Зазорила до мами щасливими очима.

— Мій син, мамо!

Васса всміхнулась.

— Він просто дивовижний, люба.

— І такий схожий на татуся.

Новонароджений і справді був напродиво схожий на Андрія, бо мав і волоссячко золотаве, й оченята пронизливо-сині, і риси лиця свого батька, хмури́в чоло крихітне, як Андрій, і величенький був, це вказувало на те, що виросте дужий. Марта приголубила сина й наполегливо поглянула на маму.

— Він ще тут?

Васса лупнула очима.

— Хто?

— Андрій. Він ще за дверима?

— Не знаю.

Однією рукою притуливши до себе сина, Марта другою, хоча й заслабкою, ухопила Вассу за п'ясток і зазирнула в вічі.

— Приведіть його сюди, мамо!

Васса вражено вирячилась на неї.

— Що ти, доню, не можна ж, він же чужий чоловік, а в покої твої має право входити лишень муж вінчаний.

Марта зле позирнула у відповідь.

— Муж мій є остання людина, яку б я воліла зараз бачити. А Андрій, він же батько мого сина, мамо, він же має право поглянути на нього першим, першим у руки взяти. А полковник? Полковникові мій маленький не потрібен, він для нього є втіленням мого некохання, моєї зради.

— То пан полковник відає, що дитя не його?

— Відає, мамо.

Васса промовчала, тільки перехрестилась, і тихо пішла до дверей. Повернулася вже не сама, а з Андрієм, ховаючи сльози, відійшла в куток.

Андрій припав до Мартиної руки.

— Ох і налякала ж ти мене, Марто. Думав, що вже не витримаю ночі цієї страшної, кожен крик твій ножами впинався мені в серце. Скільки воював, смерть бачив поряд, а страху такого не відав.

— Усі люди народжуються в муках.

— Але ж не таких!

— Дурненький! — Марта ласкаво торкнулась Андрієвого лиця. — Та що ти все за мене, краще поглянь на сина нашого, познайомся.

Батько та син довго дивились один на одного, а Марта тихо плакала, притуливши до вуст руку. Та щастя, що панувало зараз

навколо неї, воно мине, як тільки благословиться на світ. А їй так мріялося, щоби назавжди залишився Андрій у покоях її, щоби не йшов нікуди. Ця мрія сокровенна живила її весь цей час, та не справдилась. Через Мирона не справдилась.

Андрій усміхнувся.

— Подивись, Марто, як син на мене схожий!

— Бачила.

— А як наречемо його, Мартуню?

— Васильком, — не вагаючись, відповіла Марта, бо вже давно мала гадку собі сина наректи Васильком, а якщо вродиться доня — Вассою.

— Гарне ймення.

— Найгарніше в світі.

За вікном зазоріло на день. Андрій повернув Марті сина, поцілувавши його в зморщене личко. Потому хутко торкнувся цілунком Мартиних вуст, зазирнув у чорні глибокі очі й прошепотів:

— Відпочивай, люба. — І знов, мов не втримавшись, поцілував одночасно солодко й гірко, і Марта усім єством відгукнулася на той його цілунок. — Дякую за сина! І... я кохаю тебе!

Вона зазирнула в його очі.

— Я теж тебе кохаю. Але ж Андрію...

Андрій похитав головою.

— Не треба зараз нічого казати. Ти втомлена та виснажена, тобі треба відпочити, а там, може, серце батькове й пом'якшиться.

Поцілував ще раз її та сина й пішов. Покоями забігали служниці, старий лікар-німець щось бубонів, повчаючи маму. У Марти забрали сина, щоб омити. Омивали і її саму, змінювали постільне, а вона мов і не бачила всього того. Тіло боліло, а вже як хотілося спати, очі самі стулялись.

За п'ять хвилин Марта заснула.

Батурине, Батурине!

Горде, величне ти місто, місто кріпке, із замком, мурами та валами, місто, де живуть горді та хоробрі люди, пишна столиця гетьмана Івана Степановича. Гордо поглядав ти на тихе плесо річки Сейм, радіючи з наїздів гетьмана свого, чекаючи тих зустрічей. Упевнений у непорушній твердині своїй, у непохитності міцних мурів своїх. Та чи мало гадки ти, горде, величне місто, що настане жовтень, страшний для тебе жовтень 1708 року? Як гарно починався він, той жовтень, світило сонце, жовкло листя, й не відав ти, Батурине, що жовтень той був початком твого кінця. Жило ти, як завжди, величне місто, своїм повсякденним життям, і не відало, що чорні хмари вже сунуться на небо твоє ясне, що близька, близька загибель твоя. Та поки що тече повновода ріка життя за твоїми мурами.

Текла вона й в багатім, розкішнім дворі пана полковника Ковальського, хоча подейкували, що досить дивним було там життя, і поголос, поголос, мов вогонь, роздмухувався містом, головно з легкої руки котроїсь зі служниць ковальського двору, котра пустила містом чутку, що пані полковниця є невірна чоловікові своєму, та ще ж із ким — із паном Андрієм, пасербом своїм, дитя від нього породила, бо надто вже сильно маленький Василько був схожим на пана Андрія, і тільки сліпий старець не міг того бачити. Деякі суворо засуджували молоду полковницю за зраду вінчаному мужеві, та були такі, що мали співчуття, бо дуже вже гарна та молода була полковниця, а полковник, він же що старий вельми, а що лицем геть не вродився, такого й зрадити не грішно.

Поголос ішов, та далеким був від панського двору, бо жили пани своїм, відмінним від простого люду, життям. Марта, обродившись, майже увесь час присвячувала синові, боячись і на коротку хвилинку кинути своє дорогоцінне немовля, бо чуло її материнське серце небезпеку, а може, то було відлунням втрати першої дитини, і втративши її, вона боялася втратити й Василька, найдорожчого, що було в житті. Цілими днями могла вона просиджувати біля колиски,

колисаючи сина, співаючи йому тихим голосом колискових і просто вдивляючись у личко, таке схоже на батьківське.

Андрій!

Андрій таки дотримав свого слова й ще до Різдва розлучився з Оксаною, хоч, як пригадати, що коїла та жінка, не бажаючи покидати дім... Провідала, що народила Марта від чоловіка її, і такими прокльонами плювалась, навіть немовля кляла і всіх Ковальських. Такою лихою, з прокльонами на вустах, і забрала її рідня до Гадяча. У господі запанувала незнайома тиша, тільки чутно було іноді, як плаче в материнських покоях Василько та ще вчитує панна Марія котрійсь із служниць, яка чимось завинила.

Полковник повністю видужав від незрозумілої хворості, їздив до гетьмана за Київ, ще в якихось справах відгоджувався і пив, пив гірку, мов зірвався до чарки нарешті, а що більше пив, то дужче ненавидів і сина, й дружину. Не пробачив їм зради, не міг і не бажав пробачати. І тільки раз прийшов поглянути на новонародженого, якого визнавав за сина, та не вважав рідним онуком. Довго стояв мовчки над колискою, вдивляючись у ясне, безтурботне дитяче личко, і наче не було промайнувших тридцяти років, а колиска ця була колискою Андрія, бо бачив сина немов, яким був той немовлям. Щасливий Андрій, дитя уродилося в нього, і міг він бути певним у батьківстві своїм. Якби ж сам міг він мати таку певність, то знав би, що схиляється над колискою рідного онука. А так — і певності не було, і почуттів ніяких не викликав цей синьоокий Василько.

Нарешті відійшов від колиски, позирнув на Марту, що орлицею кружляла біля колиски ввесь час, поки він удивлявся в це таке схоже на Андрія немовля, і дозволив собі слабо всміхнутись.

— Гарний син у тебе, Марто. Богатир та козак.

Марта покосила сторожким оком.

— Дякую.

Полковник зітхнув.

— Хотілося б мені, аби був він Ковальським.

Чорні очі Мартині звузились.

— А він і є Ковальським.

Як впевнено, зухвало та гордовито промовила тес, вража дочка, і не зміркував полковник, що сказати на той вислів дружинин, позирнув тільки похмуро й вийшов геть, не глядячи вже в бік колиски.

Зима минулась, одужала Марта повністю від пологів, і однієї ночі, коли за вікном негода вирувала над заснулим Батурином, до покоїв Мартиних заявився полковник. Тримаючись не досить певно та похитуючись на ногах, розвіюючи навколо себе стійкий сморід міцної горілки, наближався він до дружини, до тієї, якої не торкався майже рік, то через злість свою, то через від'їзди, а тоді вже через пузо її, в котрім визрівало чуже дитя. Марта не спала ще, годувала Василька, відхилилась від колиски й перестрашено вирячилась на чоловіка. Яскравий, голодний блиск очей його не залишав сумнівів у тому, чому завітав він такої пізньої години.

Полковник недобре ошкірився.

— Не чекала, дружинонько?

— Не чекала.

— Яка щира! Поглянути, так не дружинонька, а щире злото, от тільки не блищить. — Він пройшовся по спочивальні, позиркуючи на застиглу Марту, на стать її струнку в довгій білій сорочці. — А кого ж ти, чекала, Мартуню? Чи не Андрія, не синочка мого?

На лиці Мартинім промайнула тінь.

— Нікого я не чекала!

— А чого? Чи мені поїхати кудись?

— Дитя в мене, немовля.

Полковник кинув короткий байдужий погляд на колиску, в якій принишк заснулий Василько, стенив плечима й раптом ухопив Марту у свої обійми так різко, що вона зойкнула й покривилася від смороду горілки та цибулі, яким війнуло від чоловіка. Жорстокі, наполегливі вуста затулили їй рота неласкавим поцілунком. Марта не пручалась, мов закам'яніла, мов не жива застигла в його обіймах, не відповідаючи на цілунок.

Ковальський штовхнув її на ліжку.

— А будь ти проклята, — вилаявся впівголоса, навалюючись на дружину всім тілом. — Що дровиняку цілувати, що тебе, як крига в обіймах!

Заблищала злими очима.

— То не чіпайте криги. Я дитину годую, й гріх мене чіпати.

Полковник голосно розсміявся.

— Чи ти ба, яка побожна вирискалась, гріха вона боїться. А коли з синочком моїм зраджувала мене, тоді ти гріха не боялась, га, Марто?

— Не боялась.

— Ах ти ж, зраднице клята! — просичав він зле і знов чоломкнув Мартині вуста.

Тільки очі заплющила, бажаючи, аби швидше все скінчилось, а в серці, та й усім єством її панувала така ненависть, що ледве стримувала себе, впинаючись пальцями в простирадло, аби не вдертися тими самими пальцями в очиська ці ненависні та не повидряпувати їх зовсім.

А закінчилося все швидко, навіть і не почавшись. Чоловік скотився з її закам'янілого тіла й звівся на рівні ноги.

— Бодай ти проклята була!

Позирнув зле й важкою непевною ходою вийшов з її покоїв, і не повернувся більш. Хоча й чекала перестрашено кожної ночі, що ось-ось залунають його кроки, та не приходив, тільки пив усе більше, а там, через деякий час зірвався до гетьмана, забравши із собою Андрія.

Андрій!

Іноді Марті вдавалося, що не витримає вона оцього життя, коли коханий, батько її сина живе поряд, а вона навіть пригорнутися до нього права не має і тішитися хіба вкраденим цілунком чи обіймами, котрі крадуть вони, мов таті нічні.

А ось за сестру радувалась. Бо несподівано доля обернулася для Ганни усміхом. За тиждень опісля народження Василька раптово помер Мозолевич. Лікар-німець допомогти не зміг, нарікав на розрив серця, за старим небіжчиком і пожалкувати майже не було кому. Дітей не мав він, родичі залишились далекі, а вже молода вдовиця від жалкувань за ним була геть далека. Поховала вона його й залишилась господинею у великому будинку, успадкувавши чималі статки. А там і щастя всміхнулось, і виявилось, що між Ганею й Тарасом була вже давня любов, яка припинилась з часу якоїсь їхньої сварки, та не зникла.

Змінилася Ганна, мов квітка розквітла, від кохання Тарасового. Та й він, було видко, що закохався, бо ходив тепер поміж жінок, мов сліпий, все біля Ганни припадав. А після Великодня тихенько вони повінчалися, і до літа мала вже Ганя під серцем дитину.

Минуло літечко, Андрія знову кинули з полком геть від Батурина, та цього разу ближче, лишень за Десну. Прийшов у вересні, і знов за Десну, бо швед наближався, а цар такими вмілими вояками, як полковник Андрій Ковальський, дуже дорожив, обіцявся переманити в

гетьмана Мазепи такий таланти, таку світлу голову, та ще й походження родовитого, по матінці з москалів, із княжого роду Шувалових. А Андрієві й ніяково робилося від тієї царської ласки, бо ж заприсягався на вірність панові гетьману, під його регіментом у виправи ходив, а царя Петра Олексійовича не долюбляв. І за вдачу його мінливу, й за жорстокість, із якою карав він людей, а жорстокість та була прямо нелюдська, а звіряча, та й сам він був до звіра подібний.

Скаржився Марті про зазивання царські, а вона благала лиш одного — аби не кидав їх з Васильком, не йшов туди, де смерть може назавжди вкрасти його в неї, обірвати життя молоде. Нехай вже батько йде.

Андрій зітхав.

— А цар потребує мене.

— А ти не йди.

Андрій хитав головою.

— Не можу, люба. То вже буде відверта непокора й гетьманові, і цареві, а цар таких непокірностей, страх Божий, як не любить. Треба йти.

І пішов, як не тужила Марта.

Надходив роковий для Батурина жовтень 1708 року.

Вже листя пожовкло на гіллі, вже мороз перший огортав землю, полишаючи вранці білий іній на траві, потягнуло зимном, і навіть сонце, хоча й світилось яскраво, а тепла скупилося.

Шведи рухались Україною, дійшли вже до Десни, а гетьман хоронився від царських наказів, вдаючи хворого, не бажав приєднуватись до Петра та йти проти шведа, щось своє визрівало в освіченій голові пана гетьмана, і не відали батуринці, що визрівання те обернеться для них згубою.

Не знала того й Марта, укотре виряджаючи Андрія з дому на невідому, але таку ненависну війну. І лютою була й на війну тую, і на пана гетьмана, й на царя. На всіх лютувала, хто відбирав у неї Андрія, а в маленького Василька батька. Він вже розумів, її золотавоволосий син, і все то вловлював у свої десять місяців, із синіми, батьківськими оченятами, й ходити вже вмів. Таке розумне, ясне дитя. Як любила його Марта, як тріпотіла над ним, ясним сонечком своїм, дитям кохання, а вже Андрій, той мало що не трусився над сином, кожную вільну хвилину тягнувся до нього, любив цілувати гладкі його щічки,

що при усміху мали ямочки, й кучерики золотаві, і саме його, без підказу, Василько вперше покликав:

— Татку!

Марта, зачувши це, задрижала всім тілом.

— Андрію! Чи чув ти?

Андрій квітнув щасливим усміхом.

— Чув.

Та ось ізнову пішов Андрій у виправу, і Василько почав кликати татка, а коли не міг докликатись, то впадав у плач, вередував, і Марта могла насилу забавити сина. А вже як панна Марія плювалася на Василька, тільки й чути було її змійного шипіння про те, який дурень Мирон, із-за спідниці молодой визнав за сина свого чергового підкидька. Марті кортіло вхопити капосну бабу та душу з неї витрясти, аби не чіпала чужих дітей, раз своїх не надбала. Вона вже й виказувала, орлицею налітала на сестру чоловікову, захищаючи дитя кохане, не помагає.

Позиркує очицями недобрими.

— Придбала байстря, то вже мовчи.

— Дитя не провинне в гріхах моїх.

Та, окрім панни цієї, був у Марти ще один ворог, і його вона тепер ненавиділа понад усе. То була війна, та страшна, невідома їй крадійка, за першим покликом якої Андрій мусив зриватися з місця, кидати їх з Васильком і йти назустріч невідомому, навіть смерті. І яким було важким воно, життя, коли кохана людина — козак, вояка.

Та час спливав, змирялася Марта з долею своєю безталанною, затихло, принишло в ній обурення життям із полковником ненависним, можливо, то народження Василька пом'якшило її серце, а може, перекипіло в ній те отруйне вариво палкої ненависті, що шматувала серце попервах, і слабшала в ній темрява ненависті, й лишень війну вона ненавиділа, мов живу істоту.

Та ось прийшов жовтень, Андрія не було, і захворіла Марта на важку застуду. Вже зимно було, ночами морозом припікало, а захворіла вона тяжко, кашель усі сили виснажував надривний, що слабкість була, а що ще почалися жары лихоманні, то трусилася вся від холоду, то жарко робилось їй, і ліки гера медікуса не хотіли допомагати. Сталося це наприкінці жовтня, коли була близька чорна хмара, що сунула на Батурин.

У ніч проти неділі святої, 24 жовтня, викликали полковника Мирона Ковальського на термінову нараду до гетьмана Івана Степановича Мазепи, який несподівано повернувся до Батурина, до резиденції своєї, і зупинився на хуторі своїм, на Гончарівці, з якої поспіхом вивозили рясне гетьманське добро.

Гетьман відходив від свого царя.

Гетьман переходив до шведів.

Повернувся полковник за добру годину й почав лихоманно збиратися. Зі своїх покоїв вийшла панна Марія, пробуджена біганиною, котру спричинили збори полковника. Невдоволена з того, що не дали їй виспатись, із заплетеним у тоненьку кіску волоссям, із лицем, що масно блищало від дорогих паризьких натирань, опустилася вона донизу, впіймавши котрогось чуру.

— Що се сталося?

Хлопець глипнув темним оком.

— Пан полковник у виправу виступають.

Панна Марія насупилась.

— У виправу, глупої ночі? Він геть сказився?

— Не знаю панно, запитайте в пана.

— А де ж він?

— Та в кабінеті своїм.

Пробурмотіла щось під свого довгого носа й пішла до братового кабінету. Заскочила Мирона за тим, як виймав із потайників гроші та золоті монети й набивав ними чорні мішечки. Ще більш насупилась, спохмурніла, спостерігала деякий час за поспіхом цим братовим, а потім запитала:

— І що се ти, Мироне, дієш?

Ковальський перестрашено підскочив.

— Тьху, нехай йому трясця! Що в тебе, Марусько, за звичка така, підкрадатися?

— Куди зібрався? — не відповіла на його питання сестра.

— З гетьманом, за Десну.

— Невже до шведів?

— Яка ти здогадлива. Так, до шведів, досить вже тому Петрові потурати, коли пан гетьман вирішив просити милості в чужинців, бо боліє за країну.

Панна Марія присіла на фотель.

— І то є праве рішення, — промовила, замислено спостерігаючи за тим, як брат далі набиває грошима чорні мішечки. — Тільки ж не збагну я, нащо тобі стільки грошей?

— Про всяк випадок, — відповів полковник, пройшовся кабінетом, збираючи папери, і досить спокійно провадив: — Пан гетьман не виключає того, що цар може вдарити по Батурину, як по його головній резиденції, помститися за зраду, зігнати серце на столиці. Хоч місто й полишиться під охороною чотирьох сердюківських полків, з яких Чечель сам чого вартий, та всяке може статися, місто можуть узяти в облогу, бо царське військо неподалік Батурина стоїть. Ти бажаєш покинути Батурин?

Панна Марія погордливо похитала головою.

— Ні, я облоги не боюся.

— Як бажаєш.

— А ти, Мироне?

— А що я? Я йду за гетьманом своїм, бо давав, та й не одного разу, присягу бути вірним йому й іти за ним, хоч би куди він мене покликав, чи до шведів, чи хоч до дідька в пекло.

Панна Марія ледь помітно покривилась.

— А дружину із собою візьмеш?

Ковальський знизав плечима.

— Та куди ж її брати? Горить уся, не сьогодні, так завтра має Богові душу віддати, а я в похід небезпечний іду, куди вже мені з хворою жінкою тягатись. Життя її тепер цілком у руках Божих, і як вже дасть, те й буде, чи виживе, чи помре — на все воля Божа.

Сестра злегка всміхнулась.

— І не шкода тобі молодій дружини, за котрою так упадав, котрої так жадав, хоча й казала я, що щастя з нею не зазнаєш.

Ковальський зітхнув.

— Можливо, й шкода, та я зараз зовсім не маю часу когось шкодувати. Гетьман вирушає вранці, зі сходом сонця, а я маю ще стільки справ. — Він гостро поглянув на сестру. — Ти справді не боїшся залишатись тут? Час іще є, можу взяти тебе з собою.

— Нічого я не боюся!

— Хоробра ти, Марусю, людина.

Через дві години полковник рушив за гетьманом. Ніколи не бувши близьким із сестрою, прощався з нею досить холодно, не було ні обіймів, ні цілувань прощальних між братом та сестрою, кивнули одне одному, мов чужі люди, побажали удачі й знову розійшлись, як чужі люди. Полковник осідлав коня, навіть на мить не зазирнувши до покоїв дружининих, і рушив геть зі свого розкішного двору, а за ним рушили вірні йому гайдуки, на чолі з похмурим задумливим Степаном Яровим, який їхав попереду та все озирався на полишений панський дім, у якому зосталася хвора пані Марта.

Благословилося на світ. Тьмяне ранкове світло ганяло дощову імлу, зазірало в очі полковнику Ковальському, ніби питаючись, чом полишив молоду та хвору дружину з немовлям у Батурині, над яким чорною хмарою нависла небезпека. Чому не наказав її, таку безпорадну тепер та беззахисну, перевезти до безпечнішого маєтку свого, та хоч би до того ж Бахмача, де мав досить пристойний двір. Не захотілось? А чи, може, навмисне лишив і дружину, й дитину на небезпеку, бажаючи помститись за зраду, покарати її за зв'язок із сином? Хто знає душу, хто знає серце його полковниче, і хто вгадає думки його? Очі такі потайливі, що думок в них не вгадаєш.

Зазірало світло те поранкове й у чорні очі гайдука Ярового, що похмурим їхав вулицями ще сонного Батурина, та вбачало в них лишень тривогу, тривогу та страх за тією, що залишилась хворою, чи на життя та спасіння, а чи, може, на смерть? І боліло серце його за нею, бо, незважаючи на холодність її та нелюбов, сам ще кохав, ще не спроможний був витравити з серця свого образ її чорноокий, хоча й не належала йому, хоча й не кохала. І позиркував він осудливо вбік пана свого, не розуміючи, чом полишив той дружину в місті, якому могла загрожувати небезпека облоги, небезпека страшного царського гніву.

Приєднались до гетьмана, і вже разом із ним покидали мури Батуринські. В поранковій імлі мрячило, ішов дрібний дощукульний та холодний осінній дощ, зимно було, і з коней бухала пара. Коли переїжджали міст, у Батурині заспівали дзвони церков.

Свята неділя.

Гетьман, зачувши ті дзвони, зняв свою шапку й побожно перехрестився, товариство наслідувало його приклад. Коні стали, й

вершники мовчки молились, кожен за своє й за спільне — за Батурин, за людей, що лишаються в нім.

Від'їхали, розтанули в імлі постаті їхні козацькі горді.

Батурин зостався позаду.

Наступного дня, 25 жовтня, до міста не впустили кинутого в оману від гетьмана світлішого князя Олександра Меншикова, царевого улюбленця, і вже за декілька днів місто обложили.

Панна Марія, котра з гордощів запевняла брата, що нічого не боїться, відразу ж перестрашилася й надала наказ прислужникам негайно збиратись та від'їжджати до Бахмача, допоки ще є можливість покинути місто, допоки москалі повністю не оточили Батурина, і лаяла себе, що не повірила в небезпеку й не поїхала, як казав Мирон. Та не вірила ж, не вірила, що цар піде на Батурин, а воно он як сталось, зачепило Меншикова глузливе ставлення козаків, умить зачав злобу світліший і не забарився з помстою.

Останніми словами, гнівливими прокльонами гудила панна Марія того клятого князя Меншикова, надаючи накази швидко пакувати все, що було найцінніше, та вантажити на вози, скочувати килими перські, спаковувати кришталі обережно, мов дитяток малих.

Горпина, що вправними руками допомагала в пакуванні цінностей, звела на господиню запитливі темні очі.

— А паню як повезуть?

Панна Марія зіщулила недобрі очі.

— Яку паню?

— Так паню ж Марту з маленьким, — простодушно відповіла Горпина, з подивом поглянувши на господиню.

Панна Марія кинула на неї важкий погляд.

— Твоя паня Марта лишиться зі своїм сином у Батурині.

— Але ж...

— Вона все одно дуже хвора, ось-ось помре.

— Так на воза її покласти можна, хутрами вгорнути.

Панна Марія пройшлась напівпорожньою вітальною світлицею, з долівки якої було вже прибрано пишне килимове вбрання, й погордливо, зверхньо поглянула на Горпину.

— Ти в сьому домі є хто? Лишень служниця, злиденна кашоварка, ось нею й залишайся, а до панських справ носа свого не пхай, бо й відрубати можуть, тепер часи непевні.

— Але ж дитя!

— Цить мені! — гаркнула панна Марія так голосно, що молода покоївка, що пакувала велику вазу, здригнулась, і ваза кришталева вислизнула з її пальців, оглушливо вдарилась об голу, без килимів, долівку та розбилась. Негарне лице панни Марії перекошилось від люті. — Бодай тебе розірвало, незграбо клята. Дякуй, що я поспішаю, а то б спину закривавила батогом. Геть мені з очей, клята дівко.

Затуливши рота рукою, служниця дала драла з вітальні, тільки п'яти заблищали. А Горпина все не відступалась, споглядаючи на господиню з такою докорою, що інша не втрималася б, занервувала б, але ж тільки не Марія Ковальська. Ой, ні, ця панна мала такі кріпкі нерви, що спробуй присором її.

— Чого вирячилась? — кинула тільки вороже. — Марта лишиться тут, і се моє останнє слово. Бажаєш, можеш залишитися з нею, мені все одно.

Горпина кинула до кошика впаковану чарку.

— І залишуся!

— То бувай здорова!

Горпина похитала головою.

— Гріх ви берете на свою безсмертну душу, залишаючи молоду паню та немовля її безпомічне на ймовірну смерть. Та Господь же, панно, Він усе бачить, і безкарно не полишає нічого, — похмуро кинула Горпина в лице господині своєї, байдуже спостерігаючи за тим, як лице те червоніє від гніву, як наливаються люттю брудно-сірі очі.

— Пішла геть, клята бабо! Геть!

Горпина похитала сивою головою в очіпку, й важкою, зовсім вже старечою ходою вийшла геть з вітальні.

За декілька годин панна Марія від'їхала до Бахмача.

Розкішний, великий двір пана полковника Ковальського лишився пустою, zostалися в ньому лише Горпина та хвора Марта із сином, решту панна Марія, примусивши скоритись, вивезла до Бахмача, й поїхали всі, що боялись лютої панни своєї та лиха, що наступало на місто. Одна Горпина вже нічого не боялась, сумною тінню шкандибала по спустошеному будинку, і хода її тоскно й голосно лунала посеред тієї пустки.

Паню Марту вже лихоманило. У забутті гукала вона якогось Микиту, проклинала батька за смерть його дитяти, вряди-годи

розплющувала каламутні очі свої чарівливі, що палали вогнем дивним, дивилася ними скрізь Горпину й тільки стогнала:

— Дитя! Дитя моє гине, мамо!

Горпина лагідно гладила її довге чорне волосся, хрестилася сама й хрестила свою недужу паню.

— Господи помилуй вас, пані.

І Марта втихала на якусь мить, а потім починала знову метатися в ліжку та кликати вже Андрія, а маленький Василько й собі зводив на Горпину ясні синії оченята й жалібно тягнув:

— Татко?

— Немає тут твого татка, любий, — цілувала та його в пухку гладеньку щічку й, підхопивши на руки, несла до кухні, щоб нагодувати та зварити для пані цілющих трав, яких збирати навчила її ще бабця покійна та які припадали десь пилом, і лікувала ними недужу паню, лаючи того німця-лікаря.

Надвір виходити якось боялася, харчів, головне, вистачало. І головним було для неї паню на ноги звести та за маленького Василька пильно дбати, бо дитя жваве, бистре, шкоди б собі якої не завдало.

А однієї ночі заговорили гармати.

І в ту ніч прийшла до тями Марта.

— Що се? Земля дрижить? — прошепотіла слабким голосом і насилу роздивилась перед собою спочивальню свою та Горпину, що куняла поряд на стільчику. Горпино? Що це робить Горпина в її покоях, і де ж та вітряна Милашка. І ледве гукнула: — Горпино!

Горпина вмить розплющила очі.

— Га? Що?

— Горпино, що се сталося?

Горпина часто-часто захрестилась.

— Опритомніли, пані, отямилися, дякувати Господові, — зашепотіла вона, нахилиючись над Мартою та мацаючи постіль її. — Волога, хвала Всевишньому, волога й прохолодна паня, оминуло таки лишенько, не zostавив Господь Василька-сонечка сиріткою, порятував матінку заради душеньки його безгрішної.

Марта нахмурилася.

— Не розумію, що ти отсе бурмочеш?

Горпина знову перехрестилась.

— Так хворіли ж ви, пані, занедужали тяжко... — Земля під ними знову задрижала, захиталась, заревіли гармати, й знов хрестилася стара Горпина й шепотіла побожно: — Господи, помилуй нас! Помилуй!

Марта піднялася трішки на ліжку.

— Горпино, що се?

— Гармати, пані.

Марта поглянула на Горпину так, наче та з глузду з'хала.

— Гармати?

— Еге ж, пані, гармати.

— І що се стріляють гармати в Батурині? Чи свято яке?

Горпина скривила лице.

— Та яке вже, пані, свято? Хіба що в бісів у пеклі, ото вже душ чекають, кортить грішників до пекла. — Вона сумно зітхнула. — Не свято се, моя пане, а горе велике. Ви ж бо нічого не знаєте, але зрікся гетьман наш царської вірності й до шведа пішов, утік десь за Десну, а в Батурині за коменданта полковника Чечеля залишив.

— А гармати до чого?

— Так образили батуринські козаки царського улюбленця, того, що караваями колись продавався, й осе обложив Батурин, лютує пан князь, та наш Батурин не здається.

Марта вмить переполошилась.

— А Василько?

Горпина хитнула головою на колиску.

— Спить, святе янголя.

Марта відкинула від себе ковдру.

— Який жах розповіла ти мені, Горпино. Ми маємо втікати, мені вже лячно за Василька, я маю врятувати сина, хоч Батурин і захищений, певне, та все одно. Накажи там запрягати ридван, може, вдасться якось вислизнути з Батурина, то до Диканьки аж поїду, там мама та Ганя.

Горпина лиш сумно дивилась на неї.

— А немає вже чого запрягати, та й кому?

— Горпино, що за дивні слова ти бурмочеш?

— То не слова, пані моя, дивні, а то люди зробились дивні, а може, вони завше такі були, тільки я того не помічала. Немає тут вже нікого, пане, тільки ми з вами лишилися та маленький Василько.

Марта здивовано залупала очима й закашлялась.

— І де ж усі? — запитала тихо.

— Пан муж ваш за гетьманом пішов, за Десну, до шведів, а панна Марія, коли москалі почали облогу міста, змела весь скарб, усю прислугу, та й подалась до Бахмача, до маєтку.

— А тебе чом полишила?

— Сама я залишилась, бо мав же хтось доглянути вас недужну та янголятко малесеньке.

Вуст Мартиних торкнувся сумний усміх.

— То ж мене з Васильком вона взяти не забажала?

— Не забажала, пані.

Марта змовчала, сховала сум в очах за довгими віями й просто лежала деякий час мовчки, дослухаючись до свого слабкого тіла. Невже наважився полковник кинути її з дітям на небезпеку? Невже отак вирішив помститись? І як лаяла вона себе зараз, що вибігла під холодний, осінній дощ у легкій одязі, налякавшись за Василька, який гуляв з Милашкою в садку й так страшився грому, а особливо ж блискавиць. Вхопила заплаканого сина, заспокоїла, а сама заслабла, занедужала. І що ж їй теперечки робити? Лишили її саму з дитиною, на поталу долі, без трійки поганої та гайдуків. Зле то, зле й недобре з боку людей, та нічого ж не вдієш, і скільки не нарікай, нічого не зміниш.

Дитя б порятувати від кривди, а за себе й байдуже якомсь. Був би поряд Андрій, то були б вони з сином у захисті великому, а так... Де він зараз, коханий її, чи не влучила в нього, бува, ворожа куля?

Марта обернула лице до вікна, бо вдалось їй, що замиготіло за ним щось, відблискало червоною загравою.

Спохмурніла, торкнула Горпину за руку.

— Поглянь, наче палає щось.

Горпина розтулила сонливі очі, що так і стулялися до сну, забликала.

— Де палає?

— За вікном. Визирни, поглянь.

Горпина зітхнула, важко звелась зі стільчика й пошкандибала до вікна, нахилилась до шибки, щось там видивлялася з хвилину, а потім відсахнулась перестрашено, захрестилась дрібненько й обернула до Марти сполотніле лице.

— Ой, жах який, пані.

— Що там, кажи вже?

— Батурин горить.

Марта позирнула недовірливо.

— Як то — Батурин горить?

— А так, пане моя, палає нараз ціле місто. — Горпина захитала головою. — Ой, пане, лишенько, бо вогонь се вже не жарту, і якщо москаль не понищить нас, то отой червоний когут, що панує містом, той вже не пощадить.

Погляд Мартин наполоханою птахою злинув умить до колиски, в якій солодко сопів Василько, і вона жахнулась.

— Де горить саме?

— Та куди оком не кинь, а палає довкола, і таке враження, що батуринці самі підпалили місто, бо москаль ще й не здобув його. А горять мало не всі двори, та ще вітер, он і в сусіда садиба палає.

— Горпино?

— Так, пані, палає. Ой, лишенько, а в нас же огорожа дерев'яна, брама теж, і в садку повно дерев...

Не дослухавшись її жахів, Марта відкинула ковдру й спробувала звестися на рівні, та заслабла так, що спочивальня відразу ж загойдалась перед очима, й опустилась назад, на постіль, застогнала тихо.

Горпина відразу ж опинилася поряд.

— Що се ви, пане, вигадали?

— Ми мусимо кидати дім, рятувати Василька.

— То ще ж двір наш не горить.

Марта палахнула очима.

— А ти бажаєш сидіти та дожидатись, заки горіти почнемо? — Вона знову спробувала здійнятися з місця, й цього разу страх за коханого сина надав їй тієї бажаної сили, і хоч би як було важко, все ж пішла, пішла до колиски, зазирнула до сина, що спав солодким сном, постояла над любим немовлям, поцілувала ясне дитяче чоло й тоді вже обернулась до Горпини, яка з тривожним виглядом спостерігала за її діями. — Горпино, зроби ласку, зготуй нам тепло зодягнутися.

Горпина плеснула долонями.

— Але ж ви ще такі слабкі!

— Я мати, і страх за дитину надасть мені сил.

Горпина покірливо зітхнула.

— Та хоча б поїли чогось.

Марта хвилину думала.

— Так, принеси чогось.

Молодою дівкою гайнула Горпина за двері, а Марта, чіпляючись за меблі, пройшла до вікна, за яким ширшали зірничі червоної заграви від вогню. Визирнула, побачила сусідній двір, що палав, і знову страх обпалив її, мов язики того вогню, що вирував у місті, господарем маршував вулицями Батурина. Та що ж це таке, що за лихо спіткало місто, що палає воно, мов один велетенський смолоскип? Невже москалі вже в місті й підпалили столицю гетьманську? Тоді й надвір вибігати страшно, але ж як лишатися в домі, який кожної хвили може спалахнути від сусіднього двору, бо вітер стелиться вже в бік їхнього дому, і он видно, що палає вже паркан, ненажерливою рукою простягається до дерев ковальського садка.

Повернулась Горпина, принесла м'яса, холодного та смаженого, хліба, сала та сиру жовтуватого й кухоль з відваром травним. Марта покривилась, забачивши ті наїдки, але все-таки примусила себе заштовхнутись і м'ясом з салом, і сиром, усе з'їла, що принесла Горпина, усе зробила заради сина свого коханого, аби тільки стало сили його врятувати. А як буде вона те робити, куди понесеться з немовлям на руках, гадки про те поки що не мала, для неї головне було винести його з дому, що стояв на шляху вогню.

Поїла, попила відвару, поглянула на сина.

— Не голодний він? — запитала Горпини тривожно.

Вірна служниця захитала головою.

— Та хіба б же я любого панича залишила голодненьким?

Марта відчула на очах сльози.

— Дякую, тобі, Горпино, що не залишила нас із Васильком на певну смерть, як зробила се Марія Карпівна.

Горпина дістала соболеву шубу Мартину.

— Та чи змогла б я так учинити, пані? Минулося вже життя моє, близька та година, коли Господь призове до себе мою грішну душу. Та чи мала б вона спокій, кинувши вас на певну смерть? Та кісточки мої втомлені перевернулися б у сирій землиці. — Вона обережно вийняла Василька, не пробудивши, з колиски, й почала вкутувати в хутра, аби не змерз любий панич. — То панна Марія від самого молоду серця не

мала, жорстокою, як була все життя, такою й залишилася. Та Господь їй суддя, колись посуде, дістане вона за зло.

Василько прокинувся, засопів, завертів голівкою, шукаючись мами, а знайшовши, наполегливо заскімлив:

— Ма! Ма!

Марта, вже в шубі, схилилася над сином, зазирнула в оченята його сині, усміхнулась лагідно, поцілувала в щічку, й зазорили до неї оченята його.

— Мама з тобою, рідненький!

— Підняла на руки, хоча й важко було, пригорнула сина до себе, зачувши, як загулив радісно.

Марта поглянула на Горпину.

— Ходімо, Горпино, може ж, де переховаємося.

Горпина захрестилась.

— До замку потрібно, там усе ж безпечніше, та й врятуватися полегкість більша, підземелля є, а там ходів потайних із міста, мов кротячих нір нарито.

— То ходімо до замку.

— Ходімо. Та ви б панича мені віддали, затяжкий він для вас.

Марта притулила сина до грудей.

— Дарма, поки сил вистачить, понесу.

Ніяк не хотілось їй випускати його з рук, напалась незрозуміла жага тримати поруч себе, пригортати до себе живе тільки, бо, як морозом, ходила поза спиною гадка, що чи не востаннє пригортає його ось так до себе, і чи не станеться бува такого, що мертвим пригортатиме до себе рідне тільки. Марта здригнулась від тих думок, опускаючись донизу незвично притихлим будинком. Ну звідки, звідки долізали вони до її розуму, мов ті чорні павуки, змушували холонути серце. Чи не хвороба, чи не лихоманка тая чорная чорнила її такими гадками? Ні, вона не віддасть цю свою кохану кровиночку ненажерливим пазурам смерті, як віддала колись ту, першу та ненароджену. За цю вона боротиметься, і з хворобою своєю, і з москалями, й з вогнем та з цілим світом, сама хай краще мертвою впаде, а Василька свого коханого врятує.

Пройшлися по спустошеному будинку. Горпина відчинила двері надвір, і обидві вони аж похитнулися від густого смороду задимлення, що повіяв на них з гарячим вітром. За дверима розкішного дому

полковника, за ґанком його ревіло та тріщало справжнє пекло, мов усі сили спідньої витнулися на волю й волали зараз над палаючим містом, правили свій бал.

Батурин було вже годі й взнати. У ковальськiм садку горіли дерева, палав паркан та вже займалася брама, по двору, мов ті птахи з вогню, літали горючі тріски із сусіднього двору, дим ліз в очі та спиняв віддих, і чути було, як гуде те полум'я страшне, як ломляться дерева та хати.

Горпина нажахано захрестилась.

— Господи, помилуй! Що ж се воно коїться? Гнів Господній на нас! Врятуй та пощади нас, Матінко Божа, Неопалима Купино!

Марта заклала на місці, мов уросла заслаблими ногами в ґанок. Пекло навколо, те червоне палаюче пекло лякало своїми страхітливими трісками та зірницями, й так страшно було виходити в місто, що палало цим ненажерливим вогнем, але й в будинку залишатись означало неминучу смерть. Смерть! Вона мов витала в повітрі, страшна та невблаганна, і сміх її чути було в завиваннях вогню. Відчувши, як закрутилась голова, Марта похитнулась, проклинаючи хворобу свою, бо ж якби не та, чи затрималася б вона з дітям у місті, гайнула б з нього ще при перших ознаках небезпеки, та навіть пішки пішла б, аби тільки Василько залишивсь у безпеці. Або хоча б отямилась від важкого лихоманного сну раніше та встигла втекти до замку, коли не було ще навколо цього палаючого пекла.

Горпина простягнула до неї руки.

— Вам зле, пані? Може б, дали мені панича Василька?

Марта захитала головою й ще міцніше притулила до себе сина.

— Ні, усе добре. То так, від диму в голові замакітрилось.

— Усе-таки заслабкі ви ще!

— Немає в мене часу слабувати, й так прослабувала вже по зав'язку, сина рятувати треба, а се сил надає, ще й як. — Постояла якусь хвильку, заплющивши очі й мов у силу вбираючись, а потім рішуче ступила з ґанку. — Ходімо, Горпино.

— Боязко ж як за панича.

Марта поглянула на заснулого сина.

— Боязко.

Знов спинилась, мов нерішучість іти до палаючого міста оволоділа нею, бо йти так не хотілось. Аж раптом із сусіднього двору внесло

вітром велику пойняту вогнем головню, й вона гінцем пекла впала на дах ковальського будинку.

Горпина заплакала.

— Тепер вже все, пані, рятунок в домі немає.

За п'ять хвилин вони з Мартою опинились на вулиці.

Та що ж то була за вулиця, то пекло було на ситій батуринській землі. Хоча й стояла пізня осінь, а гаряче було, мов у липневий полудень, хоч ніч опустилась на землю, та світло миготіло, неначе посеред днини, і дивним воно було, те світло, бо вигравало над Батурином червоною загравою, і вдавалося, що сонце немов сідає червоно, як на вітер. Марта розгублено застигла біля брами, й іскри посипались на хутра її шуби. Дозволила Горпині обтрусити себе й заметалась очима, не в змозі второпати, в який бік бігти, щоб потрапити в замок, бо міста й вулиць його вже годі було впізнати.

Горпина сіпнула її за рукав.

— Гайда, пані, он туди. Там замок.

Радо побігла б Марта до рятівних стін замку, так сил не стало бігти, пленталась тільки за Горпиною, й не встигли вони далеко посунути від двору, як трапився їм назустріч маленького зросту худенький хлопчина в розстібнутім кожусі, з величезною дровинякою в тоненьких, мов дівочих, долонях, вимашчених у сажу.

Горпина спіймала його за комірець кожушка.

— Стій, дитино. Ти отсе куди?

Хлоп поважно вирівнявся.

— Так москаля ж бити!

— А хіба ж він у Батурині?

— Вже, клятий, прорвався. Зрадили, бабуню, наш славний Батурин, хтось вказав ворогові на стару браму біля замку, що зарослась кущами, про неї вже й забули, та не всі. Й тепер сипляться москалі в Батурин, мов кліщі на собаку.

— А горять хати чому? Москаль підпалив?

Хлопчина позирнув поважно.

— Дивна ви, бабуню. Де хоронились весь час? То не москаль підпалив Батурин, а самі батуринці пустили собі під стріхи червоного когута, аби ворогові не зосталося чого палити.

Горпина зжахнулась.

— Та вони геть показалися.

— Чого показалися? — образився хлопчина. — Праву річ зробили дядьки, бо нехай знає клятий москаль, що не слабуни живуть за замковими мурами Батурина, а хоробрі та горді, сильні духом люди — козаки. Мій татусь теж хату підпалили, нехай, сказали, вогневі, ніж москалеві.

— Показилися люди.

— Та що се ви, бабуню, завели? Показилися та показалися. Нічого ніхто не показився, люди право роблять. А мені час вже бігти, треба таткові допомагати москаля бити. Бувайте.

І він, висмикнувшись із мозолистих долоней Горпининих, гайнув геть. Дрібненький, худенький охоронець гетьманської столиці розтанув у густій чорнуватій імлі рясного диму.

Марта зупинилась, важко дихаючи та надсадно кашляючи, бо дим той нещадно дер хворі легені, обпікав горло й викликав знов і знов усе нові напади кашлю. Горпина відразу ж простягнула дбайливі руки.

— Давайте, пані, панича.

Цього разу Марта скорилася, бо кашель усе міцнішав, і від його гавкаючого звуку прокинувся Василько й вередливо заплакав. Прокашлялась, віддихалася, й рушили вони далі, аби швидше до рятівного замку. Марта й затулила вже лице хусткою, аби не так димом дихати й аби кашель не так лютував, і вперто пересувала слабкими, неслухняними ногами вперед, уперед скрізь страшне пекло палаючого Батурина. А навколо ревіло полум'я, літали гарячі тріски та головні, лушилися з вікон шибки, а вже сморід який розносився — і від перепаленої шерсті, й від лою, і від пересмаженого м'яса, бо худоба та собаки гинули в палаючих дворах і засмажувались, мов для великого, мало не царського бенкету, та ніхто не поспішався ласувати тим пригощанням. Батуринці обороняли своє місто, відчайсно йшли в бій проти ворога свого, що, мов річкове плесо, заливав Батурин.

Марта з Горпиною не дійшли трішки до замку, коли заскочив їх геть перепитий царський ратник. Високий, волоокий, з розкуйовдженим волоссям, що стирчало врізнобіч з-під його трикутного капелюха, в зеленім каптані, вискочив він дрібним бісом із диму пекельного, й штик його враз уцілився в Горпину, що притуляла до себе Василька.

Чи ж янгольське крило, чи то припадковість, відвернули в ту жахливу мить Марту від Горпини з сином. Знов кашель кігтями дер,

немилоливо дряпав груди, погрожуючи задавити. Спинилась, аби дихнути хоч якогось повітря, нахилилась, захоплена нападом кашлю, аж раптом зачула жіночий зойк, а за ним крик немовляти, дитячий крик.

Крик Василька.

Із сотень, із тисяч голосів спроможна мати відрізнити голос своєї дитини, бо ж не слухом, а скорше серцем чує вона й плачі його, і зойк, і сміх радісний. Але Марта чула зараз крик, болісний крик свого коханого сина, своєї викоханої дитини, й стрімко озирнулась, як орлиця до орля, у шубі соболевій розкішній, й похололо серце, і невірою до побаченого наповнилося одночасно й болем. Біля ніг п'яного москаля, мов підкошена, лежала Горпина, а той нелюд, той жахливий кровожадібний звір у людяній подобі, повільно, погойдуючись на непевних ногах, витягував з її тіла багнет. Смертоносій, страшний, закривавлений багнет, котрим проштрикнув він тіло нещасної вірної Горпини... і Василька.

Як можна, якими словами описати всі почуття тремтячої матері, розпач її та біль, коли доведеться їй на власні очі зріти страшну дійсність того, як дитя її, проштрикнуте ворожим багнетом, б'ється в корчах, конаючи, і вже не кричить, а тільки скиглить тихесенько, мов цуценя, котрого вразило в лапку. То є найстрашніше горе на землі, то є породження війн та чорної людської ненависті та люті, коли немовлята конають від отаких багнетів. То є страшно, то є так страшно та боляче, що крий Боже коли пізнати на собі те, що пізнала в ці страшні хвилини полковниця Марта Ковальська. І Василько, її синьоокий синочок, ясне сонечко, янголятко з золотавими кучериками на світлій голівці, невже ж це він б'ється в корчах на грудях конаючої та згасаючої вірнесенької Горпини? Невже ж це дитя її гине, а вона від горя та зневіри заклала вся, і поворухнутись їй несила.

— Васильку, — прохрипіла хрипким від диму голосом, і руки, що дрижали, мов у лютій пропасниці, потягнулись до сина, за ними потягнулось і тіло її слабке та неповоротке, ненависне тіло, слабкість якого завинила перед сином життям, і наткнулося на багнет, на кривавий той багнет, на якому ще багріла свіжа кров Горпини та його... Василька.

Солдат заворушив тим багнетом її хутра.

— Назад, бабо! Бо заколю!

Звела на нього страшні, налиті болем та горем очі, очі панотця Сави Красногляда, коли ставались йому напади люті, й проричала хрипко:

— То коли, коли вже звірю! Нехай конаю вже життя своє окаянне поряд із синочком та служницею вірною. Ну, чого ж ти вирячився, іроде триклятий! Коли вже! Вбивай!

Солдат мов спантеличився жахливих слів, оторопів, заблимав осоловілими темними очима, багнет затремтів у руках його непевних.

Марта палила його страшними очима.

— Чого застиг? Вбивай!

Солдат похитав головою.

— Що за скажена баба? — пробурмотів він, і багнет його вже націливсь на Марту, та не судилось їй померти тієї страшної ночі, коли горів узятий москалями Батурин. Бог велів подовжити життя, бо народжена вона була на багаторіччя. Не встиг багнет торкнутись її тіла, як упав Васильків убивця мертвим, уражений гострою козацькою шаблею. Впав поряд Горпини.

На згорьовану Марту поглянули темні бентежні очі старшого чоловікового гайдука Степана Ярового, що зарубав солдата, який урвав життя Горпини та Василька. Кинувся до неї, бажаючи вхопити в обійми, та де там, покосила злим оком, заволала надсадно й кинулась до сина. Вихопила з обіймів бездиханної Горпини свою коштовність, закутану в закривавлені хутра, липкі та неприємні на дотик, і геть не зважила на те, пригорнула до себе принишклого сина, зазирнула в скривлені від болю, застигли дрібненькі риси, рукою спробувала розтулити вже заплющені навіки сині очі. Розум, як більш холодний, шепотів їй, що все, Василько вже сконав, померло її дитя, і не живого притуляє його оце до свого тіла, та серце, як більш гаряче, відмовлялось вірити в побачене очима.

Яровий потягнув її за рукав шуби.

— Ходімо, пані. Залишатись тут небезпечно.

Марта каламутними від горя та непролитих сліз очима поглянула навколо, із вже якоюсь отупілою байдужістю оглянула земляні вали, із-за яких сипалися, мов перестиглі яблука в садку, москалі на батуринців, а ті оборонялися відчайно, сокирами та списами, й самопалами, хто чим міг, але перед нею тільки тіні мерехтять у заграві червоній вогню.

Висмикує в Ярового руку.

— Облиш мене! Маю ще сина рятувати!

Яровий мовчки поглянув на мертве немовля в мокрім від крові хутрі, яке Марта судомно пригортала до грудей, потім зазирнув в її очі, вже геть божевільні від горя, й відчув, як болем обпекло його серце. Якою ж дорогою, якою коханою була вона для нього в цю мить. Зрозумів це, коли пан його прибув з гетьманом до Десни, та не було йому, Яровому Степану, спокою увесь час, як покинув пан Батурин. Боявся за лишену там хвору паню, боявся так, що ночами спати силувався, та не здужав, тривога за паню палила його зсередини, мов черв'як, точила нутрощі, аж допоки не втримався, не втік однієї ночі від полковника та не погнав, мов навіжений, до Батурина, дивом оминаючи солдатів москальських, котрих було на підступах до Батурина, мов собак не різаних. Та він, мов замовлений від знахарки якої, мчав до рідного Батурина, мчав, аби натрапити на облогу міста москалями. Два дні чаївся поза хуторами, до дядька навідувався, аж той розповів йому про стару позабуту браму в замковій стіні. Усе покинув і полинув до тієї брами, хитрим собакою обійшовши патрулі москалів, узявши обіцянку з дядька, що дістане воза й буде дожидатись його на хуторі. І таланило йому увесь цей час. Добувся міста, яке вже палало, мов велетенський смолоскип, і страх залізною рукою затиснув його серце.

Як пнувся він до двору свого пана, як перестрашився, забачивши палаючий паркан, палаючу браму, ледь добрався до двору, на якому вже палали дерева й зайнявся будинок із другого поверху. Із завмерлим серцем убіг у ту палаючу зверху пустку, й, не відшукавши пані своєї, і зрадів, і перестрашивсь одночасно. Втішав себе гадкою про те, що виїхали Ковальські ще, певне, до облоги, а все ж билася в голові настирна гадка, що в Батурині вона ще, десь, може, в замку сховалася. Вертав до брами, а тут вже й москалі поспіли, а він козак, та з доброю шаблюкою. Пішов у бій за батуринців, за земляків своїх, як снопи, валив москалів, ішов, як з імли, допоки не узрів перед собою солдата, що готувався проштрикнути його паню, що ціливсь у неї, вкутану в розкоші соболевого хутра.

Серце мов вогнем обпекло.

Марта!

А вона ген вже й розумом шкодиться, мертву дитину свою рятувати спромагається, що й не дивно, бо яке ж то горе.

Заговорив лагідно, як до дитя нерозумного.

— Так я ж допоможу його врятувати.

Лице Марти освітлилось.

— До замка зведеш?

— Далі замка. В мене вже є й віз, запряжений волами.

Зазорила очима, мов зорями з неба.

— Ти врятуєш мого Василька, Степане? — запитала з відчайною надією, бо вже не тямала того, що тулить до грудей мертве дитя своє, і жаль впік Степана в серце, мов жало осине. — Степанчику, я ж вік тобі буду вдячна.

Промовчав, ухопив за руку й потягнув за собою до замкової стіни, не відаючи, що браму в ній розвідали вже москалі. У зойках та криках болю, посеред тіней людей, не помітив, як наткнувся на списа ворожого. Здригнувся, застогнав лише слабко, й упав у багнюку з крові та сажі, але руки, що тримала Марту, не розтулив, і вона впала за ним, у бруд прямо у своїм розкішнім хутрі, однією рукою притуляючи до себе Василька.

Схилилась налякано над Яровим.

— Степане, що таке?

Яровий важко ковтнув.

— Помирати час прийшов, пані.

— Як помирати?

Покривився від болю, і з куточка рота потекла тепла кров.

— Як велить Господь, пані, козакові.

— Ти не можеш померти, — похитала головою Марта, — ти ж обіцявся врятувати мені Василька.

В очах Степанових, що холоділи й згасали, замайоріла ніжність, ніжність до однієї неї в цілیم світі. Відпустив руку, котру ще тримав закривавленою долонею, а лагідно торкнувся її лиця, лишаючи сліди криваві, погладив ніжну, гладку на дотик щічку.

— Пані моя ясноока, — прошепотів ледь чутно, але вона почула. — Чи тямаш ти, жорстока пані, з якою силою володієш моїм серцем? Я ж був ладен викрасти тебе опісля того, як подарувала ти мені отой казковий поцілунок. Нащо ж відтрутила, холодом подихнула? Тямлю, що пана Андрія полюбила, а бідний Яровий пішов геть.

Марта нахилилася ще ближче.

— Степане?

Мовчав, і рука впала зі щоки її. Мовчав він, навіки вже мовчав, дивний цей, не зрозумілий для неї Степан Яровий, найкращий з гайдуків Миронових, людина, що прийшла до неї в палаючий Батурин. А тепер він мертвий, мертвий!

Марта міцніше притулила до себе Василька, хотіла звестись на рівні ноги, та сили, яких і так було не багато, геть покинули її. Обдивилась навколо, та тільки вали з мертвих тіл побачила, відповзла за один з них, заховалась за тілами померлих батуринців, притулилась спиною до стіни замку, аби перепочити хоч трішки, а тоді вже самій рятувати сина.

Розгойдуючись із боку в бік, вона тихим та лагідним голосом заспівала Василькові колискову, як співала перед кожним сном його, колисаючи й пригортаючи до серця свого, а він лежав та дослухався так уважно, її розумний та кмітливий хлопчик.

А навколо ревіло та палало пекло, що зірвалося з потаємних глибин землі на грішну поверхню. А Батурин і далі заливали, вривались валами, москалі, люди, що в запалі горілчаного духу втрачали тут геть людську подобу й перетворювалися на нелюдів, лютіших за звірів. Батурин, і без того переповнений мертвими тілами оборонців його, наповнювався вже новими невинними жертвами, жінками та дітьми, котрих убивали з безглуздою, непотрібною жорстокістю. Жінок проштрикували багнетами, трощили їм голови, й на діточок дрібненьких не мали жалю ті звірі в людяній подобі. Хапали за штанці, за кожушки та з реготом кидали у вогонь, мов біси грішників, засмажували невинні душі на диявольським вогні, під п'яний регіт ловили й мацали гарних, від мам і тат викоханих квіточок, рвали цвіт їхній, нещадно гвалтуючи на залитій кров'ю батуринській землі, і крик їхній страждальний та розпучливий густо змішувався з криком інших страждальників та мучеників, а потім ломився та стихав, коли набавившись, різав звір горло чи колов багнетом молоде тіло, що його впився досита. Жахлива то була ніч, коли конав Батурин, важко вмирав від рук москалів та вогню, й стогнав, неначе був живою істотою, яка все відчувала. Прохав пощади для дітей своїх, і болем заливався, болем жінок, на чийх очах дітей їхніх кидано до вогню під п'яний солдатський регіт.

Конав Батурин.

Натовп московських солдатів нищив усе живе, що наверталось на їхні залиті горілкою очі. Вибивали нещадно, не розбираючи нікого, чи то старця чи малого дитяти, чи юнака, а чи діда сивого, жебрака знедоленого чи господаря заможного. Ніхто не рятувався від руки каральної, посланої від ображеного мстивого князя Меншикова.

І тільки Марта тихо співала колискову Василькові, і колискова та, спів ніжний та мелодійний, правився панахидою, парастасом журливим над валами з мертвих тіл, з почилив батуринців і москалів.

Батурин конав.

Її віднайшли удосвіта.

Уночі з задумливих небес сипонуло щедро снігом, і ховав він вали страшнії, згарище, що на нього перетворилась гетьманська столиця, ховав кров та м'якою, пухнастою ковдрою вкривав, мов до сну, тіла вбитих.

Батурин, той Батурин, яким полишив його гетьман, від'їжджаючи поспіхом за Десну, сконав, перестало битись його серце, і там, де ще вчора були такі милі кожному батуринцеві краєвиди, в це засніжене передрання облишилась лише велика, страшна могила.

Марта вже не співала колискової.

Сиділа, мов захолола, на тому ж місці, притуляючи до себе геть задубілого Василька. Мала б давно піти рятувати сина, та сил геть не стало звестися. Не змерзла в теплім хутрі, та тільки кашель, роздратований димом, від часу до часу дер горло, виривався зсередини мало не стогонами, та стримувала його, боялася, що кашель приверне до неї небажану увагу московських солдатів, що сновигали вулицями захопленого ними міста. І хто їх знає, чого вони сновигали? Кого шукали серед валів страшних з убитими батуринцями та москалями? Чи, може, живого кого, аби добити? Її теж знайшли, і той кашель клятий допоміг москалям у тому.

— Дивись, Іване, а тут паня якась снігом припадає, — зачула вона зовсім поряд із собою хрипкий грубий голос, на який відгукнувся інший, високий та тонкий, як у жінки.

— Певний, що паня?

— Так у простолюдців такого хутра чи знайдеться?

— А чи жива?

Грубий голос реготнув.

— Так не бачив я ще, щоби трупи кашляли.

— То треба до генерала, чув, що за панянок винагороджує, — тонко промовив хтось незнайомий, і Марта, підвівши важкістю налиті повіки, взріла перед собою дві темні постаті, що світили на неї смолоскипом, вогонь од якого шипів від снігу. — А бачиш, хоч і був наказ на стреленіє всіх без вийнятку, бо Меншиков бажав всецілої помсти, аби вибили увесь зрадницький Батурин, цих ізменників, як каже князь, не жалкуючи ні жіноти, ні дітвори дрібної, а Шувалов іншого балакає, аби панів не чіпали, а до нього вели.

— Допитувати буде?

— Та що ця паня відає?

— А як старшини якого дружина? А ті можуть відати багато. — Той, з грубим голосом, нахилився до заляканої Марти, зазирнув у великі чорні очі й промовив: — А пані ж то яка гарна. Гей, пане, вставай!

Марта захитала головою.

— Не чіпайте мене!

— Так ми вас до генерала зведемо, той пань не зобиджає.

А Марта мов і не чула його.

— Не чіпайте мого дитяти, змилуйтесь, — шепотіла тихесенько, руками з засохлою кров'ю все міцніше притуляючи до себе Василька, мов ті двоє намагались ось зараз його здобути, вирвати й кинути в дотліваючий вогонь.

— Та ніхто його не чіпає. Вставайте!

Мов не чула, та й не всильна була звестись на ноги. Так допомогли, підхопили попід руки й потягнули кудись скрізь нескінченну могилу холонілих тіл батуринців, про щось перемовляючись проміж себе й зовсім не звертаючи уваги на те, що Марта ледве ногами волочить. Тягнули на Гончарівку, до гетьманського дому, що цілий ще стояв.

Благословилося на день.

Вштовхнули до напівпорожнього, але ще багатого на гетьманське добро будинку, один залишився поряд Марти, примостивши її на

шкіряній канапі, а другий, той, з високим голосом, постукався у важкі двері й улесливо запитав:

— Дозвольте, ваше високородіє?

— Заходь!

У кабінеті, дописуючи щось на вузький аркуш паперу, сидів ще молодий роками, але досить поважний з лиця, з заклопотано спохмуреним чолом, дужої статі чоловік. Царський генерал, надзвичайно вродливий, із синіми очима, золотаво-русим волоссям, плетеним у куцу товсту косицю, з чисто виголеним лицем. Одягнений він був у високі чоботи з юхти, лосеві ясно-жовті спідні, що прилягали до тіла, та зелений, золотим гаптований каптан з георгієвською стрічкою, з відзнаками та нагородами на широких грудях. Звався той генерал Михаїл Зосимович Шувалов, князь високородний, і був такий улюбленець царя, що навіть заздрість викликав у світлішого.

Князь поглянув на солдата.

— Що в тебе?

Солдат прокашлявся.

— Паня, ваше високородіє.

— Що за паня?

— Ніяк знати не можу, під замком знайшли, з дитям сиділа.

Князь насторожився.

— З дитям? То ведіть її сюди!

— Так, зараз, ваше високородіє. — Солдат пом'явся. — Тільки дитя теє, мов не зовсім і живе.

— Веди!

За хвилину ввели, і князь побачив перед собою вродливу молодицю, що ледь пересувала ноги, й увійшла до кабінету, спираючись іще на одного солдата. Шувалов звівся на рівні ноги, і погляд його охопив її всю, від засипаного снігом, вкритого рудими плямами крові та чорними від сажі, хутра розкішної шуби до очей чорних, мов ніч, що палали нездоровим, лихоманним, та, можливо, й божевільним вогнем. До себе притуляла вона дитятко, замотане в закривавлені хутра.

Князь вказав на фотель біля столу.

— Нехай сяде тут.

Солдат усадовив незнайомку на фотель, і обидва вони, мов два вірних пси на господаря, вирячились на князя.

— Ідіть до Сухонкіна, він вас винагородить.

— Дякуємо, ваше високородіє!

Коли вийшли вони, Шувалов знов поглянув на незнайомку, яка з застиглим поглядом сиділа у фотелі, закривавленими долоньками притискаючи до себе судомно дитя. Гарна вона була, нічого не скажеш, і князь, утративши дружину тогідь важкими пологами, чи не вперше за довгий час замилювався жіночою вродою, хоча й врода та була якоюсь нещасною, втомленою та хворобливою на вигляд, та все ж вроди, справжньої жіночої вроди ніщо не могло приховати, навіть посліди хвороби та нещастя. Кинув погляд на її дитя, яке можна було мати за поснуле, зітхнув.

Присів на сусідній фотель.

— Пані?

Та мов не почула, навіть не поворушилась.

Князь торкнув її за закривавлену руку.

— Пані.

Тепер почула, звела на нього чорні, мов та глупа ніч, очі, й він з подивом завважив, як оживилися вони, зазорили до нього, й вона видихнула:

— Андрію?

Шувалов похитав головою.

— Вибачте?

Придивилась уважніше, і зникло оживлення з чорних очей, потухли вони, мов зорі на світанку, й зашепотіла сумно:

— Ви не Андрій!

— Вибачте, але ні. Дозвольте назвати себе — князь Михайло Шувалов, генерал його високості. А ви є хто, пані?

Позирнула, мов очима припекла.

— А ніхто вже я! Примара безхатня!

— А все-таки?

Покривила бліді вуста.

— Полковницею колись була.

Князь зацікавився.

— Полковницею?

Її вродливе лице спотворила гримаса.

— Так, пане генерале, полковницею, молодого дружиною поважного та заможного пана полковника Мирона Ковальського. Усе

мала, в розкошах втопала, а головного не мала. — Вона міцніше притулила до себе дитя. — Щастя я не мала, пане генерале, бо проти волі моєї вінчано мене полковникові, якого жодного дня не кохала.

Замовчала, виливши ці слова, а генерал теж мовчав, бо був наче уражений почутим. Бо знайомим не тільки за війни було для нього ім'я полковника Мирона Ковальського, а до цього чув про цього черкаса, за якого віддано було колись заміж сестру його батька вдруге, і яка не так давно померла. Та особисто знайомим ні з тіткою Варварою, бідною сиротою, яку прихистив його дід, ні з чоловіком її, він не був.

Мовчали. До кабінету несміливо, мов боячись, вкрадалося тьмяне поранкове світло, від нього блідли жовтуваті вогники свічок. І Марта, забачивши новий день, за звичкою промовила:

— Дніє вже. Мені дитя потрібно годувати.

Шувалов здригнувся.

— Пані Ковальська.

— Так, генерале?

— Вибачте... але ж ваше дитя померло!

Сказав і відразу ж сам пожалкував про слова ті свої нестримані, бо вона, ця нещасна, здригнулась, ніби нещадно вдарив він її. Навіщо сказав, невже ж не бачив, що розум нещасної, на очах котрої, скорше за все, й було вбито її дитя, пошкодився, і для неї ще живе її немовля. Та сказаного вже не повернути, й слова його вже вжалили нещасну жінку, для якої найкращими ліками було в цей час забуття, солодкий туман напівбожевілля, в якому забувала вона гірку правду.

Марта поглянула на сина.

— Померло? Моє дитя померло? — питалася недовірливо не самого Шувалова, а радше світанка за прозорими шибками вікна, на яке напівсліпо дивились її чорні, такі гарні очі. А потім знову погляділа на дитя, погляділа й побачила те, що бачити відмовлялась усю цю ніч. Пригадала, дозволила собі пригадати, як підіймала з мертвого тіла Горпининого теж мертвого — ой, лишенько — мертвого Василька. Чому, чому то є правда? Відхилила від себе тільки Василькове, зазирнула в дрібненькі, застигли у виразі страждання та болю риси, побачила поранене багнетом тіло рідненького. — Васильку, цвіте мій милий! Синку!

Шувалов простягнув до неї руки.

— Віддайте мені його.

Марта знову притулила до себе сина.

— Навіщо? — запитала наполохано, з острахом вдивляючись у сильні руки генерала, так схожого на Андрія.

— Дитя треба поховати.

— Поховати?

— Так.

І слухала, і, вдавалося, що не чула його слів.

— А де поховати?

Шувалов замислився.

— Якщо дозволите, то тут, на хуторі, десь у садку.

— В садку? — перепитала майже спокійно, та раптом скосило боєм вродливе лице її, ніби тільки зараз, у цю мить втямила страшну смерть сина свого, й закричала, пораненим звіром заводала так страшно, що здригнувся кожен, хто був у домі й чув цей крик. За мить перестрашені ратники увірвались без стуку до кабінету й застигли на місці, вгледівши жінку, що голосила над задубілою вже дитиною.

— Васильку! Синку!

Крик Мартин, мов живий, бився об стіни кабінету, дзвенів у шибках та лякав світло ранкове, що несміливо зазірало в них. Звелась на ноги, мов намагалася кудись тікати, та сил забракло. Підломились ноги, кашель задушливо обірвав крик, і вона знепритомніла, впавши просто на руки перестрашеного князя.

Солдати, як боввани, застигли біля дверей.

Генерал підхопив непритомну Марту на руки.

— Чого залякли? — запитав солдат похмуро. — Спочивальні тут є?

— Є, ваше високородіє.

— Показуйте!

Заніс непритомну до найближчої спочивальні, обережно поклав на постіль і обережно вивільнив з пальців дрібненьке застигле тільце, вкутане в хутра, глянув на личко, скривлене стражданням, потім зняв з полковниці шубу, торкнувся її лиця й зжахнувся, як воно палало.

Озирнувся до солдатів.

— Фельдшер тут?

— Та десь тинявся.

— Покличте негайно з мого наказу.

Якоб Беме з'явився на диво швидко. Оглянув непритомну, дуже ретельно дослухаючись до дихання, звучного кашлю й похитав головою.

— Тут справа серйозна, хриплять легені.

— Вилікуєте?

— Спробую.

Князь вдячно хитнув головою, підхопив на руки закривавлене хутро з немовлям і вийшов геть зі спочивальні. Не одягаючи шуби, попростував швидко до садка, прихопивши з собою котрогось із солдатів з лопатою. А сніг ліпив, наче хотів білою своєю ковдрою вкрити страшну рану на тілі України — Батурин. Мов хотів засипати білим пухом вали з людей, сховати те страшне, що полишилось на впитій кров'ю землі, хотів вибілити чорно-червону від сажі та крові батуринську землю.

Поки солдат копав укриту снігом землю, князь мовчки стояв під розлогою, широкою липою, тримаючи на руках чуже померле дитя. А пригадувалось минуле, коли була жива ще Наталя й вони ховали свого першого сина, померлого від дитячої хвороби, й котрий був приблизно одного віку з цим дитям. Згадав призабуті свої біль та розпач, горе невимовне в очах дружини, і не тямив тоді, що мине якихось два роки, і вже сам він буде стояти над домовиною дружини, ховаючи її та їхнього другого сина, померлих у важких пологах. І, можливо, саме тому був для нього такий близький біль цієї жінки.

Сніг падав на його зелений каптан.

Дратував сморід від велетенського згарища Батурина, що вільно заносив до Гончарівки вітер, а в голові кружляли злі, недобрі думки. Думки про безглузду, непотрібну жорстокість, з якою Меншиков карав нескорене місто. Як уразив його наказ світлішого бити увесь люд, не розбираючи ні жінок, ні дітей, нікого. Черкасів, що не скорились перед ним, що зрадили царя, потягнувшись за своїм зрадником-гетьманом, треба було винищити. Усіх, до єдиного, до найдрібнішого жовторотика. Жакхливий, нелюдяний наказ.

І генерал Шувалов перший спробував зупинити князя.

Та тільки розлютив Меншикова.

— Ви, генерале, забуваєтесь, що саме таким є наказ нашого любого царя-батюшки! — зцідив скрізь зуби світліший, і його вродливе,

примхливе лице пополотніло від люті. — Батуринці мають бути винищені, усі, до одного!

— Але ж діти в чому повинні?

— Вони породження зрадників, мине час, і з тих, хто бігає зараз у куцях штанцях, виросте нове військо зрадливих, підступних черкасів, як ви цього не розумієте, генерале?

Шувалов поморщився.

— Не розумію. Бо я солдат, солдат, навчений до бою з супротивником, з дорослим чоловіком зі зброєю, а не до бою з жінками та немовлятами.

Меншиков почав червоніти.

— Накази царя ми маємо виконувати.

Але Шувалов не виконував. Він дав своїм солдатам накази битися лише з козаками, але не чіпати ані жінок, ані дітей. Та хто ж його знає, чи виконувались ті його накази? І, можливо, зараз тримав він у руках саме такий, застиглий навіки непослух свого генеральського наказу. Хто знає?

Перехрестивши заснуле навіки немовля, таке схоже рисами на його Ваню, Шувалов опустил його до могили, маленької зовсім, котру відразу почав заліплювати сніг, і, опустившись на одне коліно, помолився за упокій душі й дав солдатові знак закопувати. Дививсь, як важка мастка земля спадає на вкутане в криваві хутра дрібненьке тільце, та бачив інше. Бачив домовинку, в якій ховав сина, бачив напівживу від горя Наталю, й ту вбиту горем полковницю, коли втямила вона нарешті, що померло її дитя.

За його спиною хтось хрипко прокашлявся.

— Вибачте, ваше високородіє.

Повільно обернувся, побачив солдата.

— Так?

— Прибув світліший, просить вас.

Світліший! Саме це слово викликало в Шувалова хвилю невпинної відрази та огиди, а зараз мусив іти й балакати з тією людиною, котра віддала наказ нищити невинний люд, і, певне, почувала себе досить спокійно.

Князь глибоко зітхнув.

— Зараз іду.

Пішов, потопаючи високими чоботями в глибокім снігу, кинувши останній погляд на липу, під якою спочив син полковниці Ковальської. А сніг і далі падав на землю, засипаючи її, беручи в м'які обійми невеличкий валик, під котрим спочив Василько Ковальський.

Москалі відходили з Батурина на другий день. Відходили, полишивши за собою, мов примару, вигоріле, вимерле місто, горду гетьманську столицю Батурин. Жодної живої душі мали наказ не полишити там, де ще три дні тому вирувало життя. Й не полишили, проґавивши лиш котрусь купку тих, хто вижив.

Батурин вимер, опустів.

Марту генерал Шувалов заховав від жадібного та допитливого ока світлішого на одному з хуторів за Батурином, щедро відплативши господині, вродливій молодиці років сорока, за догляд хворої, а там вже нехай сама вирішує свою долю. Для нього головне було приховати, захистити її від лабетів Меншикова та його суду, котрий міг присудити її, як дружину близького до гетьмана, старшини, який зрадив царя, навіть до страти. Князеві чомусь була нестерпна сама думка про те, що ця вродлива жінка може колись загойдатися на зашморзі, як гойдались сотні страчених нещасних, що наповнювали зараз гетьманський сад.

Відійшли москалі.

Марта залишилась у домі досить привітної, балакучої Векли Данилихи, удовиці з двома синами, у її чистій, охайній господі. Лихоманка минулась, слабшав кашель і слабшала хвороба, та сил у Марти не здобувалось. Мовчала, прибита горем, мов птаха грозою, лежала на постелі, безтямно вп'явшись пустими, сухими та безживними очима в ретельно вибілену стелю. Векла, господиня була вправна, то борщику їй свіженького піднесе, то молочка чи сметанки в глечичку, а Марта хитає тільки головою, а потім все-таки подзьобає чогось, так, неохоче, втомившись урешті вислуховувати безкінечні вмовляння Веклині. Їла, аби тільки дали їй спокій та тихо вже чи вмерти, чи доживать пусті нещасні дні. А жити не хотілось, ой як не хотілося, бо пекло пройшла вона, страшне пекло, й вийшла з нього живою, а ось Василько! Василько загинув, синок її любий живим вирватись не зміг із того клятого пекла, на котре перетворився Батурин. Не захистила вона кровиночки рідної, як тільки випустила з рук, так і вхопила його в чорні обійми люта смерть. А як не бажалося

ж випускати його від себе, мов наслухалось серце її материнське, що як тільки спустить із рук коханого свого, як тільки відтрутить від серця свого, так і вхопить його нещастя. Та хвороба змусила. І що ж вона тепер Андрієві скаже, що не вберегла їхнього любого синочка, не вберегла, тому й жити зараз не хочеться, краще б сама була поклалася в сиру землю замість крихітки своєї синьоокої, а не лишалась на горі на цім світі куштувати гіркої полину втрати рідної дитини.

Той людяний, ввічливий генерал, що був так схожий на Андрія, залишив для неї листа, в якому сповістив, де саме поховано Василька, і Марта, як тільки здужала трішки звестись на ноги, почала проситись у Векли, щоб відвели її на Гончарівку.

Векла похмурила гладке чоло.

— Та для чого ж вона вам, пані?

— Дитя моє там поховано.

Векла зітхала.

— Ой, лишенько ж яке, пані. Не бажалось би мені, щоб ви йшли до гетьманського саду, там, кажуть, такі жахи лишилися опісля москалів, що хоч кричи. Скільки вішалників гойдається, а скільки замордованих, посаджених на палі, що жах поглянути.

Марта хитала головою.

— Я вже такі жахи, таке пекло зочила на власні очі, що чи зможе коли ще що вжахнути. Я вже, Векло, в цьому житті нічого не боюся.

І Олекса, старший син Веклин, відвів Марту до Гончарівки, до розграбованого гетьманського двору, в яким раніш яких тільки розкошів не було, та який тепер сиротливою пусткою стояв у садку, за липами, а на липах тих, на гіллі їхньому, мов мішки теліпались трупи страчених що батуринців, а що московських солдатів, страчених за пограбування.

А ще тут були круки, безкінечні зграї ненажерливих падальників, від яких чорно робилось на похмурім осіннім небі.

Олекса озирнувся навколо.

— Чув я, пані, що вночі тут і вовки пасуться, як вівці на полі.

Марта озирнулася.

— Іноді люди бувають гірші від вовків, — промовила сумно, минаючи вішалника років вісімнадцяти, а може, й юнішого, хто вже його розбере, бо лишилася від хлопа одна подоба, й посиніле лице гаразд було покльоване круками, очей не було — страшно дивитись.

Пустим садком пройшли до п'ятої липи від алеї, на котру вказав генерал Шувалов, і Марта пильним оком віднайшла невеличкий валик, занесений снігом, впала перед ним навколішки й застигла, вдивляючись довго в засипану снігом землю, що сховала навічно від неї тільки Василькове. Олекса відійшов, аби не заважати, та не далеко, бо мама наказали очей з пані не спускати, бо ж заслабка ще. Слів у Марти не було, набрякали вони непролитою вологою на очах та так там і застигали.

З того дня внадилась вона ходити до могили сина кожної днини, мов легшала від того розпачлива туга за сином, мов тут, на цьому місці, невинна душа невидимо втішала маму, полегкість відчувала тут, тому й ішла з останніх сил, а інакше й не знає, як жила б на цьому світі. Прийде в шубі своїй панській, з котрої Векла хоч трішки бруду та крові зняла, впаде на коліна, й застигне так, не відчуваючи ні вітру, ні негоди, а перед очима все згадки про Василька, як народжувала його, як усміхався до неї беззубим ротиком, як зорив оченятами, як уперше пішов, «татку» сказав.

І саме тут, у гетьманському саду, і натрапив на неї Андрій.

Тоді валив із неба вже не сніг, а суміш якась снігу з дощем, подував холодний, пронизливий та сирий вітер, і Векла зранку відмовляла Марту йти до Гончарівки, боялась, аби не повернулась хвороба, та Марта вперто не бажала слухатися тих порад. Ішла, і мов серцем чула далекий поклик.

— Марто!

Хто кликав її у сніговій імлі, чи не смерть то, часом, озивалася до неї, манила ледве чутним кликом, аби спочила нарешті. Олекса сьогодні був із самопалом, бо помітними зробилися останнім часом що в Батурині, що на Гончарівці ватаги розбійників, котрі вовками хижими збігались на місце колишнього Батурина й до гетьманського двору, аби дограбовувати те, чого не дограбували ратники Меншикова.

Опустилась Марта за звичкою навколішки, та цього дня якесь передчуття давило серце, чуло воно щось, невідоме для неї.

Раптом Олекса напружено крикнув.

— Стій, палити буду!

Марта звела голову, відразу ж забачивши, як між липами, скрізь снігову імлу, зближається до них високий чоловік у жупані та козацькій зимовій шапці. Щось знайоме вбачилось їй у тій постаті, що

йшла крізь імлу. І серце швидше за очі впізнало його, захвилювалось у грудях.

— Андрію!

Гукнула навмання, вигукнула те, що підказало серце, і ледве втрималась на ногах, коли у відповідь почула знайомий голос:

— Марто!

Ноги тремтіли, коліна підгинались, а все ж іздужала звестися, й полинула назустріч коханому, за мить котрусь опинившись у міцних обіймах Андрієвих. Зашепотіла голосом, що зривався від хвилювання.

— Андрію!

Андрій притулив її до свого серця й поцілував високе чоло.

— Жива, дякувати Богові, жива. — Відтрутився, зазирнув у великі чорні очі, в яких стигнув біль, у змарніле, виснажене бліде лице, нахмурився, бо ж не такою полишав її більш як місяць тому, квітучою та гарною полишав у Батурині, виступаючи в похід. А зараз стояла перед ним лиш тінь колишньої Марти, лишень схожа на неї, згорьована подоба. — Я ж як почув, що трапилось панові гетьману перейти на шведів бік, зі своїм полком зараз виступив до нього, та по дорозі заскочила мене звістка, що Меншиков узяв Батурин. Та я ж гадав, що батько взяв тебе з собою. Помчав до Гірок, де зупинився гетьман, а батько вже на останню пряде, бо ж поранили його в засідці на гетьмана москалі. Сам конає, а мені не пробачає, зі злом в очі мені кидає, що полишив тебе хвору на тітку в Батурині, ще хотів щось сказати, та не встиг.

Марта байдуже хитнула головою.

— Помер? Разом із Васильком помер.

Андрій пополотнів.

— Марто, — прошепотів недовірливо.

Марта відчула, як сльози підступають до очей.

— Так, Андрійчику, немає більше нашого сонечка, — заговорила тихо, витискаючи кожне слово з себе, мов гірку отруту, що труїла її зсередини, позбавляла сил. — Не вгледіла я нашого синочка, Андрію, лишень на хвилину відпустила від себе, як уразив його ворожий багнет.

— Марто!

Вона похитала головою.

— Суди мене тепер суворим судом, що я не вгледіла твоє дитя...

— Та що ти кажеш, та я ж Богові дякую, що ти зосталась жива.

— Мене Яровий врятував.

— Степан?

— Він. А сам загинув.

— Бідненька моя, що ж витримати тобі довелося?

— Пекло, Андрію. Справжнє, жахливе пекло вже тут, на землі. За гріхи мої загинула наша дитина, я ж ненависть чорну тримала й на свого, й на твого батька, як Василька під серцем мала, як народжувала його та годувала. Ота ненависть, отой мій лютий гріх і відібрав наше дитя.

Андрій погладив її бліде лице.

— Це не так, люба.

Марта похитала головою.

— Так, Андрію, так. — Не договорила, припала до нього, угледівши на очах його синіх сльози, й собі заплакала, мов камінь обривавсь у грудях її, що давив нещадно й заважав виплакаться. Плакала гірко, надсадно, ридала, виливаючи з пекучими слізьми усю чорноту, увесь біль, що чаївся в її серці, й Андрій плакав разом із нею, оплакуючи дитя, якому вони подарували життя та яке було в них забрано.

Довго ще стояли вони отак, обійнявшись, і Олекса переступав неподалік з ноги на ногу, затискаючи в долонях самопал.

Через день відвіз Андрій Марту до Києва, подалі від батуринських жахів.

Справдилася мрія її заповітна, через два майже роки повернулась вона до того раю, в котрім пізнала кохання Андрієве, в котрім зачато було Василька, і в котрий так мріяла повернутись увесь цей час. Та зовсім іншою увіходила вона в стіни київського двору, не дружиною полковника Ковальського, а його вдовицею, яка втратила сина-немовля. Тоді серце її переповнювалось ненавистю, а тепер мов вибілювалось його чорне вкриття. А ще відчувала вона в собі поклик до моління, до святих стін монастирських. Напросилась в Андрія до Лаври, та пішла сама, прийшла на кінець служби, зупинилася в куточку за дверима й застигла, дослухаючись, як стихають звуки, як богомольці розходяться, й хода їхня глухо лунає в порожнині великої будови. А їй просто кортіло постояти ось так, у тиші храму, чи не вперше в житті дослухатися до свого серця, до душі своєї, яку батько

кликав окаянною, а можливо, й спробувати забути пекло Батурина, що завжди стояло в неї перед очима, мов вимальоване, що ввижалося темними ночами, змушуючи прокидатися з криком, те пекло, що в ньому вона втратила найдорогоцінніше — сина. Та не забувався, не забувався ще Батурин, і чи й забудеться коли, чи зітреться з пам'яті все те, що бачили очі тієї страшної ночі.

Не відала вона, скільки простояла отак, завмерши посеред храмової пустки, з очима, зведеними до вівтаря, очима, що дивилися на лики святі, а бачили перед собою вогнища, велетенські вогнища палаючих дворів та господ батуринських, Горпину й Василька мертвих, заколених багнетом московського солдата. А все ж, не зважаючи на біль і тугу, було якось світло на душі, мов то невинна душенька її сина молилася за неї на тім світі, аби покинули маму темні обійми ненависті, те темне, що мала роками у своїм серці, й за що, можливо, й несла важку кару.

— Марто? — пролунало раптом десь поряд, і вона здригнулася, почувши знайомий голос.

Перед нею стояв Микита.

У чорному чернечому одязі, худий та з густою бородою. Ось тільки очі чомусь були такі, якими були вони ще за диканських часів, і не тими вони були очима незнайомця, що зрили на неї з його келії торішньої весни.

— Микито?

Він м'яко всміхнувся.

— Тепер вже не Микита, а брат Арсеній, — відповів просто, і так само просто зазирнув у очі. — А я відразу й не впізнав тебе, а як упізнав, то дуже зустрічі зрадів.

Марта похитала головою.

— Того разу, пам'ятаю, ти й не надто радів.

Зітхнув глибоко й водночас винувато.

— Дурним тоді я був, Мартусю. І знаю, що образив тебе. — Він помовчав, позирнув на вівтар, на суворі лики святих, на вогники лампад, що теплилися перед ними й запитав: — Хвилину маєш?

— Маю, я ж паня.

Микита вказав на двері з церкви.

— Ходімо, прогуляємося, бо ж негоже в храмі Божім про мирське гутарити. А чи змерзнеш?

— Я не змерзну. А ось ти?

— А я не мерзну.

— Загартувався?

— Можливо.

Вони вийшли на морозяне повітря, не по-осінньому холодне для падолиста, і Микита, чи тепер вже брат Арсеній, навіть не здригнувся в своїм благім підрясничку. Пройшлися двором Лаври.

— Я дуже хотів тебе побачити, — промовив нарешті він, зупиняючись біля паркана, від якого вниз відкривалися чудовні види на замерзлий Дніпро. — Знаю, тоді дуже образив...

— То минулося, Микито...

— Та ні, не минулось, — промовив сумно, промовчавши про те, що покликала його Микитою. — Я бачив образу в твоїх очах, і саме та образа допомогла мені. Ні, не дивуйся. Тоді ти бачила зовсім негідного ченця, негідного послушника, що готувався до постригу й мало не янгольські крила малював собі у здурманеній дияволом уяві. За подвижника себе мав великого, молитовника, геть, думав, від світу піду, та й видобуду собі спасіння, та що там собі — трохи не ввесь світ надумав вимолювати, але ж як то воно є все інакше, ніж нам гадається. Після постригу захворів я раптом, та так тяжко, що й помирати надумав, та ще був не час. Та за той недужний місяць було мені багато чого відкрито, і зрозумів я, що завинив дуже перед тобою, і коли з Диканьки втік, покинувши тебе, і потім, у келії своїй, коли прийшла до мене горем поділитись, а я як спокусу грішного світу тебе сприйняв, і так повівся, без любові християнської, без котрої і чернець не чернець.

Перш ніж устигла Марта щось промовити, Микита раптом впав перед нею навколішки, ось так, на холодну мерзлу землю, на ковдру снігу й поцілував поділ шуби.

Вона спантеличилась.

— Микито, що се ти!

Торкнувся чолом землі.

— Прости мені за ту образу.

— Прощаю, дурненький, звісно ж прощаю, тільки ти підведися, земля ж мерзла, прохолонеш, — відповіла перестрашено, сіпаючи його за рукав підрясника. — З гріховності своєї ту образу вхопила.

Микита підвівся й поглянув уважно.

— Прозріла?

Знизала плечима.

— Можливо, але ж знав би ти, якою дорогою ціною. Я ж у самому пеклі побувала, зазірала в очі смерті не раз, та оминула мене кістлява, а ось моє дитя прожогом ухопила. Знав би ти, скільки зараз болю на серці моєму, що я й дивуюсь, як іще не розірвалось воно, як витримує оце все.

— Кожному Господь відмірює тією мірою, яку людина спроможна понести.

— Моя міра занадто висока.

— То сила в тебе висока.

Марта слабко, гірко всміхнулась.

— Та яка вже там сила, ледь ногами володаю.

— Я мав на увазі іншу, духовну силу.

— Не знаю. — Марта замислилась, потім похитала головою. — Не знаю я, які вже в мене ті сили. Одно ж тільки відомо мені — що сина мого вбито на очах моїх, а я не знаю, як жити мені тепер із сим. Страшне воно, Микито, надзвичайно страшне горе втрати материнське власної дитини, а я ж уже друге дитя втрачаю, хоч те, перше, й не було народженням, та я ж уже відчувала його в себе під серцем. А Василько... Який гарний він у мене був, таке сонечко. — Не домовила, заплакала, а Микита застиг поряд, не сміючи торкнутися її та втішити. Він просто стояв поруч, співчутливий та мовчазний, і падав над ними дрібний сніг, над ними двома, тими, що колись були зв'язані коханням, а тепер стали зовсім чужі. У Микити була віра в Бога, було його чернече життя, яке він обрав, а ось у неї був Андрій, що належав тепер їй, Андрій, з яким поєднало її тепер не тільки кохання, а й спільне горе — втрата дитини.

Розійшлися вони тепер друзями, вибачивши одне одному, і Марта повернулась до розкішного двору чоловіка-полковника, який належав їм з Андрієм. Андрій чекав на неї у вітальні. Задумливий, із сумним виразом у синіх очах, сидів він у фотелі, читаючи якийсь папір. При появі Марти звівся.

— Помолилась? — Поглянув в вічі.

— Помолилась, — відповіла коротко, вагаючись, чи говорити йому про зустріч з Микитою, але все ж вирішила сказати. — Зустріла Микиту, він тепер Арсенієм зветься.

У синіх очах майнула тінь.

— І що?

— Вибачення просив, за те, що образив тоді.

— І ти вибачила?

— Вибачила. Та й не було в мене зла великого на нього, тому й легко йому прощати було. А ось свого власного батька я вже й не знаю, чи зможу віднайти в собі сили вибачити йому.

— Якщо забажаєш, зможеш.

— А чи бажаю я? — Вона похитала головою. — Важко то для мене, а ще важче мати сміливість покопатися в собі.

Андрій нічого не відповів на ті її слова, просто мовчки пригорнув до себе, бажаючи поділитись силами своїми. І вона трималась за нього, і трималась на цьому світі, можливо, тільки заради нього, й обома руками чіплялась за нього тоді, коли хотілось померти до дрижання, коли сповзала в безодню віковичного забуття, та заради Андрія змушувала себе дертися догори, бо знала, що він так надіється побачити її живою, надіявся на це, пройшовши своє пекло, коли не знайшов їх з Васильком на згарищі Батурина, повного трупами, та й де там можна було їх відшукати. Погнав, мов навіжений, з надією, до Бахмача, де мали Ковальські теж чималий двір. Та заскочив там лишень тітку Марію, котра, не жалкуючи вже отрути, гадюкою шипіла йому про те, що лишила хвору Марту з дитиною в обложеному Батурині.

— Подохла, певне, твоя мачуха люба, — байдужним злим голосом кидала болючі, жахливі для Андрія слова, мов не за людину промовляла, а за звіра.

Андрій тоді мало не кинувся на неї.

— Як ви могли? Полишити їх там? Як?

— Марта все одно ледь дихала, помирала.

— А дитина?

— Що дитина?

— Як могли ви полишити на певну смерть дитину?

Тітка визвірилась на нього.

— А нащо мені було вовтузитися з тим клятим байстрам, коли й так мала клопоту, руки до всього докласти, себе та добро рятувати.

Андрій втік тоді подалі, аби не взяти гріха страшного на душу та не смертвити власної тітки своїми руками. І вернув назад до Батурина, вернув шукати коханої та сина, бо не хотів повірити в те, що втратив їх

назавжди. І та віра тримала Марту там, на хуторі, у Векліній хаті, не давала сковзнути у вічну темряву, що несла забуття від страшного горя.

Вечеряли вдвох, як справжнє подружжя, бо не стояло за спинами їх вже темної тіні полковникової, вже вільними були вони обою, і якби не горе від Василькової втрати, ці хвилини вкупці мали б стільки радості, стільки щастя. Воно й було, те щастя, та зовсім вдавалось невиразним, притьмареним горем, несміливо ступалося поміж них, ураз сміліючи, коли зустрічались у ніжнім погляді закохані очі або коли торкалися лагідно одна одної руки.

А потім він відніс її до своєї спочивальні.

Довго дивились одне одному в очі, двоє закоханих, яких тепер поєднувало так багато. Нарешті Андрій поцілував її руку й упевнено прошепотів:

— У нас будуть ще діти!

Марта здригнулася.

— Андрію!

— Василька ніхто й ніколи не зітре з наших сердець, але діти допоможуть тобі не так гостро відчувати біль. — Він повільно поцілував її ніжні, бліді уста й наполегливо зазирнув у чорні очі. — Дозволь мені подарувати тобі дитя, люба.

— Воно знов народиться в гріху.

— Воно народиться в коханні!

І знову понесла вона в обіймах Андрієвих, як тієї далекої весни, слухалась биття його сильного серця й відчувала, як відступається, порикуючи, мов хижак, відчай у темні кутки кімнати, кидається геть від неї, аби дати серцю спокій, не дерти його невимовним горем.

А назавтра одержав Андрій поклик від гетьмана.

За обідом мовчав якимось сумно, тільки спостерігав, як під'їдає Марта картоплю неохоче, а потім відвів її до вітальні.

— Люба, я маю їхати.

Марта похолонула.

— Куди?

— Пан гетьман кличе, збирає вірних собі людей з полками, аби захиститись від москаля, а мій полк нині без полковника.

Марта мовчала. Знову та ненажерлива, ненависна війна, котрій, здається, і краю не буде, підступною крадіркою відбирала в неї Андрія,

тягнула його до себе, триклята, і хто знає, чи не в крижані обійми смерті мав і цього разу від'їхати Андрій, не повернутися вже ніколи.

Андрій пригорнув її до себе.

— Чи се ж перша моя виправа, люба? Ти дочекаєшся мене вже зовсім скоро, час сплине швидко.

Марта раптом сіпнулася з його рук.

— Ні!

Андрій нахмурився.

— Марто!

— Я не бажаю сидіти в сих панських палатах квочкою, чекаючи невідомого, чекаючи чи то твого повернення, чи звістки страшної про твою смерть. Ні, я поїду з тобою!

— Марто, але ж се війна!

— То й що?

— Там небезпечно!

— А я вже не боюся небезпеки. Я в очі смерті зазірала, я пекло бачила, то тепер мені вже не є страшною ні війна, а ні що інше. Набагато страшнішим є сидіти тут і чекати невідомо чого.

— Марто, я не можу взяти тебе на ймовірну смерть.

— Можеш! Я не бажаю тихо, але впевнено божеволіти в сих стінах, від горя чи від страхів за тебе. Я вільна тепер, а коли був живим твій батько, знав би ти, яким пеклом було для мене ненависне очікування твоїх повернень із походів, коли не знала я, що з тобою, де ти є, чи живий ще, чи вже, може, за упокій душі твоєї молитись варто.

Андрій пройшовся вітальнею.

— Я тебе розумію, але ж до полку не візьму.

— Андрію!

— Ні, і не благай! Війна — то не те місце, де чоловік може тримати кохану жінку. Зрозумій, я ж не зможу спокійно воювати, хвилюючись за тебе, й знаючи, що ти зовсім поряд із бойовищем. Тоді й справді загину!

— Ні!

— Тоді залишайся тут!

— Без тебе не хочу.

— То ж у Бахмач давай звезу.

Марта відсахнулась.

— До відьми тієї старої, тітки твоєї? Зроду з волі власної не піду, бо се через неї, нехрестяку, дитя наше полишилось у сирій землі Гончарівки, а сама, бач, розкошує. — Вона з огидою стелула плечима. — Ні, Андрію, краще тоді вже сам вмерти мене.

— Марто, ну що ти отсе плетеш? Господи, та ми ж з тобою зараз посваримось, мов дід із бабою сільські. А я лайок з тобою не бажаю. Ну, не хочеться тобі в Києві чи Бахмачі zostаватись, то інші ж маєтності є, і в Прилуках...

— Ні, з тобою хочу!

— Марто, Марто! — Андрій спробував обійняти її, та вона втекла за канапку, позиркуючи норовливо чорним вологим оком, не тямлячи того, що життя на лице її бліде повертається, що входить в очі чорнії. То ж є спадок колишньої попівни Красноглядівни, те життя, котре облишила вона на руїнах Батурина. А гарна яка від того робилась, що Андрій забув про суперечку, замилювався.

А вона у відповідь поглянула зле.

— Чого вирячився?

— Гарна ти надто.

— Яким гарним може бути мрець живий?

— А не скажи! Життя в тобі зараз так і вирує.

— Розповідай! Ти мені зуби, Андрію, не заговорюй, — все ще сердитувала Марта, з-поза канапи поблискуючи очицями. — А я не полишу тебе одного й не полишусь тут без тебе.

— Вперта жінка!

— Не заперечую. Але й свого не відступлюся.

Андрій зіщулив сині очі.

— Я теж!

Ось так і сварилися трохи не весь день, а за вечерею Марта майже не розмовляла з ним, уста ображено копилила й справляла мовчанку у відповідь на його розмови. І спати намислилась іти до своєї спочивальні, та ж не дав, ухопив у коридорі, затуливши рота палким поцілунком і поніс до спочивальні своєї, хоч як не пручалась і не опиралася в руках його дужих, все ще в полоні образи, та ж не пустив, зацілував, зачаклував на ніжність, і вже сама, не борюкаючись, притулилась до нього, шукаючи в обіймах його забуття.

Другого дня, як тільки благословилося на світ, наказала прислужникам зібрати речі й віднести до запряжених коней, до саней.

Андрій, що з похмурим чолом слухав її наказів, насупився.

— Я тебе з собою не беру.

— То й не треба, — відповіла спокійно, вирішивши хитрощами взяти цього впертого чоловіка. — Я вирішила вертати до батьків, маму давно не бачила, скучила. І не блискай на мене по-вовчому, поки я тобі не дружина, влади наді мною не маєш, куди хочу, туди й їду.

— Норовлива ти, Марто.

— Яка вже вродилась, така й живу. А коли не до вподоби тобі, то не тримаю, ти, козаче, вільний...

Ухопив в обійми.

— А ось дурного не балакай, чула? Не до вподоби вона мені! Та в тобі лишень одній усе моє життя, я ж мертвий ходив тим страшним Батурином без тебе, і лиш надія, що жива ти, тримала на світі.

Пригорнулась до нього всім тілом.

— То не жени!

— А боюся, тому й жену.

— А не бійся! Мене ж смерть, мов замовлену обходить. Андрійчику, коханий мій, я не знесу розлуки знов.

Він нарешті здався, важко зітхнув.

— Добре. Але якщо почнуться бої, ти відразу ж майнеш або до Диканьки, або до одного з наших маєтків. Домовились?

— Домовились.

За годину їхали морозяного ранку геть від Києва. Сам Андрій попереду на білому коні, а вже потім по рипкому від морозу снігу ковзали сани з Мартою, вистелені пухнастими килимами, пообтулювані вовчими шкурами, сама ж вона була тепло схована в хутра.

Полковниця, що слідувала за своїм полковником.

Гетьмана, його козаків та шведів Андрій застав на підходах до Батурина. Туди ж підтягнувся і його полк, не бажаючи йти під владу московського царя. Козацькі полки та шведська армія зупинялись у селі Отюші, король при багатому дворі, а на приходстві гетьман. На той час, коли Андрій та Марта дістались Отюші, король Карло саме

вертав зі своїх справ, і кінь його гордий та стрімкий мало не наскочив на сани з Мартою. Заіржав, здійнявшись на тонкі задні ноги, і сани мало не стали догори диба.

Андрій наполохано кинувсь до саней, допоміг випростатись з-під саней та хутра, й тільки обернувся до нахаби, що трохи не затоптав конем своїм саней з його дорогоцінною Мартою, як сіпнув його за рукава жупана котрийсь із козаків, яких вешталось вуличками невеликого сільця, мов жуків городами, й зашипів на вухо:

— Не гарячкуйте, пане полковнику. Се ж лютерів король.

Андрій позирнув на вершника, що гарцював на своїм породистім коні, не маючи змоги його заспокоїти, й замислено промовив:

— То се і є Карло?

Козак захитав головою.

— Так, саме він. — Козак покосив очима на Марту, що обтрушувалась від білої крупи снігу з шуби, й п'янувато реготнув. — Та базікають, що сей король лютерів мов вогню страшиться панянок, бо ж живе, як боязливий чернець Великим постом. То ж, може, не кінь його, а то він сам наполохався вашої пані?

Козак заіржав із власного дотепу не гірш від королівського коня й поплентав геть, а Марта, позирнувши на досить вродливого молодого літами короля шведського, подумала, що то козак щось верзе п'яним язиком. Та король, мов підтверджуючи його слова, глипнув на неї наляканим оком і припустив коня геть до села, немов блискавкою проскочивши повз.

Гетьман Іван Степанович дуже зрадів Андрієві, обійняв його, мов сина рідного, й промовився щирим словом.

— Дякую, синку, ще не покинув мене, старого.

Андрій нахилив голову.

— Вам же присягав на милість, вам і служити маю.

Мазепа запросив їх із Мартою до свого столу.

— Проходьте, відпочинете в мене з дороги, повечеряємо разом, пом'янемо, Андрію, батька твого, небіжчика, котрий теж тримав мені вірність до останнього. — Поцілував прохолодну ручку Мартину, всміхнувся, бо ж казали про цього гетьмана, що він і замолоду був, і тепер великий цінитель жіночої вроди. — Пані полковнице, шанована Марто Савівно, дозвольте виказати вам мої щирі співчуття у зв'язку із

втратою вашого чоловіка. Покійний Мирон був дуже близька мені людина, і я сумую разом із вами.

— Дякую, — досить холодно відгукнулася Марта, бо скорботи з приводу втрати чоловіка-нелюба не відчувала. Та навіть не були вони з Андрієм на похованні його, хоча й знали, що до Бахмача відправив тіло гетьман із почетом його вірних гайдуків, ховала полковника лиш панна Марія, а Андрій помчав Марту до Києва, подалі від жахів конаючого Батурина.

Гетьман, мавши вже немало літ, був доволі привабливий чоловік, з блідавим, наче зі слонової кістки, витесаним лицем, однак останні події недобре позначились на його лиці, і було помітно, як постарів останнім часом ясновельможний пан гетьман, мов ті роки, що не владні були над ним увесь цей час, ізрештою перемогли його, і лице вкрилося глибокими зморшками чи то втоми, чи то віку, а може, й відчайного переживання, і за Батурин, і за долю цілої України, котру виривав він із лабетів московських. А ще болів, як болів йому Батурин, що до нього птахом линув на рятунок, та стримувала неповоротка армія, яка так повільно рухалась, надію мав вивільнити столицю свою, аж дізнався дорогою, що не мав вже куди поспішати.

Столиця його вже була знищена.

Жалкувався він про все це Андрієві за вечерею, постарілий та втомлений гетьман, котрий зухвалився супроти царя свого.

Спати залишились у тому ж домі, де зупинився й гетьман зі своїм небожем Войнаровським, писарем Пилипом Орликом та покоєвим Кендзеровським. А спочивальні мали тепер різні, і Марті випало ночувати в сусідстві з вродливою панею Ганною Обидовською, що була з Кочубеїв, і невідомо яким побитом занесло її до цього козацького табору. Паня була привітна, але пустунка, весела, мов на бенкеті перебувала, а не поряд пекла.

Марту зустріла привітно, розпитала, хто є така, а як довідалась, що родом із Диканьки, так і розквітла вся.

— Диканька, — промуркотіла мрійливо, сяйнувши блакитним оком. — Для мене Диканька — то дитинство, то луги та поля без краю і найсолодша вишня у світі. Гарно як там було в нас у Диканьці, в мастку, я завше до Батурина з плачем від'їздила, як давно я там була.

— Я теж, — відповіла Марта.

— Скучаєте?

— Трішки, найбільше за мамою.

Обидовська спохмурніла.

— Мама — то святе. Хоч моя до страти батькової такою була, що не скучати за нею кортіло, а тікати, куди очі дивляться. Така вже лиха була, що й годі ласки було від неї чекати.

Марта зітхнула.

— Ні, в мене мама лагідна та ласкава, і знаєте, якби не вона, я покинула б сей світ ще два роки тому.

— Дурне ви говорите, — майнула біленькою, зовсім панською рученькою Обидовська. — Ви ще така молода.

Марта не відповіла. Сон її якось до ліжка тулив, і розмова ця втомила, натовлена, вклалася на постіль, та сон почав тікати, чи то від перевтоми, чи через місяць яскраво-червоний, що, мов сп'янілий від вина, підбився над обрієм і недобрим своїм, кривавим оком зазирає у шибки спочивальні, неначе кров'ю налитий, яка так рясно текла вулицями того страшного Батурина.

Назавтра військо рушило далі.

Гетьман поспішавсь до Батурина.

Марта ж поспішала до Гончарівки.

Страшно й боляче було їй знову вертати до Батурина, до того закривавленого, згорілого трупа, що ще місяць тому пишався своєю красою та величчю і під сонцем, і під тим червоним, на опиря схожим, місяцем, що заглядався цієї ночі до вікна. Андрій був супроти того, щоб вона їздила за паном гетьманом та його почетом до Батурина, та куди вже було суперечитись йому з нею, коли сказала, що поїде, і нагліла візника свого до Сейму, не бажала їхати відразу до Бахмача, куди рушили гетьманські козаки. А як над'їхали трішки до Батурина, вхопився вітер із Сейму, й Марта здригнулась у санях своїх, вимощених килимами та хутрами, затулила носа, закашлялась, коли повіяло тим вітром, занесло згаром та чадом трупним, від якого так недобре робилося, що й зомліти можна було.

Андрій від'їхав від гетьманського почту й під'їхав до неї.

— Тобі краще звернути до Бахмача.

Позирнула вперто.

— Ні!

— Марто! Там далі отруйне, морове повітря.

— Я його не боюся.

— Але ж я боюся. За тебе боюся, зрозумій ти се, вперта душе!

В її чорних очах промайнула ніжність.

— І даремно страшися, дурненький. Хто вже раз зазирнув в очі смерті, той вдруге в них не заскочить. А на шляху до Василька, до місця його спочинку, ніяка сила не спроможна мене зупинити, навіть ти, Андрію, хоч як я тебе люблю.

Андрій похитав головою.

— Мало любиш!

— Не кажи так.

Відділ гетьманський рушив далі, Марта й своєму візникові наказала рухати вперед, бо об'їздили їх вже сани з іншими старшинськими жінками, котрі наглились у бік Батурина. Аж ось виїхали на те місце, де раніше було гарно видко золочені хрести та бані на батуринських церквах, і стрункі верхівки тополь, що видніли над нескінченним морем садків, і зжахнулись усі, окрім Марти та Андрія. Побачене вражало, вихоплювало з вуст дружне «ах». А Марта лишень того місця шукала очима, де за Сеймом, на просторім пагорбі виднілись залишки гетьманського двору, де лежав у сирій холодній земельці синочок її любий дорогоцінний.

Василько!

Доїхали до мосту через Сейм, а тоді далі рушив гетьман, повільно ступаючи конем, і лице його блідаве перекошувало мукою пекельною. Над Батурином витали ворони, і, як чорне вкривало горя, накрили вони рясно місто, докльовуючи гниле м'ясо. І тоскно робилось, і млосно від того жиру їхнього, від бенкету страхітливого. Котрісь із жіноцтва, дружини старшин, чи то нанюхавшись сопуха того страхітливого, чи то маючи слабкі нерви та перестрашившись, починали хто мліти, хто ридати вголос, а хто й божевільним реготінням заходитись, так те робити, що й волосся дибки ставало. Чоловіки кинулись заспокоювати дружин, одначе ті побивалися ще страшніше, бо й місце то було страшне. У нього, того місця вже немає ні світла, ні чогось живого, і то вже був не Батурин, а лише примарне царство мертвих, місто, в якому правили службу жах та сморід труп'яний, та ще чорні хмари вороння, зграї заблудлих собак, а ще вовків, чиє завивання було чути здалеку.

Андрій стурбовано озирнувся на Марту, та вона прямо сиділа у своїх санях. Не вражалась видовищем жахливим, бо вже звикла була, живою ж вийшла з цього пекла, живою лишилась у ту хвилину, коли

все місто безжально нищилось, коли від люду гордого батуринського лишилися оці останки жахливі, через які тепер заходять у чвари зграї собак, круків та вовків. А ті, що ще вчора жили повним своїм життям, їх вже немає, вони відійшли у вічність, залишивши по собі цей жах, ці трупи та моровий сопух, який клав до непритоми зараз старшинських дружин.

— Ой, лишенько!

Високий, надривний голос, що пролунав зовсім поряд із Мартиними санями, змусив ту здригнутися й обірвати в'язке марево думок. Повновида молодиця, що їхала в санях за Мартою, зірвалась раптом із хутра ведмежого, в яке вкутана була, і прожогом кинулась до обгорілого кістяка великого буднику, а замурзані в крові собаки розбігались від неї в різні боки.

Від гетьманського почту відірвався ще молодий старшина.

— Тетяно, куди? Стій!

Не слухала, волила розпачливо й дерла обгоріле дерево почервонілими від морозу пальцями. Насилу відтягнув її чоловік, притулив до себе, ридаючи та нещасну. Марта прикрила очі. Самій кортіло кинутися з цих теплих саней і заволати так страшко, щоб навіть собаки перестрашилися й гайнули геть. Горе, заколисане Андрієм та від'їздом до Києва, знову прокидалося в ній з могутньою силою. Певне, місце тут було таке, місце безкінечного горя, назустріч якому підіймалось власне горе з глибин серця.

Андрій знов опинився поряд.

— Марто.

Гукнув тихо, стурбовано, з тривогою неспокоїною вдивляючись у завіяне смутком лице, мов відчув її біль.

— Що? — озвалась ласкаво.

— Як ти?

— Тримаюсь. Поїдеш зі мною на Гончарівку?

Андрій позирнув на гетьмана.

— Ти їдь уперед, а я потім, — вимовив нарешті, вдивляючись пильно в Мартине лице, немов шукаючи чогось. — Намагайся глибоко не дихати, затулися хусткою, а як зробиться зле, негайно наказуй візникові гнати якнайдалі від Батурина. Обіцяєш се зробити?

Покірливо схилила голову.

— Обіцяю.

Андрій нахилився до неї й тихо промовив:

— Запам'ятай, що без тебе я не зможу жити на цьому світі.

— Андрію!

Не відповів, принаглив коня й від'їхав до свого гетьмана, відданий та вірний йому козак. Марта ніжним поглядом супроводила його струнку дужу постать, зітхнула. Заради нього має заколихувати в собі горе, гнати його геть, аби не імло свідомість гіркою своєю отрутою, не манило до самогубства, нашіптуючи хибкі думки про блаженне забуття. Василька не повернеш вже, хоч кричи, а хоч волай страшно, а дитину її не підняти з холодної сирої землі. Василько помер, а вона лишилась, лишилась на цьому світі, як не важко, але має жити, зціпити зуби від роздираючого болю, але жити.

Не доїжджаючи Гончарівки, зупинила коні, пішки пішла на пагорб, де причаїлись руїни гетьманського двору, але вцілів садок. Вцілили й липи, серед яких було поховано Василька. Троє гайдуків почвало за нею, не зупинила, тільки позирнула непривітно. Зустріли її все ті самі страшні вішальники на деревах своїм мовчанням, та ще круки злітали до неба від обіду свого ласого багатого, та крякали невдоволено на Марту, що насмілилась порушити їх жир.

Сопух і тут брав за живе.

Пройшлася по снігу, відшукуючи потрібну липу, ту, що її й на одрі смертнім не забуде, а гайвороння оглушливо кричало над нею.

Аж раптом застигла.

Неподалік Василькової могилки, зодягнене в брудне лахміття, сиділо хлопча рочків трьох-чотирьох і жадібно їло сніг. Просто брало до ротика пригоршні снігу і їло його!

Марта відчула, як закалаталося серце.

Дитина мала золотаве волоссячко, зовсім як у Василька.

Жадібно вп'ялася вона поглядом у замурзане, в сажі дитяче личко, що випливало перед нею з імли похмурого, непривітного дня, застигла, потонувши в снігу широкими спідницями, і гайдуки застигли в неї за спиною. Та ось дитина, яка спокійно смакувала снігом, мов не помічаючи присутності дорослих, нашорошилася, підняла простоволосу голівку, й на Марту з острахом позирнули сторожкуваті блакитні оченята, а ще мить, і прутка худенька постать гайнула геть серед лип.

— Стій!

Заплутуючись у спідницях та снігу, Марта, навіть не тямлячи, що робить, гайнула слідкома за дитиною, котра хоч і намагалася бігти швидко, але не могла. Ноження вгрузали в сніг, і плутався він, мов зайчик між лип, а побігти не міг. Вхопила таки, притулила до себе худе, страхітливо худе тількице — лиш кісточки в тонкій обгортці шкіри, у благім козушку й застигла так.

Дитина запручалась.

— Пусти! Пусти мене!

Марта обійняла ще міцніше.

— Цить, дурненький, цить! Я не заподію тобі лиха.

Запручався ще відчайніше.

— Пусти! Мені до мами час.

Марта відчула жаль. То ж у нього мама є, а вона вже ладна була забрати з собою це дитя, бо чимось, можливо, чубчиком густим та золотавим, нагадувало воно їй Василька. Аж он у нього мама є, та що то за мама така, що дитина в неї на Божім дусі тримається й жадібно сніг брудний поїдає?

— А де ж твоя мама? — спитала тихо.

Хлопча майнуло ручкою кудись у садок.

— А там.

— Покажи.

— А ти мами не скривдиш? — запитав непривітно й насупив бровенята.

— Ні, — пообіцялась Марта.

Блакитні оченята поглянули з надією.

— А пробудиш?

Марта здригнулася.

— То твоя мама спить?

— Еге, так давно спить, що я вже втомився до неї гукатись, а я й що голодний їй кричав, і зимно мені, а вона мовчить. — Він важко зітхнув.

— А ти не знаєш, чому моя мама мовчить?

Марта не відповіла, підхопила його, такого маленького та легенького на руки, притулила до себе, радіючи з того, що відчуває тепло живого, хоча й змерзлого тількиця, закутала в шубу свою розкішну й попрямувала туди, куди вказала їй брудна ручка.

Вона лежала на лаві в садку, худенька молодича в козушку з овчини, золотаве волосся пручко повилось з хустки. Досить свіжа, мов

померла ще вчора, й тільки лице, певне, дуже гарне за життя, було скуштоване воронами.

Марта задрижала.

Дитина на її руках запрачувалась.

— Що там? Мама прокинулась? — Мов допитливе кошеня висунув цікаві оченята з шуби. Не дозволила поглянути, притулила до себе так міцно, що хлоп'я заскімлило, та уваги не звернула, цілувала брудне золотаве волоссячко й широко розплющеними очима дивилась на страшну небіжчицю. А дитина все не бажала заспокоюватись, вередувала в теплі шуби. — До мами пусти!

Марта зітхнула.

— Немає тут вже твоєї мами.

— А де вона?

— До янголів пішла, — відповіла просто, й знала, що правду промовила, бо куди ж ще могла піти оця поранена мучениця, котра лишилась із малою дитиною на руках, зі страшною раною в грудях і конала просто неба, знаючи, що полишає сина свого на вірну смерть. Та не помер, дивом Божим не помер від холоду та голоду, певне, снігом підживлявся, а може, де в кишені й хліба окраєць лишився, ось тим і вижив, не дав Господь смерті дитині, отже, не час. Додала сумно: — Їй зараз добре.

Хлопчина мовчав, уже не пручаючись, а притулившись до Марти, й коли вона обережно розгорнула хутро, то взріла налиті слізьми оченята.

— Що з тобою, маленький?

Дитина схлипнула.

— Мама померла, еге ж? Вона казала, коли померли бабуня з татком, що їх янголи забрали, а тепер і вона до тих янголів пішла, то померла? А я не хочу, не хочу, щоб мама помирала.

Марта мовчала, не тямилася, що може сказати, як зарадити немилостивому горю гіркому, що клекотіло в цілім цім тільці, що було таке вже худесеньке, що тільки дивом дивуватись, як тримається життя на цих кісточках. Тільки притуляла до себе все міцніше, зігріваючи й не помічаючи, що лице її геть залито слізьми, що давно плаче вона, ридає вголос, і ридання те оглушливо лунає посеред пустки колишнього гетьманського саду, час від часу змішуючись із

пронизливим криканням гайвороння над головою. Гайдуки мовчазними тінями стояли в неї за спиною, пильно охороняючи.

Наказавши їм тихим голосом поховати нещасну, аби ворони та круки геть не донівечили її вродливого лиця, Марта повільно пішла до могилки Василькової. Опустилася прямо на бруднуватий сніг, притулила до себе заснулого сироту й застигла так, мов закам'яніла, широко розплющеними та невидючими очима вирячившись на синову могилу.

Такою і віднайшов її Андрій, підійшов, зупинився поряд, та вона навіть не поворухнулася, сиділа, мов морозом закута, заціпеніла, в такому стані, коли важко було не тільки слово промовити, а й думку здумати.

Нарешті, мов пробудившись від сну важкого, ожила й побачила Андрія, застиглого поряд із сумним лицем.

— Андрію?

— Тут я, — відгукнувся тихо й присів перед нею в сніг, зазирнув у спустошені сумом очі ті чорні, без яких життя собі не уявляв, і запитав турботливо: — Як ти?

Відповіла слабкою усмішкою.

— Вже якось. — А потім розгорнула шубу й показала хлопчину, який солодко спав, замурзане золотавочубе янголя, що довірливо притулилось до теплого її тіла. З непевною усмішкою позирнула благально на Андрія. — Ось кого я віднайшла!

Андрій спробував усміхнутись. Не зміг.

— Живий? — запитав тільки тихо, і Марта здригнулася, згадавши, як відчайсно тулила до себе вже померлого Василька. Але це дитя було живе, йому дано було життя, вона відчувала його тепло.

— Живий, — відповіла хрипко, і знов благально зазирнула у синії очі Андрієві. — Можна, я заберу його з собою? Благаю, любий, не відмов мені стати хоч якою, а мамою для сього нещасного дитяти, подарувати йому тепло.

Андрій похитав головою.

— Господи, Марто! Як я зможу відмовити?

— І дозволиш, щоб він був нашим сином?

— Авжеж.

На чорних очах Мартиних знову заблищали сльози, сльози одночасно смутку з болем, але й непевної радості від того, що

відшукала вона посеред пустки цього саду, наповненого самими вішальниками та гайворонням, оце миле дитя, оцю сирітку, яка померла б з голоду у цім клятім, покинутім людьми, місці, чекаючи на пробудження мами. Скільки б ще воно прожило, поїдаючи самий брудний сніг? І хто б знайшов його тут, у цім опустілім саду? Тепер і подумати їй було страшно, що сталося б з дитиною цією, як би не натрапила вона на нього, якби могилка Василькова була в іншій місці.

Та не дав Господь смерті.

Андрій поглянув на небо.

— Час рушати. Пан гетьман ще сьогодні хотів поспітись до Бахмача.

Марта звела на нього зажурені очі.

— Не хочеться йти від Василька.

Андрій поморщивсь, мов від гострого болю.

— Мені теж, але ж мусимо.

— Мусимо, — глухо, нерадо відгукнулася Марта й повільно підвелась на ноги, і далі пригортаючи до себе розслаблене вві сні страхітливо худесеньке тільце. Глипнула перестрашено на Андрія. — Андрію, який же він худесенький! Мені страшно, що він оце заснув. Ти не знаєш, і я не відаю, скільки отсе дитя було голодним, бо як віднайшла я його, він жадібно ковтав отой брудний сніг. А як помре, Андрію?

Її чорні очі заімлилися переживанням, наполоханим птахом заметався в них страх, і Андрій не знав, що бачить зараз у коханих очах той вираз, що полонив їх у ту страшну ніч, коли горів Батурич. Тоді була вона перестрашена за Василька, а зараз боялась за чужу дитину, яку вже впустила до серця, обігріла там теплом осиротілої материнської любові.

Андрій обійняв її.

— Він не помре, Марто, — сказав упевнено, відхилившись і зазирнувши в рідні очі. То вже були очі не юнки, що нею була вона роками, а вже зрілої, вищербленої нещастям жінки. — Він не помре.

Марта покривилась від болю.

— Але ж він такий голодний!

— А ми нагодуємо його, в санях.

На лиці в Марти трішки прояснилося.

— Так, нагодуємо.

Кинула останній, тоскний погляд на невеличкий валок землі, густо засипаний снігом, під яким навіки впокоївсь її коханий син, прикипіла очима, мов намагалась побачити його скрізь землю, а потім дозволила Андрієві вести себе геть, до саней, аби рятувати життя нещасному сироті, що заснув у теплі розкішної шуби. Андрій всадовив її до саней, а сам дістав із кошика, обмотаного декількома вовчими шкірами, шматки сира, хліба та м'яса, трішки молока в збанку з Отюші й хитнув на дитину.

— Буди!

Спробувала пробудити дитя, та не змогла. Хлопчина, зігрітий теплом її тіла та хутра, спав так міцно, що Марта ніяк не могла його розтермосити, і як вже не ворушила, мов і не чув. В очах її зажеврів страх.

— Андрію! Він...

— Він живий, — твердо відповів Андрій і обережно взяв у неї з рук хлопчину, вражений тим, який той і справді був худесенький, мов недорідне кошеня, одні тільки кісточки дріботіли під руками. — Він просто дуже міцно спить, бо ось дихає.

Марта заблимала.

— Дихає? — спиталася з надією.

— Дихає. То він зігрівся в тебе в шубі, та й невідомо, коли се дитя востаннє спало. — Андрій усміхнувся до Марти. — Нічого, ми ще виростимо з нього такого міцного козака, що не одного ворога поб'є.

Мартине лице спохмурніло.

— Не дам! — мов холодом обпекла Андрія злими словами, не втямивши, що викрикує їх мало не в істериці. — Сього не дам тій ненажері-війні. Вистачить вже Василька й тебе.

Андрій зітхнув.

— Люба...

Та не договорив. Прокинулось дитя, пробуджене чи то голосними Мартиними вигуками, чи через те, що полишилось тепла хутра. Заскімлив і розплющив темно-блакитні, майже сині оченята, роздивився ними навколо, побачив себе на руках незнайомця й голосно розревівся.

Марта простягнула до Андрія руки.

— Дай його мені.

Забрала, приголубила ніжно, та малий не покидав плачів, копив губенята, пручався з Мартиних рук і вередливо тягнув:

— До мами хочу!

Марта не стримувала сліз.

— Твоя мама до янголів пішла, чи ти забув?

Нахмутив дрібненьке чоло.

— Я теж до янголів хочу.

— Тобі ще не час.

— А я хочу! — І знов плачі наляканої дитини.

Андрій погладив його голівку.

— А їсти хочеш?

У блакитних оченятах загорилась надія.

— Хочу. А в тебе є?

— Є.

Андрій простягнув йому кусень сиру та шматочок білого хліба, що його випекла в Отюші якась дбайлива господиня. Хлопчина схлипнув, потім замовк і вп'явся оченятами в ті розкоші, що звалились їжею, яких не бачив хто знає скільки днів. Простягнув брудні, замурзані рученята, обережно взяв із рук Андрієвих спочатку хліб, а потім сир, довго дивився на них, мов не міг повірити, що тримав таке добро, а потім несміливо поглянув на Андрія.

Той відчув, як затискає горло від сліз.

— Їж, не бійся.

Хлоп'я знов поглянуло на їжу.

— Дякую.

Марта вже плакала, не стримуючи сліз, і кутала дрібне тільце в хутра. Малий їв обережно, не накидався жадібно, немов відвикнув від смаку самої їжі.

— Ось, м'яся ще візьми, — мов стара бабця-няня жебонів над ним Андрій, геть забувши про те, що треба поспішати, що гетьман вже, певне, від'їздить до Бахмача. То все потім, а зараз головне для нього було нагодувати оце дитя. — Як звати тебе, хлопче? — запитав, і хлопчина звів на нього ясні очі.

— Василько, — відповів просто, дрібними зубками відкушуючи трішки м'яса й ледь помітно всміхаючись.

Марта задерев'яніла на мить.

— Василько, — повторила вона якось глухо, поглянувши на Андрія, і раптом заридала, розпачливо та голосно, як ридають за небіжчиками по селах прості жінки, а не панянки. І притулила Василька до себе так міцно, що той був захникав та запручався, проте відразу ж і заснув, затиснувши в брудних долоньках недоїдений хліб і м'ясо.

— Василько, — тихо відгукнувся Андрій і пригорнув Марту зі сплячою дитиною до себе. — Василько!

Марта заридала ще відчайніше.

— Василько, Господи, Василько, — повторювала вона знову й знову, притискаючи до себе сироту нещасного, який заснув таким міцним дитячим сном, що й не чув ридання її. А вона все плакала та плакала в обіймах Андрієвих, що погойдував її, мов малу дитину.

Нарешті він звівся на рівні ноги.

— Час рушати, люба.

Марта промовчала, тільки поглянула на пагорб, на якому стояло колишнє гетьманське дворище, багата колись Гончарівка, серед лип якої сховалась поодинокі могила їхнього з Андрієм сина, — відчуваючи, як лине серце до того місця й залишає там, під липами, чималу частку, щоб чатувала спокій любої невинної душеньки.

Сумний, невеселий люд від'їздив з Батурина, що сконав уже під гайворонням, яке чорними хустинами його обсіло. Від'їжджали, залишивши багатьох ховати померлих, а тих, кого віднайшли пораненими чи покаліченими, але живими, вивозили до Бахмача, до того незачепленого москалями містечка гетьманського. Віднайшлося тут, серед дивом уцілілих, і гетьманове кохання останнє, пані Мотря, тепер вже Івана Чуйкевича дружина, яка, немов мати найрідніша, опікувалась нещасними батуринцями, які вижили.

Гетьман теж рушив до Бахмача.

Андрій, коли прибули вони до Бахмача, запропонував був Марті поїхати до двору Ковальських, що стояв неподалік гетьманського та в якому тепер порядкувала тітка Марія, однак Марта, щойно почула про ту нечестиву жінку, вмить лицем перемінилась.

— Ні, я туди не піду.

Андрій взяв її за руку.

— Люба, тобі ж треба відпочити.

Марта відчайсно захитала головою.

— До жінки тієї не піду.

Андрій зітхнув.

— Добре, тоді попросимось до гетьмана, хоч у нього й так людей немає куди містити, та думаю, у спочиваленьці нам не відмовить.

Марта покривилась.

— Та нехай і в полі чистім, аби не поряд неї.

Гетьман прийняв їх радо у своїм дворі, якого не дістались довгі руки москалів. Був він сумний та задумливий, Батурин важко вплинув на його вже немолоде здоров'я, і після побаченого у своїй любій столиці, постарівся доти молодечого вигляду гетьман враз, і став глядітись на літа свої, бо горе ніяк не вкращає людину.

Василько, встигнувши прокинутись до вечері в гетьманській залі, вже не нітився так, тулився довірливо до Марти, йшов до рук Андрія, хоча ще соромився його, видко, без батька зростав.

Андрій погладив його брудного чубчика.

— Треба б тебе, синку, викупати.

Василько враз напружився.

— Я купатися не буду!

— Васильку!

Хлопчина накопив губенята, позирнув на Андрія вовченятком і поміцніше притулився до Марти, потягнувши до рота медяника, що його отримав від пана гетьмана, коли ще солодко спав.

Ні, то й ні, Андрій наполягати не брався, то вже Марта, котра до рочки майже виховувала такого самого впертого синочка, потім умовила обмитися Василька водичкою, щоб змити сажу та бруд. Купала дитя, обмивала те худеньке тільце, а сама давилась гіркими слізьми, перераховуючи реберця, що проступали під тонкою шкурочкою. Господи, бідне дитя, скільки ж пережило воно всього, і мерзло, й голодним було, і маму мертву вважало заснулою, і тільки Господові одному відомо, чого довелося натерпітися йому, коли мама раптом не встала з лави, і він зостався сам-один посеред того царства мертвих.

Василько торкнувся її лиця тоненьким пальчиком.

— Ти плачеш?

Марта спробувала всміхнутись.

— То так... від щастя.

Хлопчина нахмурився.

— А від щастя не плачуть, а сміються.

— А я й всміхаюсь, ось бачиш? — Марта спробувала ще всміхнутися, та вийшов той усміх слабкою подобою усмішки.

— Погано ти смієшся, ось мама моя завжди реготіла, а бабуня називала її реготухою й пустункою, а я так любив, коли мама сміється, у хаті тоді робилось так гарно. А плакати вона не любила, та і я сліз не люблю.

Марта промила очі.

— Я не плакатиму більш.

Вона дотримала того вечора своєї обіцянки, не плакала більш, а намагалась хоч сумно, а всміхатись, коли вийшла до столу гетьманського з Васильком на руках. За столом у гетьмана вже зібралося чимале товариство, переважно чоловіків, серед яких чарівними квіточками виднілися дві доньки старого страченого Кочубея — Мотря та Ганна, і очі Мотрині палали якимось дивним лихоманним вогнем, у якому так мало було від земного. І Марта раптом чомусь засоромилась цієї дивної хороброї жінки, якій Меншиков як доньці страченого Кочубея дарував волю, а вона повернулась на згарище рідного міста, аби допомагати нужденним, пораненим, а не жити в розкошах, маючи помилювання царське. Щось було в ній, у цій Мотрі таке, від чого Марта засоромилась того, що кинула Батурин, подалась до Києва, а могла б зостатися, шукати живих, комусь допомогти, і, можливо, тоді б оцей Василько й не втратив мами. Подумала так і зупинилась на порозі великої їдальні.

Андрій підштовхнув її.

— Ходімо, люба.

Подивилась на нього й засоромилась навіть його, тих відносин, котрі мала з пасербом, який поводився з нею, мов із дружиною чи коханкою, і це тоді, коли смерть його батька, а її чоловіка, ще така недавня. І осуд, темний осуд вдавався їй в палаючих очах пані Мотрі Василівни.

Гетьман простягнув руки до Василька.

— Дитино, що вижила в пеклі, — промовив він зі слізьми на очах, і, забравши його в Марти, притулив до себе, цілуючи золотавоволосу, ще вогку опісля купання голівку. Василько чомусь перестрашився й відразу ж голосно заревів, простягнувши ручки до Марти.

Мазепа загулив до нього.

— Ти чого ж, дитинко?

— Боюся тебе! Не хочу, відпусти.

Зітхнув, покривився болісно, мов щось своє, потайне узрів у словах та діях Василькових, віддав його Марті, повернувся до столу, сів і довго сидів так, замислившись.

— Так, ось в особі цієї дитини відтрутив мене від себе сам Батурин, не пробачив того, що я кинув його в жовтні.

Войнаровський, небіж гетьманів нахмурився.

— Дядьку...

Гетьман майнув рукою.

— Не треба, Андрію, не треба нічого говорити, То є мій хрест, мій невгамовний біль, що не покине мене до смерті.

Марта ніяковіла, що Василько засмутив пана гетьмана, та пані Обидовська всміхалась до неї так любо, бавилася з Васильком, щось щебетала до Войнаровського, немов жахи Батурина зовсім не торкнулись її, мов не було всього того жаху, що його досхочу вже набачилась її сестра, Мотря, яка й на усміх була скупа, та й слово берегла при собі, а коли говорила, то тільки про Батурин, про поранених своїх, відчайна якась та непокійна. Випалена до серця Батурином.

Спати в домі гетьмана того вечора повкладалися пізно. Андрій довго сидів у залі, розмовляючи, а Марта рано понесла спати Василька, який швидко осоловів від смачних та рясних наїдків і тихо куняв у неї на руках. Потім одягла сорочку й прилягла на чуже ліжко. Та заснути не могла, дивилась замислено на мерехтіння свічки, на сусіднє ліжко, на котрому солодким дитячим сном спав Василько, на личко дивилась його відмите, ніжне та кирпатеньке, мов у дівчатка. В куточках очей закипали сльози, що не пролилися, бо ховала тепер їх від малого. На серці було тужно, неспокійно, бо ж боялась тепер не лише за Андрія, а й за оченята оці блакитні, за оце бідне Боже створіння, що сопіло зараз кирпатеньким носиком у солодкім сні, підклавши під щічку худесенького, дрібненького кулачка. І страшно, страшно було подумати, що життя знову жорстоко вдарить по ній і відбере в неї і оцю, нехай й не рідну дитину по крові, але вже таку дорогу серцю, — відбере, як відібрало тих перших двох. То були страшні думки, вони чорним гайворонням носились навколо неї, змушуючи тихо плакати від страху. Бо ж у страшні та непевні часи

жили, коли не знаєш ти, що чекає на тебе вже завтра, чи не налетить бува на Бахмач така ж смертоносна сила, яка винищила Батурин.

Так і пролежала до того часу, коли прийшов Андрій. Замислений, сумний, роздягнувся й тихо ліг у ліжко, гадаючи, що спить вона, і хотів вже було свічу гасити, коли прошепотіла тихо:

— Не гаси!

Андрій нахилив до неї лице.

— То ти не спиш?

Притулилась до нього всім тілом.

— Не сплю, — відповіла і притулилась міцніше, поглянула вологими очима. — Мені страшно, Андрію, страшно за тебе й за се нещасне дитя. Невже ж і йому вготована доля Василька?

— Марто...

— Проклята я, від батька рідного проклята, тому й приречена втрачати дітей, пити з гіркої чаші втрат.

— Се не так.

— А як?

— Не знаю. Господи, я й сам нічого не знаю. Король Карло рушив до Ромен, а за ним через декілька днів послідуємо й ми.

— А тоді?

— Не знаю, мабуть, до Гадяча.

— А далі що ж буде?

— А то тільки Господь відає. — Андрій замовк, притуливши до себе Марту, й замислено став слідкувати за грою свічного вогника на стелі. Марта теж мовчала, тільки погладжувала його голу груднину, линула до нього горлицею й дослухалась до стуку серця, а в голову лізли настирні, чорні гадки, що чи ще довго битиметься воно, це кохане серце, й чи не викували вже москалі ту зброю, котра змусить його затихнути навіки. Нехороші, темні думки. Навіщо татями нічними крадуться вони до неї, до серця її, примушуючи здригатися й міцніш тулитися до його теплого, а отже, живого тіла.

Андрій поцілував її в скроню.

— Тобі холодно?

Похитала головою.

— Ні.

— А чому ж тоді дрижиш?

— То не від холоду, а від страху.

— Заспокойся. — Поцілував уста, на яких сохла сіль від сліз, і на якийсь час забула вона про все, в його обіймах шукаючи забуття від тоскного духу страху, віддаючись коханням.

Коли вже засинала, Андрій промовив:

— Завтра Іван Степанович правитиме панахиду за померлими батуринцями. Ти підеш?

Марта сонно глипнула.

— Піду.

Наступного дня гули поховальні дзвони Бахмача, а посеред церкви стояла вбрана квітами домовина, на якій було написано лише «Батурин». Гетьман Іван Степанович, убраний в усе чорне, сумний та зі сльозами на очах, молився за упокій душ тисяч батуринців, чия смерть мав на своїм сумлінні. Андрій стояв поруч гетьмана та Войнаровського, теж убраний в чорне. Очі його тужливо й задумливо вдивлялися в ту труну, де ховали Батурин.

Марта стояла поруч Ганни Обидовської й тримала за ручку Василька. Дитина, певне, не раз була з мамою в храмі Божім, бо стояла чемно, тихесенько, навіть, удавалось, і дихнути не наслідувалась. Великими блакитними оченятами спостерігав хлопчик за людьми, які вщерть заповнили церкву, і хрестився, мов старенький. А личко мав таке вже серйозне, таке вже по-дорослому зажурене, що Марті кортіло плакати. Вона й плакала, тулила до себе сиротинця й скигвила, оплакуючи всіх відразу. Всіх, хто не вижив у Батурині, й скиглення свого не стидалася, бо всі плакали в тій церкві Бахмача, навіть чоловіки не соромилися сліз. І тільки одна Мотря Василівна стояла з сухими очима, чи то виплакала вже своє, а чи не дозріли сльози нові.

Опісля панахиди тієї важкої підійшов до Марти Андрій.

— Хочу до батька на могилу піти.

Марта позирнула заплаканими очима.

— То йди.

— А... а ти не бажаєш?

Не бажала, та пішла, попленталась за Андрієм, котрий ніс на руках Василька, вгрюзаючи в снігу, що товстою ковдрою лежав на цвинтарі. Та ще не дійшли до хреста вони, як Марта здригнулась, застигла на місці.

Біля хреста того стояла панна Марія.

Дорідна, висока та негарна, стояла вона, закутана в хутра, й дивилась прямо на Марту налитими червоним, кров'ю та ненавистю, брудно-сірими очицями. Мов воскресла примара того зниклого в небуття батуринського двору її чоловіка, що ним поряdkувала оця жінка, яка недобре споглядала зараз на неї своїми очиськами. Жінка, що повинна в смерті добродушної Горпини та маленького синочка Василька. Марту забив нервовий дроз. Як кортіло, сили Небесні, як кортіло кинутись на цю вгодовану бабу, з лискучим, масним лицем вдоволеної життям панни, вовчицею кинутись, у якої відняли єдине вовчєня, й вилити назовні все те, що шматувало її зсєредини, що травило серце, вилити злість на цю людину, на це бездушне створіння, з вини, з нєлюдяної забаганки якої Василько лежить тепєр під гєтьманськими липами Гончарівки. Та поглянула на іншого Василька, чий очєнята визирали на неї з-за плєча Андрієвого, і стрималася, зрозуміла, що як зробить це зараз, дитина перєстрашиться її чи не на все життя, а йому й так вже вистачить жаху.

Панна Марія зіщулила недобрі очі.

— Бачу, тебе трєсця не забрала, — промовила вона замість привітання. — Живуча, ти, Марто.

— Живуча, — глухо відгукнулась Марта й здригнулась, коли над головою оглушливо закричало гайвороння. — Господь не дав мені тоді смерті, хоч би як вам того бажалося.

— Горпина врятувала?

— Горпина.

— Дурна, зла баба. Ніколи її не любила...

— Не треба говорити поганого про мертвих.

Бруднувато-сірого кольору очі зіщулились.

— То вона подохнула?

Марта палахнула очима, але відповіла досить стримано.

— Загинула від рук москаля.

— Зрозуміло, — трохи не всміхнувшись, вдоволено протягнула панна Марія, позирнула на застиглого, мов онімілого Андрія, що притуляв до себе Василька, а потім поглянула на хрєст. — Я поховала Мирона тут, сама поховала, бо вас нєвідомо де й носило, мабуть, святкували перемогу, визволення своє, смерть мого безталанного брата, котрий стирчав вам кісткою в горлянці...

Андрій нахмурился.

— Тітко...

— А ти мені рота не затуляй, чи ж бо ріже правдонька в очі? Жируйте вже, перелюбники кляті, коли навіть поховати його не забажали. А тобі, Андрію, чи все одно було, де батько упокоїться, чи собаки його зжеруть?

— Я поспішався до Батурина.

— І встиг?

— Ні, — тихо прошепотів Андрій, і Марта взріла, як гострий біль відбився на його втомленім лиці. — Не встиг, і через вашу ласку, через вашу ненависть померло моє дитя.

Панна Марія здивувалась.

— Померло? Ну, шкода, звісно, малого, та що ж удієш? До речі, я за два дні від'їжджаю до Пруссії, і вся маєтність наша лишається тобі, бо так велів, хоча й безглуздо, Мирон. Звісно, я б воліла їх продати, та коли брат заповів усе тобі...

Марта не втрималась, запитала жовчно.

— А що ж се ви себе зобидили?

Промовчала, не відповіла на це нічим, позирнула тільки й, нашвидку попрощавшись, пішла геть по засніженому цвинтарю, мов дух недобрий, зникла посеред кам'яних та дерев'яних хрестів, тільки вороння кружляло та оглушливо кричало над пустим цвинтарем.

Марта підійшла до Андрія.

— Господи, що за жахлива людина.

Андрій похитав головою.

— Вона завше така була, скільки себе пам'ятаю, ніколи не бачив добра від тітки. Та нехай, краще забудь про неї, нехай їде до своєї Пруссії, а нас чекає інше життя.

Марта довго мовчала, потім промовила неспокійно.

— Через неї помер наш син.

— Люба...

— Знав би ти, чого варто було мені змовчати та не кинутись на неї, а так кортіло. — Марта приголубила ніжне личко Василькове, що визирало з хутра. — І тільки заради нього втрималась.

Вони ще деякий час постояли над могилою полковника Ковальського, людини, забаганка котрої звела їхні долі разом. Суперечливі почуття мала до нього Марта, та жалю й зараз чомусь не відчувала, не шкодувала за ним, проте чула, як глибоко в серці

ворушиться вдоволення, що звільнив її він від тягарів свого права на неї, що смерть спромоглась дарувати їй те, чого вона просилась за життя в нього, — волі. А не дав, то смерть його все одно вивільнила її від нього. Ішла, не жалкуючи його, з того кладовища, і гайвороння оглушливо кричало, кружляючи над головами.

Міцний, неймовірно дужий мороз узяв українську землю в крижаний, немилостивий полон, скував її, мов кайданами, припік пронизливими вітрами.

Зимно, непокоїно, лячно.

Військо Мазепине в цю холоднечу сунуло на південь, із Бахмача до Ромен, і важкою, мов хресна хода на Голгофу, була та дорога. Зимно стояло таке, що птахи не витримували того морозища й падали закам'янілими трупами коням під ноги. А люди? Люди також мерзли, і то ж була армійська вервиця, і рухалась вона геть повільно, якимсь мляво, як полоз, і тягнувся той пекельний шлях так довго, полишаючи опісля себе то там, то там геть задубілих козаків.

Марта їхала з Васильком у санях з будою і насилу вмовила й Андрія приєднатись, бо в буді хоч і зимно, та хоч вітру немає, і то вже не так морозить. Василько вкутаний у хутра так, що тільки блакитні оченята виблискують із пухнастих одеж, та щось Марті в ньому не подобається. Хниче, вередує, зовсім так, як і Василько, коли траплялось йому хворіти.

Схиляється над дитиною, зазирає в оченята.

— У тебе щось болить, любий?

Василько випинається в її руках.

— А що ж?

— Усе.

— Усе? — перепитала Марта й відтягнула хутра з його личка, доторкнулася й спохмурніла. Виблискувало воно червоними, палаючими щічками, й зрозуміла, чому так блищать у нього оченята. — Та він же весь горить, — прошепотіла й поглянула з острахом на Андрія. — Андрію.

— Чую, — відповів той і нахилився над хлопчиною. Холодною долонею торкнувся дитячого личка й мов обпікся, таким гарячим був Василько. — Певно, застудився, коли чвалав у тих лахміттях, а це ж мороз...

Марта поглянула перестрашено.

— А що ж нам робити?

— Піду пошукаю якогось лікаря, — зітхнув Андрій і хутко виліз із саней.

До прибуття війська в Ромни Василько, не зважаючи на ліки, що їй Марта, плачучи, вливала в нього, був уже зовсім поганий. Від їжі відмовлявся геть, відвертався, й не хникав уже та не капризував, а тільки лежав мовчки, тихо, й споглядав на Марту з таким невимовно жалібним виразом, що не могла вона втримати сліз, ховала їх від дитини, але плакала й плакала. Василько, знесилений від довгого голодування, ніяк не бажав боротися з недугою, і, мов та свічечка дрібнесенька, гасло життя в його худім тільці. Розпука та страх обступили Марту з усіх боків, темними ликами вилущувалися в лице її чорними очищами горя, знову горя.

У Ромнах Андрій знайшов для них теплу затишну кімнату в просторім домі полковниці-удовиці Стороженчихи, добродушливої, невеличкої на зріст, пухкенької жіночки вже немолодих літ. Прийняла вона їх так, неначе знала все життя, мов рідних прийняла.

— Заходьте, заходьте, мої ж ви рідненькі, мої ж ви бідненькі, — журбоніла вона лагідним голосом, що лився, мов джерельна водиця на страждальне, стривожена серце Мартине. — Зараз меду ситного зігріють, та до вечері тривної, вмить зігрієтесь. — Сивоволоса, з товстою косою голова захиталася з боку в бік, а пухка, з коротенькими пальчиками, ручка, захрестила пишні перси полковниці. — Страх, кара Господня! Скільки живу, а таких ранніх та лютих морозів не пам'ятаю. — Вона сплеснула в долоньки. — Ой, дитятко яке у вас миле, янголятко чисте Господнє. А що ж се з ним?

Марта опустила на канапу, що стояла у світлиці.

— Хворий, — коротко відповіла вона й почала розкутувати Василька з хутра, яке вже не могло його зігріти.

Стороженчиха знов захрестилася.

— Ой горенько, ой лишенько ж! — забідкалась вона, і слова так і лилися з неї, розливались по будинку, мов річки плесо.

Прожили вони з Андрієм у тім домі привітнім чотири дні, й пані полковниця за той час майже рідною стала для них. Кляті то були, неспокійні чотири дні, коли вгасало життя Василькове, коли ця нехай і не рідна дитина на очах відбиралась у Марти, а вона не тямала, що вдіяти, давала ліків, та безпорадно спостерігала, як гасне поволі життя

в блакитних вічках Василька, цієї Божої дитинки, котра була для неї вже безмежно кохана та дорога. І чиста молитва за нього линула з серця, просила відчайсно Бога помилувати це дитя, що Сам дав їй, не забирати і його в неї.

І не забрався. На четвертий день Василько вже не так паленів, хоч трохи лякав Марту лихоманним блиском оченят. Навіть молоко випив, яке для нього приносила пані полковниця. І отоді, в той час, Андрій завів із нею розмову, яка мало не спричинила сварку в Києві.

— Люба, — почав він тихо, присідаючи біля Марти, яка сиділа біля заснулого Василька, і взяв її рученьку у свої долоні, — я не хочу, щоб ми з тобою сварились, як то було в Києві, але знову повернусь до тієї суперечки. Пан гетьман має намір невдовзі виступати з Ромен до Гадяча, а там ворога вже більше, й суне страшно холодна, люта зима, а військо сьогодні в Гадячі, а завтра — одному Господові відомо де буде. У полі чистім, серед вітрів та морозів, і таке життя й для загартованого козака не пригоже, не то що для сього нашого хворобливого Василька.

Марта поглянула гостро.

— Знову хочеш мене від себе спровадити?

— Хочу. Заради Василька — хочу. Зрозумій, він же може й не витримати всіх оцих кружлянь за військом, нехай і в буді. Сю дитину було дано нам, аби ми врятували її від голодної смерті. І ми врятували. Але ж хіба тільки для того, щоб умертвити оцими поневіряннями за військом? Вам із Васильком тут не місце, Мартуню, зрозумій і не опирайся.

Марта мовчала, бо розуміла, що Андрій каже правду. Вона має рушати з Васильком до Диканьки, бо не має права ризикувати життям цієї нещасної дитини, мандруючи за військом, за Андрієм лютими, немилостивими морозами, коли й птахи не витримують їх і дубіють на льоту, гине все живе. То вільна могла вона вірною козачкою чвалати за коханим безкрайніми просторами України, а наразі вона не вільна, наразі вона знову мати.

Притулилась до Андрія, зазирнула сумно в вічі.

— Не хочеться тебе кидати, — призналась, зітхнувши.

— Треба, — теж зітхнув Андрій, і довго вони просиділи отак, обійнявшись і притулившись одне до одного, і світло скупеньке зимової днини допитливо зазірало на них скрізь шибки віконниць. Та потім, мов отямившись від задуми, Марта яро промовила.

— Ненавиджу війну!

— Колись вона минеться.

— А коли ж?

— То Господь відає. Та безкінечною ж не буде.

Ні, дочці попівській не була знайома доля козачок, які з давніх-давен проводжали чоловіків у походи й чекали назад ночами темними та самотніми, шарпаючись від гірких гадок — повернеться коханий живим, а чи в домовині? Не знала, як страждали ті нещасні жінки, не відала їх мучеництва, допоки не покохала козака та не зазнала цієї долі — долі козачки. Гірка то була, полинем напоєна доля, і вона тепер випивала її повну чашу.

За день від'їхали вони з Васильком із Ромен, бо почали містечком ширитися чутки, що ворог іде на Ромни, має намір наскочити сюди, і Андрій наполіг, щоби Марта щонайшвидше від'їздила. Плакала, притулялась до нього, довго не могла вийти з дому до саней, цілувала, мов навіки прощаючись, аж сам повів до саней її, всадив і подав вкутаного Василька.

— Бережи тебе, Боже, Марто!

Поглянула напівзасліпленими від сліз очима.

— Андрійчику...

— Не тужи, люба, повернусь я до тебе живим.

— Обіцяєш?

— Обіцяю.

— І ми повернемося до нашого раю в Києві?

Андрій слабо всміхнувся.

— Повернемося.

Закрив, поцілувавши її востаннє, дверцята буди, дав знак гайдукам, і сани поволі рушили з місця, лишаючи застиглого на місці осиротілого Андрія, що стояв посеред двору, та саму вдовицю-полковницю, що вмивалась рясними сльозами, визиравши з вікна.

Марта поверталась до Диканьки.

Поверталась до батьківської домівки, котру покинула два роки тому, теж у супроводі козаків, від'їжджаючи на весілля із заможним паном полковником Ковальським. Як багато всього сталося в її житті за ці, здавалося б, короткі роки: вийшла заміж та овдовіла, народила кохане дитя й втратила його в страшну ніч взяття Батурина москалями.

І ось вертала знов до тих стін, що в них народилась, заможною панею полковницею, тримаючи на руках чуже, осиротіле, таке жалісне дитя.

Приїхали вони надвечір, коли починало смеркатись, і куценький зимовий день закінчувався, навіюючи з боку Ворскли пронизливий, колючий вітер із морозом. Марта весь час тривожно торкалась чола Василькового, та було воно прохолодним, тільки вологим, що тільки радувало її, бо ж так боялась того, щоб доторкнувшись до дитини, відчути знов пекучий жар хвороби.

Дворовий служка Гнат, що вибіг відчиняти ворота на свист гайдуків, відразу впізнав Марту, яка вийшла із саней.

Видихнув уражено й перехрестився.

— Панночко?

Марта ступила до нього.

— Що з тобою, Гнате?

— Ви живі, Господи!

— Та жива, а чого страшися?

Гнат похитав чорночубою головою в баранячій шапці.

— Ой, до нас тут такі страхи дійшли, що буцімто Батурин спалено й усіх його мешканців перебито. Так матінка Васса так переболілись за вами, що розхворілися. Тепер обоє хворіють, хоч зараз неси їх на цвинтар, такі вже недужі зробились.

Марта нахмурилась.

— Обоє?

— Так батюшка вже з місяць, як захворів, страшно хворіють.

Мов до склепу, входила Марта в рідний дім, тихий, наче теж недужий. Долинув запах борщу, що смачно пахнув із кухні, й чогось іще, знайомого з дитинства, можливо, ладану та воскового духу, що завжди йшов від батькової спочивальні.

Увійшла до світлиці, притискаючи до себе заснулого Василька, й відразу ж узріла Явдоху та Ганю, які вмовляли випити молока дрібненького темночубого хлопчину з палкими красноглядівськими очима. Ганя вже роздобріла, мамою мала скоро стати, й радувала око тепер незвично повновидим, гарним лицем, тільки сумним та замисленим і невеселим. Як тільки заскрипіли двері, вона відвернулась від хлопчини й швидко поглянула на поріг, узріла Марту й застигла на мить, звелася повільно, повновида та округла, з надією та зневірою дивилась на Марту, аж потім мов ожила.

— Мартуню, сестро!

Легко ступила, не зважаючи на стан, і полинула до сестри, вхопила Марту в обійми разом із Васильком і заридала тихо, так, як це робити вміла тільки вона. Марта й собі заплакала, уявивши на мить, що могло б статися з любою сестрицею, якби зосталась вона в Батуринському пеклі у своїм стані.

Нарешті Ганя відхилилась.

— Мартуню! Жива, жива, сестричко.

Марта гірко всміхнулася.

— Жива, бо боїться мене смерть.

— То й слава Господові! — Ганна перехрестилась. — А ми вже так за тебе перестрашились, бо три дні тому з'явилися у нас люди прийшли й рознесли по Диканьці страшну вість про те, що Батурин згорів, а самих батуринців вибили, вирізали всіх до ноги москалі, бо гетьман наш зрадив царя. А мама се як почула, так і впала без тями, серце вхопило, тепер лежить, стогне за тобою, то Панас налаштувався в дорогу, думав сьогодні виступати.

Марта похитала головою.

— Жива я, жива, хоч дивилась прямо в очиська смерті, та вижила.

— Ой, мамуня як зрадіє. А се в тебе Василько? — Ганна простягнула руки. — Дай-но мені мого похресника, я так знудилась за ним, а він, бачу, он вже як виріс, справжній козак.

Марта передала сестрі вкутаного в хутра Василька, промовчала, не сказала сестрі, що це є не її похресник, мов заціпило їй, аж раптом затрусилася вся, задрижала, мов у лихоманці, й заволала несподівано так страшно та надривно, що темнотубе хлоп'я на руках Явдохиних перестрашилося й розревілось, а Василько, прокинувшись від того воання, припишк спершу, а потім зарюмсав і собі, утямивши себе в незнайомих обіймах.

Марта повалилась навколішки.

— Немає, нема його вже на цьому світі, — розпачливо заголосила вона, і щось пекуче, те, що сиділо в ній усі ці дні опісля смерті Василькової, вийшло враз назовні. Виплеснувся біль, що стримувався у ній, немов заморожений, невірою у втрату синову. — Загинув, загинув твій похресник, сестро, від поганих рук захмелілого москаля.

Ганна розгубилась.

— Сестричко.

Та Марту було вже не спинити. Немовби те слово невинне сестринє про похресника раптом, в одну мить, вибило греблю, на якій трималась рівновага Мартина, і вона лишень отепер нарешті втратила завісу якусь на очах, втямила нарешті страшну істину — Василька більш немає на цьому світі. Хоча й бачила, як проштрикнув його ворожий багнет, пригортала до себе його закоцюбле тільце й розумом знала, що помер син її коханий, та серце досі відмовлялося йняти цьому віру, в самих глибинах серця свого ховала вона думку, що то лиш омана, якийсь негаразд, бо не ховала сина в холодну землю, не зріла, як чужі руки поклали її кровиночку під тими гетьманськими липами. А може, просто не наревілась вона за ним, не накричалась, мов у якусь холодну сплячку впала. Та хоч би там що, але зараз билась вона на долівці батьківського будинку, волала за сином, і ревіли перестрашені діти, а дві молодиці не тямили геть, що ж їм робити.

— Убили, вбили кровиночку мою! — кричала Марта, і крик її той страшний відлунням блукав по попівському дому, лякаючи челядь та змушуючи Вассу холонуту від страху у своїй спочивальні, не розуміючи, що коїться.

— Що тут сталося?

Гучний, могутній голос Панасів, такий схожий на батьківський, змусив Марту змовкнути на мить, затруситись і безтямно впасти на долівку перед ногами розгубленого брата.

Отямилася вже гупої ночі, у своїй дівочій спочивальні, такий рідній та чужій водночас. На столику жовтуватоблимав каганець, а на стільчику, поряд із ліжком, куняла Ганя, як колись мама.

Марта торкнула сестру за руку.

— Ганю.

Ганна похливно прокинулася.

— Га? Що?

— Ти чого осе тут куняєш?

Ганна забликала сонливо.

— Так за тебе ж перестрашилась.

— Чого за дурного страшитися?

— Марто!

— А то не правда? Добре, не буду. Але тобі, майбутній матусі, такі навантаження не потрібні.

Ганна похитала головою.

— Та якби ж я могла мати серце кам'яне, то й не страшилася б, може. Але ж як я злякалась, коли ти почала спочатку кататись по долівці, викрикуючи та волаючи не своїм голосом, що Василька вбили москалі, а там і геть непритомною впала до ніг Панасові.

Марта зітхнула.

— Вибач. Я мала подумати про тебе...

Ганна тільки рукою майнула.

— Та, вигадала таке. — Вона помовчала, швидко поглянула на сестру, бліду та наче неживу, й тихо запитала: — А ото правда... що ти казала?

Лице Мартине покривилось.

— Правда, — відповіла тихо, — правда, сестро. Вбили мою кровиночку, сонечко мов яснее, закотилося воно за обрій та заснуло вічним сном у садку Гончарівки, під однією з лип. А я ж і не наридалась, не накричалася за ним, можливо, тому й вкоїла сьогодні отакого. Чи втямиш, сестро, відразу й не повірила у смерть його, тиснула до себе, рятувати мусила, й не тямила, що мертве тільки рідне залите кров'ю. Певне, розум почала теряти, ховалась за вигаданим від страшних реалій. Аж допоки генерал москалів не кинув мені прямо в очі, що дитя моє мертве.

Довго, мало не до самого ранку просиділи сестри за розмовою, й Марта, мов на сповіді святій, зливала сестрі усе наболіле. А вранці полинула вона до мами, яка ще ввечері приходила до неї, від радощів уставши на ноги, не могла надивитись на доню свою кохану, що повернулася до неї живою, аж поки Панас із Ганною не вмовили її прилягти.

Увійшла Марта до спочивальні маминої, а та вже зібралася йти до неї. Побачила, завмерла на мить, простягнула до Марти худі руки.

— Донечко!

— Мамо!

Цілувала теплими, сухими вустами лице Мартине, надивлялась на неї, мов повірити ніяк не могла, що повернулась доня жива-здорова.

— Щастя ж яке, милість яка Божа до мене грішної, — шепотіла швидко, ховаючи біль недуги в блакитних очах. А Марті серце затискалось від погляду на маму, таку втомлену та постарілу лицем, мов ці два роки зістарили її на два десятки літ. — А Василько ж...

Марта на мить заплющила очі.

— Помер.

— Вибач, доню.

— Я вже звикаюсь.

— Я чула... як кричала ти вчора.

Марта покривилась.

— То нервово. Та й не накричалась я по нім.

Мама помовчала, роздивляючись Марту вологими від сліз очима, затинаяся ще щось сказати, та наче не наважувалась, аж ось наважилась, мовила тихо:

— Батько зовсім поганий.

Марта хитнула головою.

— Ганя казала.

Мама знов помовчала й обережно запитала:

— А ти... ти так і не пробачила його? Все ще ненавидиш?

Марта зітхнула.

— Я й сама не знаю, мамо. Та після втрати Василькової якось ослабла та ненависть моя до батька, немає вже того вогню лютого, що чадив у серці раніше, щось у мені перемінилося.

Васса ухопила дочку за руку.

— Він страждає, Марто, якби ти знала, як страждає твій батько, донечко. Немає вже посеред нас того дужого гордовитого протопопа Сави Красногляда. Те, що лежить у його спочивальні, є лиш слабка подоба твого батька.

— Мамо...

Васса наполегливо зазирнула в Мартині очі.

— Ти маєш пробачити батькові, доню.

Марта відтрутилась.

— Не знаю. Можливо — колись...

Мама похитала головою.

— Зараз, Марто, зараз. Того «колись» у нього просто немає, бо ж на тонку пряде твій батько, місяць мучиться жорстоко, помирав уже разів зо два, та знову приходив до життя й тебе кликав.

Марта вразилась.

— Мене?

— Так, доню, тебе.

— Але для чого ж, мамо?

— Вибачитись. Не розкаяний перед тобою, не може вмерти.

— Господи!

Застигла, уражена, й дозволила мамі, мов малу дитину, вивести себе за руку в коридор, провести до дверей батькової спочивальні, в якій майже не бувала, й обережно увійшла слідкома за мамою.

Велика, найбільша в будинку спочивальня, залита світлом яскравого зимового сонця, яке віщувало черговий морозяний день. Шафа в кутку, фотель розвернутий до ліжка біля столу, а над столом багато ікон. Очі Марти захоплювали меблі, старанно оминаючи дерев'яне ліжко, від котрого було чути стогнання, слабке та сповнене болю. Нарешті поглянула на ліжко те, від якого старанно втікали очі її, і застигла вражено на порозі.

Батько!

Та невже ж отсе батько її? Отсе худе, нещасне та виснажене створіння із запалими щоками, геть сивим волоссям та лихоманним блиском очей, що сліпим поглядом зріли в стелю, — і є її батько? Той гордий, лихий та повен здоров'я піп, який приїздив до Батурина? Той могутній, дужий чоловік, якому вдавалося й старість стримувати та гнати від себе. Невже осе худе, кістляве, покривлене від болю створіння — її батько?

Васса підійшла до ліжка.

— Саво, — гукнула тихо.

Каламутні, налиті болем, колись такі чорні, а зараз мов вицвілі, очі, поглянули на жінку.

— Га?

Васса втерла хустиною йому слину.

— Марта приїхала, Саво.

У каламутних, безтямних, здавалось, очах, промайнув вогник теплоти, який майже ніколи не оселявся в їхніх темних глибинах, і очі ці занепокоїлись, а взрівши Марту, що й далі стовбичила у дверях, зупинились на ній новим, незнайомим поглядом, очі ці, що були лиш віддалено схожі на лихі, недобрі очиська гордовитого попа Красногляда.

— Марто? — прошелестів вітром тихим, і Марта здивувалась, куди ж подівся той могутній, ієрейський голос, що ним так пишався панотець Сава, який дзвоном лунав на всю церкву.

Васса простягнула до Марти руку.

— Підійди до батька, дитино.

— Вицвілі чорні очі напружено слідкували за наближенням Марти, і тільки слабкий стогін лунав у кімнаті. У Марти ноги затинались на кожному кроці, але вона дійшла таки до батькової постелі, відчуючи, як гине всередині, у серці, байдужість до нього, стара образа, й набухають сльози жалості до цього нещасного страждальника.

Батько простягнув до неї схудлу руку.

— Марто? — видихнув запитливо.

Марта сковтнула сльози.

— Так, батьку.

Сухі, холодні пальці затисли слабо її долоню, незнайоме майже, старече лице під схованкою сивої бороди поморщилось від болю, та чорні, вицвілі очі не відводили наполегливого погляду від лица її, в якому було стільки благання. Тепер було в них те, чого не бачила вона за все життя своє, — смирення та... невже любов?

Зітхнув і видихнув тихо.

— Прости мене, Марто... доню.

Марті перехопило дух.

— Батьку!

Чорні очі й далі гляділи на неї.

— Прости... що... покалічив твоє життя!

— Батьку.

— За дитя прости... за все зло...

Скільки почуття було в тім тихім, мов шепіт вітру, голосі, голосі, що виказував справжнє каяття її батька. І Марта не витримала, заридала й упала навколішки перед ліжком, уперше в житті обійняла батька й видихнула:

— Прощаю... тату.

Він теж плакав, і прозорі сльози котились по худих, запалих щоках з виступаючими вилицями, ховались у ріллі зморшок, ті чи не перші сльози в житті панотця Сави Красногляда, — біль, коли назвала Марта його татом. Навіть стогнати перестав, і лице його просвітліло, наче й біль відпустив.

— Доню... — Перше ласкаве слово з батькових вуст до Марти, чому ж пролунало воно так пізно, чому важкий, погордливий норів його вибудував між ними глуху стіну відчуження? Чому?

Мама тихенько плакала, а Марта все тримала батька за руку, худу та слабку, дивуючи, як швидко він заснув, тільки стогнав ледь чути

скрізь сон. Чи думала вона коли, чи гадала собі, що настане ось така хвилина, коли жалкуватиме вона хворого батька, відчуватиме, як болить серце за ним, бо коли була молодша, то гадала, що ніколи не зможе вибачити його, та минув час, і горе пережите приборкало серце її норовливе, простила. Ще й надто — чи не вперше в житті побачила батька перед собою, впустила його в серце своє, нехай і хворого та слабкого.

Мама торкнула її за плече.

— Він не спав декілька днів. Ходімо, нехай відпочине.

Марта звелася з колін.

— Ходімо, бо я ж геть закинула Василька.

За чотири дні протопіп Сава Красногляд помер. Тихо, уві сні. Діставши прощення від молодшої доньки, перед якою з усіх дітей завинив найбільше, з якою борюкався чи не все життя своє, і яку донею покликав лиш на смертному ложі, для якої відкрив горде своє, недоступне серце лише на Божій дорозі, втихомирений, мов перероджений тяжкою хворобою.

Марта залишилася жити в батьківському домі, господарем якого тепер став Панас. Данило ж подався до Києва, до мрії своєї заповітної, до семінарії, і життя в господі отця Сави потекло далі, тепер вже без колишнього господаря. Василько дуже швидко звикся з новою домівкою, повністю видужав і погладшав, став любою, цікавою дитиною. На диво Марті, Андрія він не забув, ще й більше того, почав називати його татком, можливо, тому, що маленький Миколка, пишався перед ним своїм дужим татком Панасом.

— Мого татка ніхто не подужає, — хвалився Миколка, такий-то викапаний Красногляд, що Марті іноді вдавалось, що бачить вона перед собою тепер зовсім маленького батька.

Василько копив губенята.

— А мій татко подужає.

— А хто ж він?

— Козацький полковник.

Миколка зирив погордо, зовсім як покійний дід.

— І де ж він?

— А на війні. Та скоро повернеться, справді ж, мамо?

Марта ховала сльози й всміхалась.

— Справді, любий.

А потім плакала нишком, вже важка за другою дитиною Андрієвою. Андрій же не повертався до самої весни. І як він, гадала, переживав цю чи не найлютішу зиму навіть на маминій пам'яті? Марта, мов свят, чекала його листів, які приходили так рідко, а був же ж він і недалеко, у Гадячі, це ж бо чи далекий світ? Поривалась полинати до милого, та мама стримувала, куди ж у стані її мандрувати морозами лютими? Скорялася й чекала, знов чекала, відчуваючи, як зростає в ній нове життя. Там опісля Різдва Ганна обродилась гарною донечкою, в домі з'явилося немовля, і Марта трішки розрадилась, та все одно брала туга за коханим.

А в березні прийшов Андрій.

Загавкали собаки у дворі тієї погожої, але вітряної днини, й почувся свист гайдуків. Марта, що сиділа за вишиванням, напружилась, поглянувши на Ганну, яка бавила двомісячну Катруню, і в очах її заколихалась надія.

Василько сіпнув її за спідницю.

— Що там, мамо? Татко?

— Не знаю, любий.

Стояла, мов залякла, вп'явшись поглядом у двері, які так довго не відчинялись, аж ось зачувся тупіт ніг, ті двері повільно закрипіли, й до світлиці увійшов Тарас, що був відсутній більш ніж півроку. Ганна скрикнула радісно, не ймучи віри, й за мить вже кинулась до коханого чоловіка.

Марта, серцем рада за сестру, сумно зітхнула.

Це приїхав не Андрій!

Опустилась на стільчик, і Василько зазирнув їй у вічі.

— Се не наш татко?

— Не наш.

Марта пригорнула до себе малюка. Він, як ще доволі мала дитина, швидко забувся про втрату мами, обжився в новому домі, Марту сам почав кликати мамою, та ось татка йому дуже не вистачало, особливо поряд з Миколкою, котрий зі справжньою красноглядівською пихою вихвалював свого батька Панаса. А Василькові й собі кортить похизуватись татком-полковником, тому й визирав його всю зиму мало не щодня, споглядаючи з надією на Марту й жалібно так питаючи:

— А татко й сьогодні не приїде?

— Не знаю, любий.

Зітхав по-старечому й далі чекав. І щоразу, коли день минав і тато не приїздив, нишкнув та чекав нової днини. Он і зараз поник, як квіточка, сумними очима глядячи, як незнайомий дядько пестить малу Катрусю. Марта й собі задивилась на сестру, таку гарну у своїм щасті, що й не почула, як тихо заскрипіли двері знов. Аж раптом Василько голосно, радісно закричав чи не на весь будинок.

— Татко?!

Наполошена, поглянула на двері й відразу ж узріла його, Андрія. А Василько вже линув у розкриті обійми, а Марта від щастя не тямила, куди ж себе подіти. Піднялась повільно, гойднулася й прошепотіла ніжно:

— Андрію!

Вже за мить припадала до нього, цілувала рідне, втомлене лице, й не могла зупинити сліз, що так і лилися з очей. І так галасно та радісно було того вечора в домі покійного панотця Сави Красногляда. Сяючий Василько носився світлицею, не втомлюючись хизуватись перед спохмурнілим Миколкою татком своїм, полковником козацьким. І як мало зараз нагадував він ту виснажену, надзвичайно худу дитину, котру знайшла Марта поблизу могили свого сина. Тепер годі було впізнати цього золотавочубого бешкетника з сяючими блакитними оченятами та пухкими щічками здорової, щасливої дитини.

Андрій приїздив того березня лише на три дні, і знову помчав до свого гетьмана, але цього разу від'їздив, залишаючи Марту вже дружиною своєю перед Богом та людьми, повінчавшись із нею в церкві, де служив панотець Сава. І знову вона стала полковницею Ковальською, яка вже з таким нетерпінням, а не байдужістю чекала на свого чоловіка.

Минали, танули у небутті нові днини, й життя проходило за ними, лишаючи за собою те, що ще вчора було дійсністю, а тепер поволі робилось минулим. Яке воно швидкоплинне та стрімке, те життя, здавалося, ще й не зустрічала Марта Андрія в березні, а вже повернувся він знову, та вже у квітні, а там і в червні, коли стала вона вже геть важка та незграбна, тяжко переживаючи цього разу свій стан.

І дратівлива була, й вередувала, мов дитина мала, можливо, тому, що ночей не досипала через хвилювання за Андрія, бо долетить то одна вість лиха про сутички між козаками та москалями, то друга, а Марта ще й жахів собі таких понавигадує, що куди спати.

Аж прийшов, бо гетьман зупинивсь у Будищах, а Андрій випросився до дружини, добре, що так близько було.

Потягнулись крадені у війни, у долі та в гетьмана дні, коли Андрій був поряд, коли засинала та прокидалась на його дужому плечі, але ж спокою не відала, і щастя це смакувало гіркотою. Мала, мала віддавати його назад війні тій ненависній, тій крадійці, що позиркувала на неї тепер з берегів Ворскли. А як не хотілось. Та впертий же, ткнувся за гетьманом, мов медом той був йому помазаний.

— Зрозумій, люба, — умовляв Андрій насуплену, невдоволену Марту, яка не втомлювалась відмовляти його йти за гетьманом Мазепою у невідомість. — Для мене Іван Степанович є другий батько, і зростав я на його очах, і з дитинства пам'ятаю його ласку до себе, й просто не можу відповісти йому стидкою, чорною невдячністю тепер, коли я йому так потрібен.

Але Марта не бажала розуміти, вона вже втомилась від того розуміння, і тепер бажала лиш одного — аби Андрій був поряд. Аби не йшов туди, де яким полум'ям горіла війна, де чатувала на нього небезпека. Вередувала, навіть сварилась, та не допомагало — Андрій все одно линув до Мазепи, в Будище. Та хоч частіше повертався, бо близько було. А Марта вже знайшла собі швидкого, кмітливого чуру з Диканьки, моторного хлопа, котрий мчав до Будищ і назад, сповіщаючи Марту про те, що відбувається з паном полковником. Так вона собі хоч трішки спокою здобувала.

А одного дня, в кінці червня, примчав її чура Марко, наполоханий.

— Пані, пані Марто, — закричав несамовито, й Марті відразу ж серце затисло від почуття гострого страху та тривоги.

Кинулась до хлопця.

— Що... що там, кажи?

Марко відсапнув.

— Битва починається.

Марта похолонула.

— Де?

— А під Полтавою. Велика, кажуть, пані, буде битва, усі лютери та декілька тисяч козаків, і москалів удвічі більш, і старі люди, запорожці, кажуть, що битва буде страшна. І козаки будуть битися й за гетьмана, і за царя, хто за ким простягнувся.

Марта похитнулась, ухопилася за стіл, до неї відразу ж кинулась мати, наполохано вхопила в обійми.

— Донечко!

І знову Марко мчав до Полтави, вірний та безстрашний, а Марта залишалася в Диканьці, хоч душа її линула слідкома за чурою, аби опинитись поряд Андрія, її впертого, коханого чоловіка, до щастя з котрим вона йшла так довго та важко, та дійти ніяк не могла, бо між ними постійною, мовчазною примарою стояла та війна, котра велась між Москвою та Швецією, ненависна та клята, яка відбирала в неї чоловіка.

Марко повернувся за день, замурзаний та втомлений, на геть загнаному коні, він мало не впав Гнатові на руки й відчайвно ринувся до хати, до пані своєї, яка вже чекала на нього, мов на друге Пришестя. Вбіг, засапаний.

— Пані...

Марта підхопилась на ноги.

— Що? — А в самої серце затнулось від недоброго передчуття.

— Закінчилась битва, пані, швидко закінчилась, а москаль переміг, бо в лютерів поранено короля, ось москаль і переміг. Козаки та лютери втікають тепер до Дніпра, аж п'яти блищать.

У Марти потемніло в очах.

— А пан... пан полковник...

Марко понуро опустив голову.

— Полковника поранено... — не договорив, бо розпачливий, сповнений болю крик Мартин обірвав його палку річ. Похитнулась, упала на ослін і заходилася гіркими плачами. Тихо стояли поруч неї мама та Ганна з Явдохою, і навіть діти принишкли біля столу, переглядаючись широко розплющеними оченятами. Марко геть зніжковів і переступав з ноги на ногу, опустивши голову й лаючи себе, що такого неспокою завдав пані своїй.

Нарешті Марта перестала плакати, позирнула на тихого Марка так, що той відсахнувся й тихо запитала:

— Він живий?

Хлопець ствердно хитнув головою.

— Та був живий, коли я його віднайшов.

Марта зіщулилась.

— Зможеш відшукати те місце?

— Та... зможу.

Васса вмить нашорошилась.

— Доню, що се ти намислила?

Марта звелась на рівні ноги.

— Мовчіть, мамо, — промовила втомлено, та очі її чорні палали відчайною рішучістю, і Васса зрозуміла, що доньку в цю мить вже нічого не зможе спинити, бачила впертість покійного мужа в гарних доньчиних очах, і відчувала, як затискає серце. — Я піду шукати пораненого чоловіка.

— Але ж, доню, там небезпечно...

— Мені все одно.

— Та там же москалі, а ти ж дружина полковника, що пішов за зрадником царським Мазепою.

— Я нічого не боюся. — Марта заметалась по світлиці, пригорнула до себе геть перестрашеного Василька, поцілувала золотавий, трішки хвилястий чубчик, зазирнула в блакитні оченята, в куточках яких стигнув страх. — Любий, мама піде рятувати татка, а ти залишайся з бабусею, будь гарним хлопчиком і слухайся всіх.

Василько обійняв її за шию.

— А ти врятуєш татка?

— Я спробую, а ти чекай.

— Я молитимусь за вас.

— Дякую, любий.

Знов поцілувала сина в чоло й поглянула на маму, котра слідкувала за кожним її рухом, а коли рушила до дверей, раптом кинулась до дочки, розвела руки в різні боки.

— Не пущу! — вигукнула майже розпачливо. — Не пущу, донечко, я тебе на певну смерть до клятого москаля...

Марта вхопила маму за руки.

— Мамо, не треба, не робіть сього. Я Андрія не покину.

— Доню...

— Душа така вже в мене, мамо, відчайна та окаянна. Зрозумійте мене, мамуню, бо втративши Андрія після втрати Василька... Я можу

не витримати.

— Але ж москалі...

— Москалі теж люди, і саме москаль порятував мене в Батурині. — Вона гаряче та швидко обійняла маму. — Краще помоліться, аби там, під Полтавою, трапилась мені людина, схожа на князя Шувалова.

Поцілувала маму ще раз і рішуче вийшла з хати, а Марко відданою тінню кинувся слідкома, з острахом оминувши, мов онімілу, попадю, допоки не вхопила за комірця та не надерла вуха, як любила це робити його мама.

Пряма, з палаючими очима, на диво схожа зараз на покійного батька, сиділа Марта в ридвані, який мчав її до Полтави, до того страшного місця, де, можливо, саме зараз конав Андрій.

А місце те було справді страшне, велике бойовище, поле бою, страждання та смерті, апокаліпса, як казали старі люди. І Марта, важка дитиною, відчайна полковниця, кинулась у саму гущину цього стражденного поля, на якому лежали порубані, поранені, живі та вже конуючі люди — козаки-українці, шведи та москалі. Хоробро ступала за Марком нерівною, вмятою кров'ю землею, переступала через чийсь тіла, що густо всіяли полтавську землю, та вдавалось, не бачила геть нічого, не помічала жахів тих, що лежали навколо. Лиш одне було в голові та перед очима — Андрій. Лиш його бачила перед собою, лиш до нього поспішала, а Марко впевнено вів її вперед, мов роками бігав повз це страшне поле, котре стогнало від болю, мов живе.

Нарешті Марко зупинився, постояв мить, мов у нерішучості, потім звернув кудись ліворуч і застрибав, мов коник серед трави.

— Ось це місце, пані. Ось і пан полковник.

Довга Мартина спідниця, намокла кров'ю, прошурхотіла по землі, слабка рука якогось чоловіка, який помирав, вхопила була її, та Марта безжально висмикнула її з закривавлених пальців, чого й сама не помітила, бо ж так поспішала до нього, до коханого Андрія. Горлицею прилинула до того місця, де вистрибував цвіркуном Марко.

І застигла на місці.

Сили Небесні, який же то був жах зріти коханого в цьому жахливому морі крові, закривавленого, з раною, що червоною трояндою розквітла на його широкій груднині. Спершу Марті здалося, що Андрій вже помер, і вона ледве стримала крик, та ось він слабо,

болісно застогнав, поворушився, і вона впала навколішки перед ним, шовком спідниці упавши в бруд землі.

— Андрію, коханий! — хотіла крикнути, заволати чи не на все поле, що розкинулось за Полтавою велетенською могилою, та не змогла, прошепотіла лиш тихо, доторкаючись дрижачим пальцем рідного, брудного лица, на якому змішався пил, піт від спеки та кров.
— Любий мій.

Андрій раптом заметався.

— Пити... пити... — зашепотів неспокійно.

Марта позирнула на Марка.

— Вода є?

— Трішки.

— Давай.

Обережно напоїла коханого, поцілувала гаряче палаюче чоло, потому сухі, в крові вуста, відчувши солонуватий присмак того поцілунку, що так гостро смакував полином болю, і раптом побачила перед собою ті сині, мов полуденне небо, очі, що дивились прямо на неї, та чи тямили що, бо були такі каламутні та лихоманні.

— Мартуню, — ледь чутно прошепотів сухими від спраги вустами, й вона знову напоїла його, кам'яніючи від болю, що терзав немилостиво серце. А він усміхнувся в її залите слізьми лице. — Янголе мій!

Марта нахилилася ближче.

— Андрійчику!

Та вже не відповів, знепритомнів і сховав від неї каламутну синь очей своїх. Перестрашилась, але побачила, що дише, й затихла над ним, застигла, не здужавши поворушитись, але розуміючи, що треба скидати з себе це важке заціпеніння страху й рятувати коханого мужа з цього бойовиська, по якому господинею вешталася смерть, хапаючи кожної миті у свої крижані обійми то одного солдата, то ще якогось козака, і Марті вдавалося, що вогняні її, палаючі очиська весь час ненажерливо зиряться в бік затихлого Андрія. Та вона не віддасть, не віддасть коханого кістлявій.

Рішуче встала, поглянула на Марка.

— Гукай Гната з Ільком, понесемо пана до ридвана.

Марко покосив очима на край поля.

— Там... он, бачте, москалі снують, пані.

— Хай собі снують, клич наших.

Так поспішлася врятувати Андрія, та не встигла. Спочатку схопили Марка, її вірного та хороброго Марка вхопили двоє москалів з багнетами та фузіями, а ще троє швидко рухалися в напрямку того куточка закривавленої землі, на якому лежав Андрій.

Марта напружилась, позирнула гнівливо.

— Відпустіть мого чуру.

Високий, з досить привабливим лицем москаль наблизився до неї, уважно обдивився її далеку від стрункості постать, одягнену в шовкову спідницю й широку свитку, зіщулив темні, байдужі очі.

— Пані когось шукають?

Марта кинула на нього гордовитий, батьківський погляд.

— А вам до сього який клопіт?

— Звольте відповісти.

— Не зволю, — зверхньо, коротко відповіла, намагаючись не дивитися в бік Андрія, та подумки благаючи його лежати тихо. Та ж не послухав, на біду та лихо застогнав ізнову, почав шепотіти її ймення, і уважливі очі москальського офіцера відразу ж хижими шуліками прилипли до Андрія, що слабко ворухився в калюжі крові, невідомо й чиєї, чи власної, а чи сусідської.

Офіцер москальський гостро позирнув на Марту.

— Мазепинець? — запитав різко.

І вона збрехала, навіть оком не глипнула.

— Ні.

— Пані кажуть правду?

— А чому ж то неправду? Мій муж походить з московського княжого роду, й матінка його була з князів Шувалових.

Офіцер раптом зацікавився.

— Шувалових, кажете? То, може, він родич нашого генерала?

Марта подивилася здивовано, аж зараз доглупавши, що князь той, людяний генерал, що врятував її в Батурині, має таке ж прізвище, як і покійна мати Андрієва, до того ж, як схожі вони з Андрієм. А що, можливо, то і є не випадковість, а схожість двох родичів. І вона палко вхопилась за ці слова офіцерові, захитала головою.

— Так, саме родич.

— Що ж, подивимось. — Він обернувся до своїх помічників. — Беріть цього пана козака й несіть до фортеці, там вирішать, що з ним

робити.

Марта дещо розгубилась.

— То ви не відпустите нас?

— З якої то речі? — відгукнувся офіцер. — Усе тут вирішує батюшка-цар наш, дарує волю й саджає на палі. Ходімо.

— А генерал Шувалов?

— Що генерал Шувалов?

— Він у Полтаві є?

— Є.

І слова більш не сказала, попленталась за ратниками москальськими, які понесли Андрія. Куди? На смерть чи на життя? Одна надія в неї була на того генерала Шувалова, гріла вона душеньку, надавала сили йти тим страхітливим полем, оминаючи та й переступаючи безкінечні недвижимі тіла, жахаючись від покинутих коней, що з червоними очима гасали тим полем, шукаючи панів своїх, геть перестрашені тими боями, що точились на цьому місці.

З Полтави линули до поля дзвони, звияжні та радісні дзвони на честь царя-переможця, у натовпі солдатів лунали крики «ура-ра-ра-а». І навіть поранені гули щось до царя. Байдуже слухала Марта всі оті вигуки, йшла за царськими солдатами, геть байдужа до всього, а очі були прикуті до постаті Андрієвої, котру тягнули попереду неї.

А під самою Полтавою наскочили вони на царя.

Мов дух не зовсім добрий, вискочив він на коні своїм породистім, буйнім прямо перед ратниками, що несли Андрія. Ті вмить зупинились, мов укопались в закривавлену землю, а Марко потягнув Марту за руку.

— То є цар, пані!

Здригнулась, почувши це, спіткнулась об ногу якогось нещасного, що конав край поля, голосно стинаючи. Підняла очі на того несамовитого вершника, що наїздив конем на живих та вже померлих людей, і відсахнулася назад, бо таким страшним видався він їй з першого погляду: з довгим, густим темним волоссям, що тріпотілося вітром за його спиною, мов та грива, спотворене лихим виразом жовтувате лице з тими страшними вибалушеними очиськами, що буровили тебе якимсь нелюдяним поглядом.

Хитнув буйною своєю головою на Андрія.

— Мазепинець?

Офіцер виступив вперед.

— Та невідомо, ваша величносте, — заговорив він, випростуючись на повний зріст, — дружина запевняє, що не мазепинець, і навіть родич генерала Шувалова, з княжого роду.

Марта завмерла, а цар зіщулив вибалушені очиська.

— Підійміть йому голову.

Один із солдатів грубо ухопив Андрія за брудний золотавий чуб і задер голову його догори.

Цар всміхнувся, нагадавши Марті вгодованого кота.

— Ба, та се ж полковник Андрій Ковальський, панове. — Цар розреготівся. — Надурили вас, бо це найвідданіша Мазепі людина, такий вже вірний собака, що навіть небіж Войнаровський тієї відданості дядечку не має. Але голова, яка ж то голова, і я так мріяв його зробити своїм генералом, скільки манив до себе, та дарма, Мазепи, мов кліщ собаки, тримався. Тому й шкода буде його саджати на палю...

Несамовитий, розпачливий крик обірвав палку річ цареву.

— Ні, благаю вас, ні!

Марта, як тільки зачула ці жахливі слова про палю, забула про все від страху й кинулась до ніг царського коня несамовитого, що рив землю нетерпляче, та не перестрашилась його копит грізних, впала навколішки, вмить забувши й про гордощі й про все на світі.

— Благаю вас, помилуйте його!

Цар глипнув на офіцера.

— Хто така?

— Каже, що дружина полковникова.

Цар помовчав, і очиська його несамовиті мов вогнем уп'ялися в Марту задумливим поглядом, свердлить він її несамовитим оком, тим зором страшним, від котрого тремтіли мужі дужі його армії, перед котрим ніяковів сам Меншиков, але Марта страху зараз чомусь не відчувала, за себе страху не мала, бо всі її страхи були віддані Андрієві, й лишень за нього одного боялася до тремоту, до безстрашся перед цим звіром у людяній подобі.

Нарешті цар майнув рукою.

— Устаньте!

Марта навіть не ворухнулась.

Офіцер ухопив її за руку, грубо сіпнув угору.

— Виконуйте царів наказ!

Марта похитнулася, звела на царя погляд гарних чорних очей, в котрих разом зі слізьми плескалося відчайне благаання.

— Не вбивайте його, не вбивайте, помилуйте. Він заблудла людина, а зараз ще й поранений, — швидко-швидко говорила вона, та цар мовчав, мов заціпило йому, тільки очиська несамовиті задумлено блукали то по Мартиному обличчю, то по постаті її в простому, домашньому одязі, час від часу зупиняючись на великому череві, що так промовисто сповіщало про її стан. Цар хмурився, щось йому не подобалось, та нарешті ж хитнув головою.

— Добре, візьміть його поки під варту, бо й справді шкода мені полковника. — Він раптом приязно всміхнувся до Марти. — А ви хоробра жінка, до того ж надзвичайно вродлива, а такі жінки мені завжди подобались. — Ще одна царська усмішка, ще один хижацький усміх, і Марта зрозуміла, що повинна всміхнутись у відповідь, аби не розлютувати цього хижака. Старанно, примушуючи себе, розтягнула уста в усміху на відповідь, хоча не те що всміхатися, волати кортіло від горя, бажалось кинутись до отого нелюда, що гарцював перед нею на лютім своїм коні, й очей йому повідряпувати, а не усміхами квітнути. Та не можна, нічого того не можна, заради Андрія коханого треба триматись. І вона трималась, чарувала царя очима своїми чорними, дарма що на душі розпач шкрібся, аби тільки не стратив Андрія, не катував його та не саджав на палю, а вона на все згодна, аби врятувати чоловіка, аби цар помилував його.

Ще хвилина, й цар майнув рукою з чорним трикутним капелюхом, гайнув геть, тільки повітря запилилось, та грива завіялась його буйная, мов та шалю, та зникла слідкома.

Офіцер штовхнув Марту.

— Ходімо, пані.

Якщо поле битви було страшним, то підходи до Полтави були для Марти ще страшніші, бо густо було біля фортеці понатикано паль, на котрих стирчали страчені козаки-мазепинці, позиркуючи жахітливими, налитими кров'ю та муками очима. Ото на них дивитися було Марті справді страшно, бо уява відразу ж малювала на місці котрогось із них Андрія, пораненого та змученого, що помирав у муках на цих страшних палях, та ще й на сонці.

А біля брами полтавської, мов від янгола покликаний, з'явився перед ними генерал Шувалов. Марта й не пізнала його, надто перестрашена побаченням, тими палями жахливими, аж раптом почула здивований чоловічий голос.

— Пані Ковальська?

Поглянула, взріла знайоме лице й видихнула з полегшею.

— Генерале?

— Так, але як ви тут опинились?

Марта вказала на Андрія.

— Прийшла рятувати чоловіка.

Генерал поглянув на родича, який поволі приходив до тям і роздивлявся навколо каламутними очима.

— Він поранений? — запитав тільки.

— Так.

— А...

— Цар поки що дарував йому своє помилування, — швидко та гаряче заговорила Марта, розуміючи, що князь не залишить Андрія в біді. — Князю, Андрія поранено, а лікаря немає...

Шувалов хитнув головою.

— Не хвилюйтесь, лікар буде.

— Дякую.

— Не потрібно мені дякувати. Я роблю це для свого родича.

За годину, в якійсь комірчині, в якій зачинили їх з Андрієм, лікар-німець вже оглянув Андрія, зашив його рану, дав випити ліків й зник, пообіцявши прийти ввечері. І чи то ліки подіяли, чи, може, ще що, та до вечора Андрій прийшов до тям, обдивився довкола себе вже не такими каламутними очима, побачив з десяток козаків, поранених та вцілілих, що сиділи на долівці, просто на соломі, аж потім очі його узріли Марту, що тихо застигла поряд, сумна та тривожна.

Позирнув недовірливо, вражено.

— Марто?

Схилилась низько, погладила лице.

— Так, любий?

— Що ти тут поробляєш?

— Чатую твоє життя.

Андрій сіпнувся й відразу ж поморщився від болю.

— Та ти що, геть з глузду скрутилася? — засичав скрізь зуби, та Марта тільки всміхнулася, радіючи з того, що прийшов до тям. — Марто, це ж пекло й не місце жінкам у твоєму такому стані.

Тільки головою похитала.

— Мовчи, дурненький.

— Марто...

— Я знайшла тебе на тому полі, червоному від людської крові, а отой хлопчина, — вона хитнула головою на Марка, що сидів, із захопленням слухаючи розповіді котрогось козака, — врятував тобі життя, примчавши до Диканьки з вістю, що ти поранений.

Андрій покривився знову.

— А гетьман?

Марта зашипіла на нього розлюченою кішкою.

— А може, вже досить турбуватись про гетьмана? У нього є небіж, є Орлик, і він не був на бойовищі.

— Гетьман хворий.

Лице Мартине закам'яніло.

— Я не хочу більше чути про гетьмана. Я ніколи, чуєш, ніколи не зможу вибачити йому того, що віднайшла тебе напівживого серед безкінечного поля трупів. А де, де він, той гетьман, про якого ти так турбуєшся? Чому не рятував тебе, коли ти впав поранений?

Андрій покривився.

— Марто — се ж війна.

— Дурна, непотрібна вона, ся ваша війна, забавка лишень для несамовитих чоловіків. Мов живу істоту ненавиджу її.

— Марто, заспокойся!

Та де там, розходилася так, що й годі було її зупинити, виливала зовні всю свою образу на гетьмана, який вкрав у неї Андрія, тримав при собі й усю зиму на зимовій квартирі в Гадячі, й тягнув його за собою на цю війну, котру зрештою програв цареві. А ось втік, полишивши Андрія помирати посеред поля, мов непотрібну ганчірку. Й за це саме лютувала на гетьмана найбільше, лихою на нього була такою, що трапився б він їй цієї пори, не соромлячись, додала б до його старечих хвороб іще.

Аж ось заспокоїлась трішки, прилягла поряд із чоловіком, обійняла обережно.

— Андрію, не сварімося. Ти ж не уявляєш, яке пекло довелось мені перетерпіти, коли Марко сказав, що ти лежиш поранений посеред поля. А ще більше пекло впекло мене тоді, коли упіймали нас солдати царські й натрапили ми на того звіра.

Андрій спохмурнів.

— Нас бачив цар?

— Бачив, і наказав саджати тебе на палю.

Андрій здригнувся, зачувши про це, але змовчав, та Марта мовчати не бажала, все розповіла, як було, й наткнулась на ту саму відчайну Андрієву відданість гетьманові.

— Дарма ти так відповіла цареві, Марто, — промовив зрештою після довгого мовчання. — Бо якщо спитається мене цар про се, то я відповім, що був і далі залишаюся вірним своєму гетьманові.

Марта вражено заглипала.

— Але ж... але ж тоді цар накаже стратити тебе, посадити на палю.

Зітхнув, важко зітхнув.

— То й нехай. Краще бути страченим, ніж зрадником.

Марта відтрутилась.

— То он ти який? А як же я? Про мене ти подумав? Про Василька та наше ще ненароджене дитя ти подумав? Я ж не зможу жити без тебе, ти ж усе для мене в житті. А для тебе тільки й є дорогого, що вірність гетьманові, котрий тікає тепер, рятуючи своє вже немолоде життя? То його шкода, а нас ні?

Сіпнулась, щоб піти, ображена та зломлена, та слабка рука вхопила її пальці, й Андрій прошепотів ледь чутно:

— Прости мені!

— Андрію!

— Прости дурного. То непомерлий козак в мені говорить, а забуває він про те, що без тебе я є ніщо. Іван Степанович програв свою війну, така вже доля наша, ми програли, і я маю з цим змиритися, хоча й важко. — Помовчав і поглянув на Марту з болем. — Я мав би бути вірним своєму гетьманові до кінця, мав би втікати зараз поряд нього. Але в мене є ти, й заради тебе та дітей я маю залишитись, маю зрадити гетьмана свого, аби зберегти вас, і нехай вибачить мені мій гетьман. — Він наполегливо зазирнув Марті в очі. — А ти, ти пробачиш мені?

Вона всміхнулася скрізь сльози.

— Уже пробачила.

— Тоді дай нам Господи вирватись живими, ми від'їдемо до Києва, я покину воєнне се діло, бо немає мені вже кому слугувати, не буде вже полковника Ковальського, я повернусь до справ батьківських маєтків і присвячу тобі та дітям усе своє життя.

— Андрію?

— Присягаюсь, люба, що так воно й буде. Нам би тільки живими вийти з Полтави, бо в царя така голова буйна.

Але цар відпустив їх. І цю вість явився повідомити другого дня генерал Шувалов, і вони з Андрієм нарешті познайомилися, і вразилися схожості своїй, і пообіцяли один одному листуватись надалі.

Марта звела на князя вдячний погляд.

— Це ви посприяли нашому звільненню, справді?

Шувалов мов засоромився.

— Ну, не зовсім, але так, словечко за вашого мужа замовив. Та я радив би вам не затримуватись у Полтаві і їхати якнайшвидше, і якнайдалі від Полтави.

Марта підхопилась.

— Так, ми поїдемо до Києва.

— То добре, — хитнув головою князь. — Бажаю вам доброї дороги й усіх гараздів.

За годину їх ридван вже торохтів у бік Диканьки, й Марта везла з полону свого коханого чоловіка. І знала, що за декілька днів від'їдуть вони до свого раю на березі Дніпра. А за спиною лишилась Полтава та страшне бойовище, яке вона ніколи не забуде.

Вересень — листопад 2015 року

FB2 document info

Document creation date: 9 March 2017

Created using: indd2fb2 software